

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

NYELV-ÉS IRODALOM- TUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK KÖZLEMÉNYEI

XXX.

1-2.

Jubileumi ülészak a Magyar Tudományos Akadémián:
gondolatok a nyelv- és irodalomtudományok 150 évéről —
Kódextörédek: középkori kultúránk kiaknázatlan forrásai —
A tragikum értelmezései —

I. OSZT. KÖZL.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI:
HARMATTA JÁNOS, ORTUTAY GYULA, PAPP FERENC,
TÓKEI FERENC, UJFALUSSY JÓZSEF

A SZERKESZTÉSÉRT FELEL:
SZABOLCSI MIKLÓS
OSZTÁLYELNÖK

SZERKESZTŐ:
SÁRKÁNY MIHÁLY

Szerkesztőség: 1051 Budapest V., Münnich Ferenc u. 7., I. 113.

Kiadóhivatal: 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21.

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya a következő idegen nyelvű folyóiratokat adja ki:

Acta Antiqua
Acta Ethnographica
Acta Linguistica
Acta Litteraria
Acta Orientalia
Studia Musicologica
Studia Slavica

Az Actákban orosz, német, angol, francia nyelven (az Acta Antiquában latinul is) jelennek meg a nemzetközi tudományosságot is érdeklő cikkek, a nyelv-, irodalom-, művészet- és zenetudomány, orientalisztika és klasszika-filológia köréből. A közlés nyelvét a szerző és a szerkesztőség együttesen állapítja meg. Kéziratok magyar nyelven vagy a fenti nyelvek egyikén az illető Acta szerkesztőségéhez küldendők be. Az Acta Antiqua szerkesztősége: 1052 Bp., Pesti Barnabás u. 1., az Acta Ethnographica szerkesztősége: 1014 Bp., Országház u. 30., az Acta Linguistica szerkesztősége: 1064 Bp., Izabella u. 64., az Acta Litteraria szerkesztősége: 1052 Bp., Pesti Barnabás u. 1., az Acta Orientalia szerkesztősége: 1052 Bp., Pesti Barnabás u. 1., a Studia Musicologica szerkesztősége: 1014 Bp., Országház u. 9., a Studia Slavica szerkesztősége: 1052. Bp., Pesti Barnabás u. 1.

A Közlemények előfizetési ára kötetenként 60 Ft (egy kötet négy füzetből áll). Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány u. 21. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-11488), külföldi megrendelések a „KULTÚRA” Külkereskedelmi Vállalat útján (H-1389 Budapest I., Fő utca 32. Pf. 149. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 218-10990) eszközölhetők.

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK

KÖZLEMÉNYEI

XXX. KÖTET

1-2. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1978

I. OSZT. KÖZL.

*A NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYOK
OSZTÁLYÁNAK ÜLÉSE
A 150 ÉVES MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
JUBILEUMI KÖZGYŰLÉSÉN (1975. MÁJUS 7.)*

SZABOLCSI MIKLÓS

**MÚLTRÓL ÉS JÖVŐRŐL – GONDOLATOK
A NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNY 150 ÉVÉRŐL**

Amikor az MTA 150. évfordulóján egy pillanatra megállunk, visszanézünk, s végigtekintünk az Osztály által összefogott tudományágak területén, a legelső szavunk a meghatott elismerésé, a tisztelgésé: elődeink előtt, akik megteremtették, felépítették és továbbfejlesztették a magyar nyelvtudományt, irodalomtörténetet, klasszika-filológiát, orientalisztikát, muzikológiát és néprajzot – a reformkor nagy alapozó nemzedéke, a 60-as évek nagy tervezői és építői, a múlt századvég emberfeletti munkát végzett anyagyűjtői, századunk újtói előtt, ükapáink és apáink, távoli elődeink és közvetlen mestereink előtt. Kőrösi Csoma Sándortól és Vörösmarty Mihálytól indul ez a vonulat, de távolabbi elődeinket, Révai Miklóst, Sajnovics Jánost, sőt a Notitiák Bél Mátyását is ide kell számítanunk. Mennyi erőfeszítés, mennyi munka és mennyi szellem, ötlet, gondolat – a teljesítmények milyen hosszú sora és a terveké is . . . S ilyen időbeli távolságból elmosódnak a kudarcok, háttérbe tűnnek az érdektelenek, elhalványulnak a régi kicsinyességek . . . csak a nagy vonulat és az eredmény emelkedik ki.

És sajátos érezni, hogy ennek a nagy folyamatnak részei vagyunk, s talán folytatói is. Az elődeink iránt érzett tisztelet ezért is követeli meg, hogy felmérjük eddigi utunkat, megjelöljük ennek a múltnak főbb állomásait, s bizonyos következtetéseket próbáljunk levonni a jövőre is.

Munkámat megkönnyíti, hogy megszületett az adatgazdag MTA-történet, hogy az Osztályunkhoz tartozó kutatók közül néhányan segítettek munkámban – Mikešy Sándor a magyar nyelvtudomány, Kara György a magyar orientalisztika, Katona Imre a magyar néprajztudomány és Ritoók Zsigmond a magyar klasszika-filológia útjának felvázolásával. Engedjék meg, hogy köszönetet mondjak nekik, egyúttal megpróbáljak bőven meríteni adataikból, szempontjaikból. Hadd jegyezzem meg: a munka, a felmérés egy része az utolsó 30 év kiemelkedő tudományos eredményeinek számbavétele, az Elnökség hozzászólásában olvasható – az ott megjelenteket nem ismétlem meg, más kérdésekkel foglalkozom.

I. A Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályok területe, hatásköre többször változott az elmúlt 50 év folyamán. Kezdetben a mi területünk volt, mint ismeretes, az Akadémia egyik fő működési tere, sőt megalapításának indoka, s az első harminc-negyven évben szinte egyeduralgoló, természetesen úgy, hogy az élő irodalom is az MTA körébe tartozott. Majd utóbb megindult a tudományok differenciálása; más szükségleteket, más területeket részesítettek előnyben – a 150 év több tudomány-rendszeri változást

hozott. Ám a „nyelv- és irodalomtudományok”-nak nevezett csoport helye megmaradt, s ma Akadémiánk szerkezetében is mintegy a leghagyományosabbat, a legősibbet, a folytonosságot képviseli.

Folytonosságot, de nem konzervativizmust. Inkább úgy fogalmaznék, hogy Osztályunknak és az itt képviselt tudományágaknak vannak megtartott, 150 év óta *állandó elemei*, jellemvonásai.

Ilyen állandó vonás, amely már az eredetéből is következik, a *nemzeti jelleg*. Szinte minden egyes részdiszciplína valamiképpen a nemzeti szükségletekből nőtt ki – a polgári nemzetévválás folyamatába kapcsolódott, annak egy-egy feladatát vállalta: a magyar nyelv állapotának megrajzolását, a nyelvújítás, nyelvfejlésztés munkájának elősegítését –, a magyar nép történeti tudata fejlesztését, eredete, őstörténete, rokonsága hagyományai felkutatásával, a magyar nemzet tudatát kifejező és fejlesztő irodalom történetének felrajzolásával. Áttettebben, de még mindig ebbe a gondolat- és feladatkörbe kapcsolódott a magyarországi klasszika-filológia, amely félévszázadig csak a klasszikusok magyar fordítását, majd az európai klasszika-filológia eredményeinek megismertetését látta fő céljának. Ez a nemzethez, magyarnyelvűséghez, magyar múlthoz, nemzeti tudathoz való kapcsolódás feladatot is jelentett, s mércét, mértéket is – olykor nagyon magasat, olykor azonban alacsonyabbat. Ezt a nemzeti jelleget – tehát, hogy szerepük éppúgy, mint a tárgyuk, elsősorban a magyar nemzet szükségleteiből ered – tudományágaink lényegében a mai napig megtartották. S amikor ma a szocialista nemzet tudatát, annak hagyomány-szerű összetevőit, szerkezetét alakítjuk, amikor a szocialista hazafiság kifejlesztése egyik feladatunk, a mi kutatómunkánknak ez a nemzeti jellege – sokban változva ugyan – de továbbra is fennáll.

Egy másik megtartott jellemvonás: tudományágainknak túlnyomóan múltra tekintő, tehát történeti és ugyanakkor leíró jellege. Célkitűzésük mindenekelőtt a múltbeli folyamatok ábrázolása, rekonstruálása (egyések szerint konstruálása), hűséges visszaadása. A fő módszer pedig ehhez: a minél pontosabb leírás, és – implicite – egyes részdiszciplínákban a leírtak értékelése is. Nem akarok most a kérdésnek tudományfilozófiai részleteire térni, tehát azt vizsgálni, mennyire lehetséges megközelíteni az egyszer lefolyt történeti folyamatot, milyen mértékig lehetséges teljes leírás, csak megállapítom, hogy tudományágaink egyik általános jellemzője ezért a szövegből (forrásból) való kiindulás, annak vizsgálata, elemzése és több forrás, szöveg, mű összevetése alapján a múltbeli folyamat, állapot megrajzolása – a mű, írás, életpálya, népszokás leírása és elemzése.

S végül: állandó jellemvonásnak tekinthető – mindezeknél fogva is – egy bizonyos hagyományörző jelleg. Feladatukat a mi tudományágaink, kimondva vagy kimondatlanul, de mindig az egyszer megalkotott, megőrzött szellemi, kulturális érték, mű, nyelv, szokás, szöveg megőrzésében, konzerválásában, interpretálásában és újrainterpretálásában látták, s mivel ezek sajátosan emberi értékeket hordozó művek, szövegek, korpuszok, ezért valóban volt mindvégig humanista, emberi értéket, magatartást tisztelő, emberiséget nevelő jellegük is. Igaz, nem feledhetjük, hogy voltak tudósok és voltak időszakok is, amikor ez elhomályosult, háttérbe szorult és a gyűlölet vagy az embertelenség takarója, olykor igazolója lett egyik-másik tudós, sőt tudományág. De igazi hagyományunk mégis ez a népközel, humánus, az emberi értékeket kiemelő tudomány – és 150 éves történetünk ennek fölényét rajzolja ki.

II. Ez állandó, megőrzött és továbbfejlesztett jellemvonások mellett az elmúlt időszakban, s különös erővel az elmúlt 30 évben – új vonások, törekvések, szempontok is jelentkeztek tudományágainkban.

A nemzeti irányultság, nemzetközpontúság meghaladása, kiegészítése problémaként már régóta jelentkezett. Az orientalisztika, a klasszika-filológia területén már az 1860-as években felmerül a vitakérdés: magyarországi mértékkel vagy nemzetközi mértékkel kell-e mérni a teljesítményt? Elegendő-e a hazai igényeket kielégíteni? A világirodalom története kutatása eleinte, a múlt század végén csak a hazai igényeket elégítette ki, majd így is felmerült a kérdés: lehet-e nem magyar anyagot nemzetközi érvénnyel kutatni? Ugyanakkor állandóan kérdéssé válik: mi a magyar múlt, a magyar anyag rekonstruálásának jelentősége, fontossága a nemzetközi tudományosság számára.

A probléma többrétegűen is megmutatkozik: mint törekvés arra, hogy ne csak magyar érdekű, hanem nemzetközi érdekű témákkal is foglalkozzon a magyar tudományosság; vagy ha magyar témákat dolgoz is fel – szintje és eredményei nemzetközileg is érvényesek legyenek. Ilyen eredmények, mint ismeretes, születtek a klasszika-filológia, a finnugrisztika, a magyar nyelvészet, az orientalisztika, a bizantinológia sok területén, a folklorisztika, a zenetörténet, a népzene-kutatás terén – újabban az irodalomtörténetben, a költői nyelv kutatásában, az összehasonlító irodalomtörténetben és az úgynevezett modern filológia egyes ágaiban.

A bezárkózott nemzetközpontúság egy másik meghaladási kísérlete a törekvés arra, hogy a tudomány ne csak egy nemzet, közösség problémáját, hanem a tágabb folyamatokat is összefogja – ilyen törekvésből születtek a világirodalmi kutatások, s ilyen szempontból ért el jelentős sikereket a komparatisztika „budapesti iskolája”, főleg a reneszánsz, romantika, avantgard területén. Végül, de nem utolsósorban a kutatás egyik új törekvése az, hogy a hazai, nemzeti problémákat is nemzetközi szempontból, mértékkel mérje és elemezze. S evvel egyúttal talán a nemzeti és nemzetközi feladatoknak és szempontoknak új szintézisét kezdjük megalkotni. Hadd tegyem hozzá: nemzetközi szempont, tárgy, összehasonlítás persze még önmagában nem jelent nemzetközi színvonalat, eredményt, egy teljesítményt nem mindig tárgya, de megoldási színvonala avat nemzetközivé.

Egy másik változás, fejlemény: tudományágainkban egyre erősödik az a felismerés, hogy a történeti leírás helyett, illetőleg mellett a maguk területén igyekezzenek általános tanulságokat is levonni, rendszereket rekonstruálni, általános törvényszerűségekre rámutatni, s ezzel érvényességi körüket mintegy a jövő felé is kiterjeszteni. Már a polgári tudományosságnak is voltak ilyen törekvései, de a marxizmus még megerősítette: a történet rekonstruálása, leírása nem önmagáért való, hanem paradigmaként szolgál a jövőre is. Megint nem bocsátkozom történetfilozófiai fejtegetésekbe, csak jelzem a kérdést. A tudományágak gyakorlati fejlődésében ez az igény, törekvés sokféleképpen jelentkezett: már igen korán a néprajzban avval, hogy a jelen állapot leírását rendszerre építsék és a jövőre vonatkozó tanulságokat olvassanak ki belőle. A nyelvtudományban Gombocz és Lazíczius kezdeményei után évtizedünkben élednek újjá e törekvések. Az irodalomtudományban e törekvés jelzője az úgynevezett irodalomelmélet megjelenése, általában a filozófiai, ontológiai, ismeretelméleti megalapozás erősebb igénye. És az igény – a leírótól a törvénykereső felé – hozza létre egyre erősebben régi tudományaink peremén és között az újakat is.

Általában is: a 150 év története megragadó példáját nyújtja annak, hogyan jelentkeznek, gazdagodnak, fejlődnek, alakulnak új és új módszerek, új megközelítési módok, új szempontok. Fel lehet fedezni egy módszerekben, felfogásban is hagyományörző, a megszokotthoz ragaszkodó, de azt finomító, továbbképző irányultságot, magatartást. De ugyanakkor egy olyat, amely a hagyományos, tehát történeti-leíró, szövegre támaszkodó rekonstruáló módszert továbbfejleszti, továbbépíti, továbbfinomítja, új elemekkel gazdagítja. Tudjuk: már igen korán pl. a mi tudományágaink köréből fejlődött ki (a manapság csak a szociológia érdemének tekintett) „terepmunka” – és most nem is az utazókra és a nyelvgyűjtőkre gondolok, hanem a leíró módszernek arra a forradalmára, amit pl. Bartók és Kodály munkája jelentett. Végül: jelentkezik az újító törekvés – olykor kihívó merészen, olykor mérsékeltebben. Megőrzés és újítás – konzervativizmus és haladás harca, küzdelme természetesen akkor eredményes, ha magasabb egység jön létre. A nyelvtudományban vagyunk most ilyen folyamat kezdetének tanúi – s lassabban, de elindult egy ilyenfajta, kölcsönösen megtermékenyítő szintézis az irodalomtudományban is. A hagyománynak és újításnak ezt a ritmusát sajátos feladataink – a felénk irányuló igény is diktálja. Hiszen állandóan kettős a feladat, a cél, a vállalás: nagy korpuszok, alpművek, gyűjtemények létrehozása, egy-egy kérdés, tudományág egészet összefogó szintézisek megteremtése, szintéziseké, amelyeket azután – az ismeretterjesztés, a népszerűsítés, az oktatás lépcsőin keresztül – „le lehet bontani”, ható erővé lehet és kell tenni. És ugyanakkor: mindig is szükség van kísérletekre, új kérdések – akár még kieriéletlen – felvetésére, új szempontú megvilágítására – kételekedő megkérdőjelzésre és kihívó állításra is. Az utóbbi 15 év igazán sok példáját nyújtja mind a százezres példányszámú szintézisek, a közvéleményt, tudatot formáló összefoglalások létrehozásának is (az Értelmező Szótártól a Magyar Irodalomtörténetig, a kritikai kiadásoktól a népzenei gyűjteményekig), új, merész kérdésfeltevéseknek is.

Ha új módszerről beszélünk, mindenekelőtt a marxizmus termékenyítő hatását kell kiemelnünk. Nem előzmény nélküli ez a hatás – a történészeink figyelmeztettek rá, hogy jobban fel kell figyelnünk a múlt század materialista gondolkodóira. A mi tudományágainkban is nagyobb tisztelet kellene hogy övezze azokat, akik még ha nem is voltak az MTA tagjai, sőt nem is voltak „céhbeli” tudósok, de a század eleje óta a marxizmus módszerével vizsgálódtak: vagy efelé tettek lépéseket: csak példaként a Czóbel Ernő, Diener-Dénes Józsefek, Király Györgyök, Schmidt Józsefek, Asbóth Oszkások nevét említem; az ő előkészítő munkájuk vezetett a marxista teória két világháború közötti – külföldön vagy idehaza, legálisan vagy illegálisan megjelent művekben – továbbfejlesztéséhez, elsősorban Lukács György és mások, Révai József, József Attila, Bálint György művéhez. 1948 után sok megtorpanással és az egyszerűsítő-vulgarizáló hajlamaink legyőzése után, a marxizmusnak egy minden területen megújító hatása érvényesül. Nem egyenletesen és nem ellentmondások nélkül: vannak tudományágainknak a marxizmus előtti, attól mentes részei – új módszerek keresése gyakran magával hoz polgári nézeteket –, s van példa a durva, vulgáris kezelésre is. S mégis: annak a bizonyos nemzetközi jelentőségnek, nemzetközi színvonalnak egyik biztosítéka, hogy a marxizmus módszerével élve tudjuk új fénybe helyezni megállapításainkat.

Mert a változásnak oka is, következménye is tudományágaink – s egyénileg tudósaink – megváltozott nemzetközi helyzete. Igaz, vannak tudósok, sőt tudományág-részek, akiknek és amelyeknek kevés a nemzetközi kapcsolata – s állandó panaszunk, hogy

eredményeinket a nagy európai nyelveken nem tudjuk eléggé hatásosan ismertetni. Általában azonban mégis az az igaz, hogy a kutatók egyéni kapcsolatai kibővültek, hogy a nemzetközi szintéren megjelentek, és hogy tudományágaink különösen az utolsó évtizedben – a nemzetközi tudományossággal állandó kapcsolatban, együttműködésben fejlődnek. Ez a nemzetközi terep pedig teljesítményre és vitára – igazságaink megvédésére kötelez, és sok aprólékos szervezőmunkát is követel. Ebben az összefüggésben mindenképp előtérbe kell szorítani a szovjet tudományosság iránti segítségét, példáját kell értékelnünk – és a szocialista országok tudományosságának közösségét, vagy még tágabban: a marxista tudomány nemzetközi mezőnyét, amelyben otthon érezzük magunkat. Evvel a háttérrel tudjuk nemzetközi szinten eredményeinket felmutatni, vitában megvédeni, tudjuk közelíteni az álláspontunkat, olykor szervező – összefogó szerepet is játszani.

III. Az új módszerek, új felismerések, a hazai és nemzetközi igények és követelmények eredményeképpen a mi területünkön is új kutatási területek, újonnan kibontakozó részdiszciplínák, sőt új tudományágak keletkeztek. Voltaképpen az újkori tudomány egész történetében is nyomon kísérhető a differenciálódás és a magasabb fokon való integrálódás folyamata. És a mi területünkön is: így lett előbb a szöveg-exegézisből, a klasszika-filológiából lassanként történettudomány, és így vált le a történettudományról irodalomtörténet, így vált szét a filológia nyelvtudománnyá és irodalomtudománnyá.

A magyar nyelv- és irodalomtudományok területén ez a szétválás, új és új tudományágak keletkezése mintegy száz évig tartott. Az MTA szervezetei kereteinek vizsgálata is jól mutatja, hogyan önállósodik az irodalomtörténet, az orientalisztika, a klasszika-filológia – majd később a néprajz és talán legkésőbb a zenetudomány. Azóta, tehát vagy 70 éve, alapjában változatlan a tudományok helye – bár a differenciálódás és integrálódás folyamata, mintegy rejtettebben, tovább tartott. Nehéz is határt vonni egy-egy problémára vonatkozó ismeretek, módszerek és egy új tudományág között. Vajon az etimológia külön tudomány – vagy a jelentéstan az-e? És a fonetika a nyelvészet egy része-e vagy a fizika egy határterülete? Vajon a zeneesztétika és zenetörténet nem különbözik-e oly mértékig, mint történet és filozófia? Folklor és etnográfia, vagy tárgyi és szellemi néprajz mennyire váltak külön és mennyire egyesültek? A dallamtörténet tudományág-e vagy szempont? S a földrajzi-nyelvi határok szerint: finnugrisztika és altajisztika külön tudományágak-e? A kérdéseket folytathatnánk. Ugyanakkor már a múltban sokfajta kísérlet történt tudományágak közelítésére, újfajta integrálására, mint a magyar irodalmi nyelv története, vagy a magyar őstörténet kutatásában, néha ugyan helytelen elvi alapokból kiindulva, mint a szellemtörténet „egységes folyamat” elméletei, de az igény, a törekvés megletére fel kell figyelnünk.

Új tudományágak kialakulása az utóbbi években került ismét napirendre. S talán ilyen szempontból is nagyobb forduló, nagyobb átalakulás előtt állunk, s talán nemsokára tudományágaink új rendszeréről szólhatunk. Csak egy néhány problémára utalva: erős a törekvés az egyes diszciplínákon belül a komplexebb, több jelenséget átfogó tárgyalásmódra – s így a régi tudományágaknak új formái alakulnak ki. Példának az orientalisztikára utalnék, ahol egyre erősebb a törekvés a kezdetben pusztán nyelvészeti indíttatású stúdium mind erősebb történeti, művelődéstörténeti, néprajzi, irodalmi s művészettörténeti tárgyalására – hasonló a fejlődés iránya a finnugrisztikában is. Már korábban így alakult a bizantinológia is.

Egy másik irányú változás: eddig nem kutatott, a magyar tudományosság által nem művelt új területek (földrajzi vagy időrendi tekintetben) művelése: ismét csak az orientálistikára hivatkoznak. Így, évtizedeinkben fejlődött csak ki a sinológia, zárkózott fel a turkológia, a mongolisztika és a tibetisztika mellé az iranisztika, de előbb-utóbb meg kell gondolnunk a japanisztika, hindológia, a sémi filológia erőteljesebb fejlesztését is. S időben: az ókori Közel-Kelet kutatása szép (bár nem mindig egyenletes színvonalon művelt) hagyománya a magyar tudománynak, ahogy a melléje felnőtt közép-ázsiai ókor- és középkor-kutatás is, s elindult a távol-keleti kutatás is. A végtelenig lehetne ugyan sorolni a hiányzó s fejlesztendő tudományágakat, országunk káder- és anyagi helyzete azonban határt szab a lehetőségeknek.

Egy harmadik változat: szétvált tudományágak érintkező határterületein kifejlődő s ilyen módon fokozatosan önállósodó új diszciplínák, amelyeknek még nincs „státusuk”. Példa erre a stiliztika vagy még inkább a fonostiliztika – vagy más oldalról az úgynevezett ágazati esztétikák. Szinte ellenkező irányú az a fejlődés, amikor több tudományág egyesül egyetlen feladat megoldására, az integrálódás példájaként: ilyen immár szervezetenként is mind jobban mérhető fejlődés az ókortudomány kialakulása – a szövegfilológiából komplex történeti-régészeti-művészettörténeti-nyelvészeti tudományággá vált. Ilyen komplex módon épült fel a vallástörténetek kutatása is. A tárgyi néprajz területe már régóta példája természet- (agrár-technikatörténet) és társadalomtudományok együttműködésének. Tudományos igény és oktatási szükséglet egyaránt megkövetelnék a magyarországi modern filológiák ilyen irányú fejlesztését. Voltaképpen ilyen komplex, s lényegében új tudományág lenne a régóta kívánt, elvileg meg is rajzolt, de még meg nem teremtett magyar művelődéstörténet is. Első lépésként efelé a mi területünkön a komplex magyar irodalom- és művészetkutatás (történet és elmélet) kialakítása lenne fontos.

Általában is: leghagyományosabb tudományágaink, részdiszciplínáink is egyre inkább „többalapúak”-ká válnak. Irodalomtörténetet vagy irodalomelméletet ma már egyre kevésbé lehet művelni történettudományi, szociológiai, filozófiai, pszichológiai, nyelvészeti megalapozás s szemlélet nélkül; és a nyelvészetben is – a történettel, néprajzzal, régészettel való régi kapcsolat mellett – egyre nagyobb tért hódít a szociolingvisztika, a pszicholingvisztika, a logika alapú nyelvvizsgálat – s nemcsak mint önálló tudományág, hanem mint a kutatásokat átfogó szempont. Mindez persze magától értetődik, a kutatásban többfelé való tájékozódást követel az egyéntől és szakmaközi együttműködést a csoporttól.

És végül: vannak egészen új ágak, amelyek tárgyuk, vizsgált területük okán, vagy módszerük miatt vannak önállósulóban. Közülük mostanában alakul és formálódik határozott tudományággá a művelődéskutatás – önállósulni kezdenek az alkalmazott nyelvészet egyes ágai –, kialakul az informatika, a kommunikációelmélet, – módszerként és diszciplínaként egyaránt felfogható a szemiotika. Ismétlem: nem lehet bizonyosan megmondani: melyik fog kifejlődni. De sem a merev elutasítás, a szokatlan tárgy vagy megközelítés miatt, sem az azonnali dicsérő elismerés nem indokolt.

IV. Átalakuló, újonnan kialakult tudományágak fogják jellemezni a következő időszakot. De átalakulóban van – és ennek csak jelzésére vállalkozhatunk – helyzetük, funkciójuk a társadalomban is. A polgári nemzetté válás korszakában elfoglalt központi helyről, szinte egyeduralkodó posztról kétségtelenül lejjebb szálltunk – s az a funkció,

amellyel pl. irodalomtudomány helyettesítette a hiányzó filozófiát vagy közgazdaságtant, szintén a múlté. A szerep- és funkcióváltás sokakat közülünk kétségbeejtett, mert úgy vélik, hogy tudományágunk magánügygé vált, mellékes lett. Nincs ok a kétségbeesésre. Világos, hogy a ma és a jövő szocialista társadalmában a tudatformálásnak, a társadalmi és egyéni tudat alakításának, befolyásolásának nagy szerepe lesz. És mindannak is, amit a szó legtágabb értelmében kultúrának nevezünk: a jövő embere tudatának egyik nélkülözhetetlen eleme lesz a folytonosságának, emberiséghez való tartozásának tudata, a hagyományt továbbépítő, újjáformáló szándéka, éppúgy, mint kommunikációs képessége, s az új élményeket, új műveket feldolgozó, teremtő készsége. Nem folytatom a gondolatot, közismert – csak azért tértem ki rá, hogy világos legyen, miért hiszek benne, ha más módon is, mint eddig – nagy szerepe és helye van a tudományágainknak a jelenben és a közeli s távoli jövőben is. Hadd tegyem hozzá, hogy valószínűleg még növekszik is normatív, szabályelőíró szerepük – főleg a kommunikáció (helyesírás, helyesejtés, nyelvtan, retorika) területén, de bizonyos kulturális normák elterjedésével más területeken is.

V. Mindeddig nagyon is általánosan, személytelenül „tudományágokról” „tudományainkról” beszéltem. Pedig egy-egy eredmény, mű mögött ott a tudós, vagy szerényebben: a tudománnyal foglalkozó, az ember. S mivel e beszámoló elején elődeinkkel kezdtem, hadd szóljak most befejezésül az alkotó, dolgozó emberről, a tudósról. Három kérdésben: az egyik az iskolák kérdése. Tudományágaink története azt bizonyítja, hogy jelentős, nagy tudóseyéniségek, iskolateremtők nélkül nem halad előre a tudomány. E nagy iskolateremtők – akik nem hivatali helyükkel s címükkel, hanem művükkel és magatartásukkal hatottak – jelen voltak egész 150 éves történetünkben – Gyulai Pál, Katona Lajos, Riedl Frigyes, Horváth János, Lukács György, Budenz József, Simonyi Zsigmond, Gombocz Zoltán, Bartók Béla, Kodály Zoltán, Szabolcsi Bence, Györffy István, Kálmány Lajos, Hornyánszky Gyula, Kerényi Károly, Marót Károly nagy vonulata ez (és csak a szemérem tart vissza attól, hogy a köztünk ülő élő mesterek sorát ne említsem. . .) – közülük nem egy még középiskolai tanárként, vidéki papként vagy könyvkereskedés alkalmazottaként alakított ki iskolát. A nagy egyéniségek kisugárzó hatása – amely nem zárja ki, hanem elősegíti a vitát, az ellenvéleményt, amely nem nyűgöz, hanem felszabadít, nem beszűkít, hanem távlatokat nyit – tudományágaink egyik legerősebb hatóereje; és ezt a sort szeretnénk a jövőben új és új nevekkal kiteljesíteni látni.

De egy tudományág szerkezete nem csak iskolateremtőkből áll, nem csak zsenikből. s úgy gondolom, nagyobb becsülete kell hogy legyen a tudományág „egyszerű”, „szürke”, vagy önmagát szürkének hívó munkásának, oktatójának, közvetítőjének, továbbfejlesztőjének. A mi területünkön se rangok, se címek nem pótolhatják a teljesítményt és a helytállást, a szorgalmas munkát, s az egyszer kivívott helyet újból és újból meg kell erősíteniük – eredménnyel és magatartással.

És végül: egy nehéz kérdés. Ha mindez igaz, amit tudományágaink továbbfejlődéséről, alakulásáról elgondolunk, akkor ez bizonyos fokig tőlünk is, utódainktól is egy újfajta tudóstípus, kutató egyéniség kialakítását követeli. Részint: nálunk sem lesz már elég az egyszer, régebben megszerzett tudás, módszer, ismeret, de hiszen minden eddigi tudós tulajdonsága volt új anyag, új módszerek állandó, folyamatos elsajátítása. Megújju-

lásra, továbbfejlődésre képes, nyitott egyéniségekké kell válnunk – nyitottnak a világ, a kultúra dolgai felé. Tudomány és oktatás együtt, meg törekvés az élet gyakorlati alakítására, szenvedélyes részvétel a mindennapokban, tegyük hozzá: a szocialista társadalom mindennapjaiban – ezek az új típusú tudós jellemvonásai. Így folytathatjuk – s reméljük folytatni fogjuk – a 200 éve elkezdett munkát: – a „nyelv- és irodalomtudományok” művelését, fejlesztését.

ARANY ÉS A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

Ha Arany akadémiai főtitkárságáról esik szó, általában kétfajta vélemény szokott kiformalódní. Az egyik felfogás szerint a költő az Akadémia legnagyobb főtitkára volt. Nemcsak művei ragyogásával adott fényt hivatalának, de kivételes biztonsággal tájékozódott is a tudományos világban, hibátlan pontossággal látta el a tudományszervezés és az irodaigazgatás feladatait. A másik nézet szerint Arany alkalmatlan volt a szerepre, amellyel az egykorú magyar szellemi élet egyik legmagasabb polcára helyezték. Mindenféle tudományos minősítés híján nem volt rá kellőképpen felkészülve, és ezt maga is érezte. Ezért vonszolta rabláncként hivatali terheit, és nem jutott ideje arra, hogy igazi hivatásának, a költészetnek éljen. Úgy gondolom, mindkét – itt és most szándékosan némileg sarkítottan megfogalmazott – felfogásban van valami igazság. A valóság azonban sokkal összetettebb annál, hogysem ilyen formulákba lehetne foglalni. A költő, az Akadémia, de maga az ügy is gondosabb vizsgálatot kíván és érdemel.

Az Akadémia történetét ismerve – még akkor is, ha mindújra némi kétség fog el bennünket az efajta nagyságrendi összevetéseket illetően – nyugodtan kimondhatjuk: nem a költő volt ez intézmény legnagyobb főtitkára. Voltak nála tágabb látókörűek, merészebben tervezők, jobb szervezők, fényesebb megjelenésűek, nagyobb tudósok a maguk szakmájában. Hogy e hivatal betöltői közt a legnagyobbak közé kerüljön, ahhoz hiányzott is természetéből nem egy fontos mozgató erő. Bizonyos, hogy sokoldalú érdeklődését mindvégig megőrizte, főként mégis a költészet dolgai kötötték le figyelmét; a nyelvtudomány, a történettudomány, a lélektan, a társadalomismeret és a természettudomány legfeljebb annyira, amennyire annak „az egésznek áttekintéséhez” használhatta őket eszközül, amelyre Madáchcsal együtt ő is vágyott. Hogy a természettudományoknak a megújult Akadémián tágasabb és méltóbb helyet biztosítsanak, azt az új szervezet sugallta; Arany főként „házánk minden oldalú megismerését és megismertetését” tartotta sürgősnek.¹

Kétségtelen, hogy a legnagyobb magyar önművelők közé tartozott; a maga szorosabb területén: a verstanban, az irodalomtörténetben és a komparasztikában úttörő jelentőségű munkát végzett, bár csak természetes alapossággal és ítélőerővel. Jellemző, hogy jóformán minden szigorúbban szaktudományi kutatómunkáját – annyi költői töredéke társaságában – félbehagyta, hogy magát valamilyen jelentős feladat ellátására az elvállalás napjaiban-éveiben soha eléggé felkészültnek nem tartotta, hogy tehát minden foglalkozásának elméletét és gyakorlatát nem szűnt meg „tüzetes stúdium tárgyává

¹ Titoknoki jelentés az Akadémia 1864–65. évi munkálkodásáról. *Évkönyv* XI. V. 10-ig

tenni". Nemegyszer — mint a lapszerkesztések esetében — merész önbizalommal, máskor — mint a tanárság, az igazgatóság, a főtítkárság esetében — csüggedten: vajon bírja-e? Egész életére jellemző az a levél, amellyel Trefort miniszter ajánlatát, aki a Toldy Ferenc halálával a budapesti egyetemen 1875-ben gazdátlanra vált magyar tanszékre hívta meg, visszautasította: „... töredékes és nem elég rendszeres ismereteimmel még akkor is csak nehezen éreznék rá bátorságot, ha ... reményem lehetne, hogy megfeszített szorgalom által a hiányokat kiegészíthetem, a hézagokat betölthetem s folytonos önképzés által magamat e díszes állás színvonalára felküzdhetem”². Egyebek közt ezt írta az az ember, aki akkor már tíz éve volt az Akadémia főtítkára, akinél jobban abban az időben és körben aligha ismerte bárki is irodalmunk fejlődésmenetének lényegét. Lehet persze, hogy a hatvanas évek derekára már megbénuult benn az a becsvágy is — amire voltaképpen felnőtt eszmélete óta újra meg újra készült s amit azután „énekloból énektanárra” változván meg is tett —, hogy beleszóljon, mégha csupán mint a legmélyebb értelemben felfogott irodalom embere is, a közdolgokba. „Kritikai lapszerkesztésem alatt — vonta meg az akkoriban legjobban szerkesztett magyar folyóiratok hatásának mérlegét — elég alkalmam volt meggyőződni: praecaptorságom nem kell senkinek, — jó, hát nem kell!”³

Hogy ebben az 1867-ben közzétett nyilatkozatban mennyi volt az ingerültség s mennyi a resignáció, nehéz ma már pontosan lemélni. Bizonyos, hogy akkor már nem csupán a jobb közönség és a jobb írók közönye hangolta le, hanem a közszellem átalakulása is. Ez a „remények éveinek” elhanyaglása után alapjaiban megváltozott. Kereshetünk személyes okot is. A lélektan jól ismeri a megfeszített munkákat követő kimerültséget, az ihletett pillanatok, a kegyelem esőzése után a lelki szárazság állapotait. Feltehető tehát az is, hogy Arany, miután tűzokádók hevével és óriások erőfeszítésével megformálta mindazt, amit akkor a legfontosabbnak érzett, azért hallgatott el, hogy ne ismételje önmagát. Azelőtt sem tette ezt soha. Ha megoldott egy-egy költői feladatot — pl. a naiv költői beszélyét, a hazafias allegóriáét vagy a rendkívül sok változatú balladáét — másfelé fordult érdeklődése; bírátaiban is újra meg újra elutasította az egyszer hatásosnak bizonyult s ezért rutinosan alkalmazott modor-ismétléseket. De itt nagyobb, összetettebb vállalkozásról volt szó. Olyanról, amelynek teljes erejű folytatásához az Aranyéhoz hasonló természetnek szüksége volt valamilyen nagyobb közösség együttérző részvételére; arra, hogy szükségesnek tartsa s ezzel igazoltnak lássa erőmegfeszítéseit. Látni fogjuk: ennek hiányát egyre szorongatóbban érezte; persze némileg fokozta is. Mert egyre jobban magába zárkózott. Lehetősége nyílt volna rá, sőt kötelessége lett volna, hogy éljen a társaséletnek azokkal az örömeivel, amelyeket hivatala nyújthatott, de meg is kívánt volna: hogy előadásokra, társaságba, színházba járjon, hogy utazzék, nyaraljon; de ő hivatalában vagy a huzatos, roppant magasságúra méretezett palota-szobákban dolgozott, olvasott, esetleg beszélgetett; olyan körülmények közt, amelyeknél legfeljebb külsőségeikben voltak puritánabbak a nagykorósi tanár vagy a pesti szerkesztő-igazgató otthonaiban uralkodók.

²Idézi VOINOVICH Géza: Arany J. életrajza. III. 1938. 248. l. A teljes levél *Napkelet* 1928, 659. l.

³Előszó az Elegyes darabokhoz. Az Összes Köttemények 1867-es kiadásának VI. kötetében. Hozzáférhetőbb a kritikai kiadás I. köt. 1951. 401–403. l.

Fia, akinek fizetése nagyobb volt az övéénél, beutazta már a fél világot, amikor ő karlsbadi kúráira is úgy utazott, hogy közben sehol meg nem állt, ahol láthatott volna valamit vagy szórakozást kereshetett volna; pl. Bécsben. A világról az Akadémián is főként olvasóként szerzett híreket; ha sokoldalú volt is tájékozottsága, tagadhatatlan, hogy ebben ugyanúgy, mint életének külső körülményeiben tapasztalható bizonyos beszűkülés. Főtitkári munkájából hiányzott a kezdeményezés lendülete. Azt, hogy az üléseket érdekesebbé tegyék, hogy minden osztály legalább félévenként tűzzön műsorára az illető tudományág legfrissebb eredményeit ismertető előadásokat, hogy az osztályok a külföldi akadémiák Comptes-rendu-ihez hasonló Értesítőket adjanak ki, hogy az intézmény könyvek, könyvsorozatok és állandó közlöny kiadójaként terjessze is a tudományos ismereteket, hogy munkásságáról idegen nyelvű tájékoztatók is lássanak napvilágot, s annyi más jószándékú terv nem az ő kezdeményezésére öltött testet, ha testet öltött. Ötletekkel el volt látva ő maga is persze, de kedvéből, erejéből mintha csak arra futotta volna, amit magárahalmozva el kellett végeznie; ez hétköznapi körülmények közt is elég volt egy embernek.

Ha azonban nem akarjuk is – némi tiszteletteljes, a költő szándéka ellenére érvényesített nagyítással – a legnagyobb főtitkárnak nevezni, bizvást sorozhatjuk a legkiválóbb, mert legkörültekintőbb és legpontosabb tisztviselők közé. Ehhez megvolt már minden előfeltétele, amire ő maga is nyugodtan támaszkodhatott. Szülővárosa másodjegyzőjeként is a közösség esze; három kormányzó szervének „tollasa”, írás- és törvénytudó mindenese volt, nagykorosi tanár korában a kötelességteljesítő és okos nevelő mintaképe; a Kisfaludy Társaságnak nemcsak történettudója, de újrászervezője, életbentartója; lapszerkesztőként kiadványainak szerkesztője, terjesztője, nagyrészt írója is. Nem szabad elfelejtenünk, hogy az újjászervezett Akadémia adminisztrációja igen megnövekedett. Nemcsak azért, mert az intézmény életében nagyrészt járatlan, vidéken élő új tagok seregét kellett tervszerű munkára szervezni és az erősen bővülő nemzetközi kapcsolatokat megfelelő nyelvi, formai szinten életbentartani; nemcsak azért, mert az Akadémia a mindújra megélenkülő politikai életnek is egyik központja lett és maradt; hanem főként azért, mert éppen Arany főtitkárrá választásának idejére, 1865-re készült el az új palota, s az új titoknoknak nemcsak a belső berendezés, de a beköltözés irányítását is át kellett vennie.

A tőle megszokott gondossággal és a hosszú közszolgálatban szerzett gyakorlattal hamarosan rendet teremtett a titoknoki hivatalban; megszervezte az elmaradt székfoglaló előadások pótlását, az ülések műsorait, gondoskodott a határidők megtartásáról, a posta, az irattár rendjéről, az ügyiratok iktatásáról, az osztályok munkájának összehangolásáról, az akadémikusok hivatalos vagy a hivatallal kapcsolatba hozható ügyes-bajos dolgainak elintézéséről, a különféle, egyre szaporodó kiadványok gondozásáról; vezette a jegyzőkönyveket, felügyelt a gazdálkodásra, előkészítette a palota átadásának-felavatásának ünnepségeit, a nagygyűléseket, az évi jelentéseket; végezte az új tagok beiktatásának, az elhunytak elbúcsúztatásának, az intézmény népszerűsítésének szervező s részben végrehajtó munkáit és annyi mindent még, a takaríttatástól a palotát látni kívánó kitűnőségek és látogató csoportok kalauzolásáig. S mindezt két éven át Üllői úti lakásáról bejárva; mert a palotában épült titoknoki lakást bérbe adták – ezzel önérzetében is vérig sértve a költőt. Két évvel később, 1867-ben a tovább bővülő intézmény vezetői, Eötvös József és Lónyay Menyhért jóvátették ugyan e hibát, a költő fizetését is felemelték, és megfelelő segéde-
rőt

rendelvény melléje, főtítkárrá, tehát az osztálytitkárok főnökévé tették. Ezzel megnőtt ugyan hivatali személyzete, de megnőtt munkaköre és felelőssége is. Az elnök úgy rendelkezett, hogy minden gépies munkát a jegyző meg a beosztottak vegyenek át; Arany azonban, aki „addigi tapasztalatai után” nem remélte, hogy ez kedvére megvalósulhasson, nem is nagyon törekedett rá, hogy igénybe vegye a könnyítéseket.

Működésének területét, ügyintézését azonban most is tüzetes stúdium tárgyává tette. S csak kivételes képességeit ismerve nem látszik rendkívülinek az a biztonság, amellyel a világ tudományos életében eligazodott. Mert hiszen minden lényeges intézményről, személyről, eredményről tudott; az Akadémiának az egész világ tudományos köreire szétágazó levelezését, több nyelven is ő maga fogalmazta. Megrendítő annak az irattömegnek a látványa, amely fogalmazványaiából, saját kezű leveleiből, irataiból s az irányítása mellett létrejött okmányokból felhalmozódott (a sokezer hivatali iratnak még erősen válogatott darabjai is a kritikai kiadás egy testes kötetét töltik meg).

Hogy élete az Akadémián mindinkább egy munkájába temetkező mintahivatalnokéra emlékeztetett, magyarázhatja az évtizedes beidegzettség, amely már-már hiánynak érezte, ha kevesbedett a hivatali munka; magyarázhatják a személyes felelősségérzés túlzásai, amelyek mindig is jellemezték e „túlérzékeny fájvirág”-ot; teljesen érthetővé azonban semmiképpen sem tehetik. Mert hiszen akkor már, a hatvanas-hetvenes években a pusztá megélhetés gondja aligha kényszerítette rá, hogy le ne tegye azt a hivatalt, amelyet mind terhesebbnek érzett ugyan, de évről évre növekvő panasszal mégiscsak újra meg újra elvállalt; már 1867-ben, amikor beköltözött a palotába így sóhajtott: „ezt az egy évet is fájdalmasan todom már az eddigiekhez”⁴. Munkát, megélhetést találhatott volna ekkor már akárhol; de felépíthette volna – volt rá elég pénze – azt a „csendes fészket zöld lomb árnyán” is. Mi készíthette tehát – a már említett okokon túl – arra, hogy még több mint egy évtizedig a palota foglya maradjon? Talán valamivel közelebb jutunk az igazsághoz, ha felidézzük Akadémiánk történetének néhány fontos mozzanatát.

Köztudomású, hogy egy magyar Tudós Társaság első tervei írók, pontosabban: litterátus műveltségű emberek körében jöttek létre, hogy az Akadémia valóságos megalapításában döntő jelentőséget kapott nagy reformkorunk első vezető személyiségének Széchenyi Istvánnak lelkesült gesztusa: annyi hazafiúi felajánlás, adomány, alapítvány példája. A Magyar Tudományos Akadémiát egy mind magasabbra emelkedő, végül is forradalomba és szabadságharcba torkolló nemzeti mozgalom teremtette meg. Fő célja, a magyar nyelvű műveltség fejlesztése, sajtóságot ellentmondásban is állt annak a birodalomnak céljaival, amelynek része volt az ország, s amelynek vezetői nemegyszer tettek komoly kísérletet rá, hogy a birodalom egységes nyelvvé a németet fejlesszék-terjesszék. Figyelemre méltó, hogy a mi Akadémiánk nevéből hiányzik az első ilyen intézmények nevében mindig ott csillogó „császári”, „királyi”, „cári” jelző. Az intézmény létrehozásában, anyagi alapjainak megteremtésében, társadalmi és politikai rangjának biztosításában döntő szerepe volt persze a főnemességnek és a főpapságnak, amely az Akadémián egy századon át meg is tartotta a vezetést. A tagok és tisztségviselők között azonban mindinkább növekedett a köznemesi, vagy nem nemesi, polgári, esetleg jobbágy származású honoratior-értelmiségi írók, művészek, tudósok száma. Ez megfelelt a kor nemzeti érdekegyesítési politikájának, de szükségszerű is volt: a legfőbb vezetést országosan is

⁴ Levél sógorának, Ercseynek, 1867. ápr. 9. (Idézi VOINOVICH: Arany J. életrajza III. 206. l.)

maguknak biztosító főrendek aligha tudtak volna egy akadémiaira való magyar író, tudós a maguk köreiből kiállítani. Még akkor sem, ha az irodalom ott még főként a litteratúrát jelentette is.

Figyelemre méltó, hogy éppen ennek a fogalomnak értelmezése körül kristályosodtak ki azok a nézetek s alakult meg az a külön szervezet, amely a közös végső célt megtartotta ugyan, de önállósult az Akadémia mellett: a Kisfaludy Társaság. Tudós és szépirodalom, litteratúra és költészet közt a régiségben nem volt szokás lényegi különbséget tenni. A modern tudomány azonban egyre jobban körülhatárolta a maga területeit, kialakította saját módszereit, kifejlesztette a maga szervezeteit. A költészet számára óriási s az emberi lélek hasznára igen lényeges területeket tett szabaddá: az irodalomnak azt a kontinensét, amelyet azóta szépirodalomnak szokás nevezni. Ez a terület a XVIII–XIX. század fordulója idején alakította ki öntudatosan is a maga sajátos világát, határolta el tárgyköreit, dolgozta ki módszereit s az ezeket bíráló-szabályzó tudományt, az irodalom-esztétikát. A XIX. század folyamán pedig egyre nagyobb súllyal jelentkezett a szépirodalom sajátos közönsége is, a polgárság, illetőleg, főként Közép- és Kelet-Európában, az ennek szerepét betöltő, a hagyományos rendi tagozódásból mindjobban kinövő értelmiségi középréteg. Az emelkedő reformmozgalommal együtt – amelyben ez a középréteg egyre fontosabb szerepet kapott – irodalmunk is kilépett a nyelvápolás határai közül: a nemzeti lélek ébresztője, a hazafiúi és a reformpárti közérzet nevelője kívánt lenni. A szépirodalom önállósulása, tekintélyének, hatásának megnövekedése erősen befolyásolta mind művelőinek, mind az irodalom jelenét és múltját értékelő tudósoknak öntudatát, megváltoztatta értékrendjét.

A Magyar Tudományos Akadémiának is voltak egészen 1950-ben lefolyt átszervezéséig író- és művésztagei; volt „széptudományi” tagozata is. Természetes, hogy ebben főként szakmájuk tudósan is művelt képviselői találtak helyet; a „természet vadvirágai” kívül maradtak. Ezért hát egyre inkább szükség volt olyan szervezetre létrehozására, amely a szépirodalom embereit egyesítette: az új társaság hangsúlyozottan „szépirodalmi intézetnek” nevezte is magát. Emellett azonban a Kisfaludy Társaság hamarosan a fejét mind határozottabban felemelő értelmiség szellemi fellegvára is lett. Alapító és tevékeny tagjai közül érdemes kiemelni Bajza Józsefet, Czuczor Gergelyt, Erdélyi Jánost, Fáy Andrást, Jósika Miklóst, Kölcsey Ferencet, Szalay Lászlót, Vörösmarty Mihályt. A névsor első látásra jelzi azt, amit a Társaság aztán tettekkel és művekkel is bizonyított: nem egy nemzedék, hanem egy öntudatosodó társadalmi réteg hozta benn létre a maga fórumait.

Bajza már 1830-ban egy népes csoport helyett és nevében szögezte le a *conversations-lexikoni* pörhöz írott Észrevételeiben: „Megtanultam igenis a társasági élet viszonyait tisztelni; tudom hogy ott herceg és gróf, báró és nemes, polgár és paraszt van; . . . de értem viszont azt is, s igen jól, hogy ezen tartozás, ezen kötelékek csak a polgári kör határáig nyúlnak, ott, ahol az írói republika kezdődik . . . ezek megszakadnak. . . . Jaj akkor a magyar litteratúrának . . . ha felette mágnási kény diktátorkodik.”⁵ Egy évvel később a *Kritikai Lapok* vezérszavában így egészítette ki ezt: „A kiadó örömmel . . . látja, hogy a magyar írók pártokra, felekezetekre kezdenek szakadni. Óhajtaná, hogy a pártok szelleme el ne szunnyadjon . . . mit szendergő béke s nyugalomban tengés húsz év alatt nem tehetne, azt a vélemények háborúit, írói párt s vetekedés 2–3 év alatt képes

⁵ Legkönnyebben megtalálható a „Szöveggyűjtemény a reformkorszak irodalmából” 1955. 313. l.

eszközölni”⁶ S aztán még egy év múlván ezt írta az írók köztársaságáról: „Nagyobb, népesebb, tiszteltebb, szabadabb reszpublika világelejtől nem volt, mint az íróké . . . ezen státus politikája szavak, gondolatok s észrevételekben áll inkább, hogysem tettben . . . A hírt és dicsőséget a publikum osztogatja . . . halhatatlanságot csak az idő adhat . . . Eltörlni ezen reszpublikát a föld minden hatalmai sem bírnák; s fenn is fog maradni világ végéig.”⁷

E meghatározásban legalább olyan fontos a reszpublika rendíthetetlen önbizalmának, mint sokszínűségének hangoztatása. Bajza e köztársaság ideológusa lett; motorja Toldy Ferenc, aki 1835–1861-ig a Tudományos Akadémia titkára volt, 1836-ban a Kisfaludy Társaság létrehozását kezdeményezte, s ennek igazgatója is maradt 1860-ig. Mindkét hivatalában tehát Arany elődje. De elődje s aztán társa is abban a munkában, amelyet irodalmunk történetének, szervezésének, az ízlés nevelésének területén Arany is vállalt. Az abszolutizmus korában legfőbb szervezője és okos őrzője irodalmunk folytonosságának; a nehéz körülmények között fenntartott Új Magyar Múzeum (1850–1960-ig) kissé akadémikus előfutára Arany folyóiratainak. Főként e reszpublika eszményeinek és tevékenységének népi vonatkozásait hangsúlyozta Erdélyi János; hat évvel idősebb Arany-nál, de ő is „nemtelen”; ennek ellenére 25 éves korában a Tudós Társaság levelező tagja, 1843-tól 49-ig a Kisfaludy Társaság titkára. Elméleti munkáival, népköltési gyűjteményével, de költeményeivel is előfutára, öntudatosítója a nép-nemzeti irodalom koncepciójának. A szabadságharc idején együtt radikalizálódott az eseményekkel. Reszpublika címmel szerkesztett lapjának Arany is munkatársa volt. Világos után büjdosnia kellett.

Érthető tehát, hogy az abszolutizmus idején betiltották a Társaságot; akkor csak az Akadémia működhetett. Látszatélet volt ez is persze, főként politikamentességénél fogva, szinte csupán néhány tudománykedvelő arisztokrata személyes kedvtelése oly korban, amelyben mindenfajta pártcsoportosulás — még az egykori békepárt s a konzervatívok pártja is — gyanús volt. Arany 1870-ben, akkor, amikor az újjászervezett Akadémia mint intézmény is „közintézmény” lett, így jellemezte azt a állapotot: „Azon halhatatlan érdemű hazafiak, akik 40 év előtt társulatunkat megalapíták, az által vélték e zsenge intézetet minden eshetőségtől megóvhatni, ha ennek igazgatását kezükből ki nem bocsájtják. Saját körükből egy igazgatótanácsot állítottak föl, mely magamagát egészíté ki, választá elnökeiket, elnökül egyszersmind az Akadémiának is . . . Oly időkben, mikor a gyanakvó vagy éppen ellenséges hatalom irányában a magántulajdon a közvagyonnál több biztonságra, egyesek tekintélye a testületinél nagyobb elismerésre számíthat, nem vonhatni kétségbe a főnnebbi intézkedés célszerű voltát. Pedig a » tudományok « magyar nyelven művelésére alapított intézet már bölcsőjében sem nagyon örvendett a hatalom őszinte rokonszenvének. Aztán jöttek a nemzeti elnyomatás keserű évei: . . . Hallgatnia kelle ugyan, működése hosszú évek során meg volt zsidbasztva, s midőn újra életjelt kívánt adni, ezt csak alapszabályzatainak oly módosítása árán tehetette, mely a tudomány művelését külön választá a *nemzetiségtől*, s mely minden léptét rendőri bilincsekbe verte. De, jobb idők reményében túrnie kellett, ha élni akart; mert a mozgás, ha korlátolt is, élet; míg a dermedtség hosszas ideig folytatva halál.”⁸

⁶ Ugyanott 322. l.

⁷ BISZTRAY Gy.—KERECSENYI D.: A magyar próza könyve II. 235. l.

⁸ *Akadémiai Évkönyv* XIII. V. f. 6–11. l.

Az Akadémia első elnökének, az aulikus koronaőr Teleki Józsefnek 1855-ben történt halála után a konzervatív, de magyarságában megingathatatlan, rendkívül tevékeny Desseffy Emil lett az új elnök. Sikerült kieszközölnie — bár az alapszabályok említett módosítása árán — az Akadémia újjáélesztését, új tagok választását, Eötvös József másodelnökségét. Így választották meg Aranyt is. Most Deáktól kapott üdvözlő levelet; a megbecsülésnek mily más hangnemében, mint egykor Petőfitől! „Kedves Barátom! — kezdi az ajándékrészvényeket küldő politikus, s így fejezi be —: nem mentetem a szíves bizalmas megszólítást . . . de teljes mértékben hasonló viszonzást kérek és várok”⁹ A taggá választás nemcsak kitüntetés, de remény és kötelesség is volt. Arany hozzáfogott a székfoglaló elkészítéséhez: Katona Bánk bánjáról akart írni, de aztán mégis a Zrínyi és Tasso kidolgozásához látott hozzá. Kissé „academicien malgré lui”-nek érezte ugyan magát, de nem mondhatott nemet pesti barátainak, akik Széchenyi halálának gyászünnepségére is tőle kértek ódát. 1860 áprilisában megerősítették a Kisfaludy Társaság új alapszabályait. Arany megint elővehette lapszerkesztői terveit, s mikor kilátása nyílt rá, hogy a Kisfaludy Társaság igazgatóságát némi állandó fizetéssel megkaphatja, sietve beadta folyamodványát a lapengedélyért s lemondva a nagykőrösi tanárságról, Pestre költözött. Innen azután már ki sem mozdult haláláig. 1882-ben az Akadémia palotájának oszlopcsarnokában állt ravatala.

1865. január 26-án választották meg, az elhunyt Szalay László helyére, az Akadémia titoknokának. A megbízás, amelyet csak ideiglenesen, „legfeljebb két évre” fogadott el, nem ért méltatlant, még akadémikusként sem. Az, hogy iskolai képzése nem volt — miután a debreceni kollégiumot sem járta ki —, aligha jött itt számításba. Nagykőrösi tanár korában már felnőtt ésszel, nagy világirodalmi tudás, legalább hat nyelv birtokában, kötelességből és hivatástudatból is végigjárta azokat az utakat, amelyeken diákként épp hogy elindult. Irodalomtörténeti előadásaiiban — amelyeket, igaz, a Toldy által feltárt anyag ismeretében, és csupán az iskolai oktatás számára írt — világosan kirajzolódnak egy olyan jól megalapozott fejlődéstörténeti gondolatmenet körvonalai, amely azt bizonyítja, hogy van a magyar irodalomkutatásnak egy olyan sajátosan hazai ere, amely a feltárandó tényanyag lehetősen teljes ismeretében sem szakad el az irodalom élő gyakorlatától s a nemzeti történelem aktuális problematikájától. E hagyomány folytonossága legalábbis Kölcseytől Horváth Jánosig megszakíthatatlan. Egyik legfontosabb láncszeme Arany sajnos csupán vázlatosan odavetett összefoglalása lehetett volna. Tudománytörténeti tekintetben is fájdalmas veszteség, hogy abbahagyta úttörő, bizonyos mértékben máig alapvető kutatásait a magyar verstan területén s nem hasznosította eléggé páratlan emlékező-kombináló tehetségét, a szövegek rostjaiba is behatóly figyelmét az összehasonlító irodalomtörténet területén, a Zrínyi és Tasso, említettem, töredék maradt. De úttörő, vagy legalábbis a legnagyobbakra néző nevelő munkát végzett szerkesztőként is. A kérdés minden vizsgálójának feltűnt annak az irodalmi termésnek temérdeksége, amely Arany első pesti félévtizedének idején létrejött. De terjedelménél még feltűnőbb ennek a prózairói munkásságnak rendkívüli sokrétűségében is megnyilvánuló egyneműsége. A vizsgálódó kutatás máig sem tud mindent azonosítani az álneven vagy névtelenül megjelent írásokból. De ez a folyóiratok egészét kintve nem is lényeges. Voltaképpen ő írta az összes számokat; mert hiszen szerkesztőként nem elégedett meg a közölt darabok elvszerű gondal történt kiválasztá-

⁹ Idézi VOINOVICH: Arany J. életrajza II. 1931. 404. l.

sával, sugalmazásával; sokkal jobban beavatkozott mindenbe, amit lényegesnek tartott: innen a sok szerkesztői megjegyzés, kiegészítés.

A váratlan-hirtelen virágzás oka lehet, hogy Arany, kiszabadulván a halálra únt környezetből, új, kedvezőbb viszonyok közé került. De új munkakörei egymást segítve ki is egészítették egymást. Az Akadémia költőtagja, a Kisfaludy Társaság alkotó szervezője, a Szépirodalmi Figyelő meg a Koszorú mindenes szerkesztője ti. ugyanabban a körben forgott és ugyanazon cél szolgálatában tevékenykedett. A három szerepre több mint egy évtizede készült. Ezért fonódhatott össze három tevékenysége anyagilag, a célokat és munkaköröket, de még a munkahelyet tekintve is. Az Akadémia, a Társaság legfontosabb dolgairól Arany mindkét lapja állandóan – szinte félhivatalosként – beszámolt; a Társaság az Akadémia szomszédjaként helyezkedett el az Urak utcája 2. alatti bérházban. De vártak is Aranyra s készítették helyét a körülmények, a barátok és szövetségeseik. A Deák körül szerveződő politikai vezető csoport, főként a csoport sűrű eminenciája, Csengery Antal jól tudta, hogy országos tekintélyének biztosításához hozzátartozik az országosan elismert élő klasszikus is, akinek forradalmi múltja már nem szúr szemet a hatalom embereinek, de ismeretes a hazai közvéleményben, s aki emellett példásan megbízható munkaerőnek is ígérkezik.

Az Akadémián – mint egykor a szalontai községházán – újra, de most már az ország egyik legfontosabb helyén, a középpontba került Arany; nem a hatalom birtokosa, de a mozgásban levő ügyek beavatottja lett. A kiegyezést előkészítő hazai erők egyik legbefolyásosabb csoportja ti. az Akadémia körül alakult ki. Az új palota termeiben folytak le 1867-ben a legfontosabb tárgyalások, az intézet a kiegyezés után, nyilván érdemei elismeréséül is, nagyobb hatáskört, megnőtt tekintélyt, számtalan kitüntetéssel és legmagasabb ajándékot kapott. Ha valamire, a kiegyezést vállaló-végrehajtó hazai gárda hitelének biztosítására nagy szükség volt a nagy tekintélyű, népi származású, a népi-forradalmi hagyományhoz hű, de az udvar szemében is elfogadható költőre. Hogy valóban ilyen szerepre is szánták, hogy ebben ő nem érezte jól magát, perdöntően bizonyítja Rónay Jácintnak, Eötvös Angliából éppen 1866-ban hazahívott belső emberének feljegyzése. Eszerint az elnök így alkalmazta őt az Akadémián: „Őn szorosabb hivatalos összeköttetésben leendő az akad. titkárrai, ő nem udvarias, nem barátságos egyéniség, de ezt ne vegye szigorúan; Arany János jobb, mint aminőnek mutatkozik, s talpig becsületes ember. Nem társaságba való férfiú, ezt ő jól tudja, azért kerüli a tudományt; de odatűztük boglárul a kalpagra, most már ott kell ragyognia”.¹⁰

Hogy erről is szó volt, a Szent István rend adományozása is bizonyította. A kitüntetéssel tiltakozva, Eötvös és Wenckheim miniszterek személyes kapacitálása után fogadta el a költő, azzal, hogy sem meg nem köszöni, sem nem viseli. Mégis úgy érezte, „fizetett hazaárulónak” fogják tartani, s még Tompa sem tudta igénél egyébbel vigasztalni: „A te világod nem e világból való”.¹¹ A kiegyezéssel alig értett egyet. Az 1860 körül kialakulóban levő helyzetet, bár a Deák-párt baloldalán, rezignáltan még hajlandó volt vállalni. 1867 azonban, s főként az, ami utána következett, megnyugtatni sem tudta, nem hogy lángragyújtani. „Valami nyomorult experimentumra lehetünk készen s örökké

¹⁰ Idézi GÁL ISTVÁN: J. Stuart Mill magyar vonatkozásait. *Philológiai Közöny* 1969. 1–4. sz. 212–13. l.

¹¹ Tompa levele 1868. márc. 4. ARANY JÁNOS hátrahagyott iratai. IV. 1889. 295. l.

tartó ideiglenességre,^{1 2} írta 1866 végén sógorának, s két évvel később Tompának: „Most igazán oldott kéve nemzeted! Korbács kell ennek, akkor összetart: adj neki egy ujnyit szabadságot, s előjőngi a hazát.”^{1 3}

De miért maradt akkor mégis a helyén? Az említett okok — a hivatali munka megszokása, az állás adta biztonság s hasonlók mellett főként nyilván becsületből. Szavát adhatta, hogy társaival együtt vállalja a felelősséget azért a kiegyezésért, amelyet Deák a körülmények kényszerében kialakított, megmentvén a nemzetnek a reformkor nagy eszményeiből egy mindjobban szétzúlló világban — ha akárcsak virtuálisan is —, amit megtarthattott. Mit tehetett volna más? Magángazdálkodóként, birtoka bérbeadójaként annyi csalódás érte, hogy ezt az utat nem merte megkockáztatni. Vállalta volna a képviselőiséget, az egyetemi tanárságot, hogy olyasmit hirdessen amiben nem hitt? Közéleti botrányt nem okozhatott olyan sereg híján, amelynek esetleg élére állhatott volna s olyan természet híján, amely ilyen szerepre alkalmassá tehetné volna. A kiegyezés létrehozóinak, de méginkább kihasználóinak sikerült minden komoly, haladóan ellenzéki tömeg-erőt semlegesíteniök. Tisza Kálmánhoz, aki közeledni szeretett volna hozzá, nem volt bizalma, s amikor az egykori ellenzék vezére „szegre akasztotta a Bihari Pontokat” s átvette a hatalmat, amelyet aztán, szennyes taktikákra és korrupcióra építve, másfél évtizeden át kezében tartott, véglegessé lett magánya.

Azzal válaszolt most is a vélt közhangulat s a valóságos belső ellentmondás szorongatására, hogy — kevés, az általános képet csak erősítő kivételtől eltekintve — másfél évtizedre költőként, íróként, a nemzet nyilvánossága előtt megszólaló közéleti szereplőként néma maradt. Elnémulását nem lehet *csak* ezzel az okkal megindokolni. A nagy családi gyász, az ihlet kiapadása, a valóságos betegségek elégséges és általa gyakran felhozott indokot szolgáltatottak a hallgatásra. De korábbi virágkorai bizonyítják, hogy nehezebb körülmények közt is úrrá tudott lenni olyan körülményeken, amelyekre most hivatkozott, ha nagy vállalkozásainak folytatását, újak, aktuálisak megkezdését kérték, bár igen nagy tisztelettel számon tőle. A rejtett okról a nyilvánosság előtt nem szólhatott; régebben néhányszor már megégezte magát. Ilyen tekintetben is figyelemre méltó, hogy amikor végre 1877-ben mégis felmentését kérte, legnagyobb barátai az Akadémián: Deák, Eötvös, Csengerly már nem éltek.

Az a kép, amelynek fő mozzanatait igyekeztem itt — bár nagyon is vázlatosan — megrajzolni, első látásra komor és csüggesztő: egy nagy ember s egy nagy ügy lassú elvérzésének látványa. De ha a nagyobb összefüggésekre is figyelünk és igyekszünk a felidézettek körül még néhány, csak látszatra nem szorosán idetartozó mozzanatot is megeleveníteni: a végső mérleg sokkal gazdagabb lesz. Mert Arany nagy szolgálatokat is tett az Akadémiának s nemcsak mintahivatalnokként, de igen fontos tudománypolitikai feladatok megoldásának részeseként is. S hogy oly viszonyok közt, amelyeket súlyos teherként vállalt, a felnövekvő fővárosához kötötte sorsát, kivételesen jelentőssé tette öregkori költészetét is.

Az Akadémia főtitkáráként ugyanazt a kétfrontos harcot folytatta, amely már *Az elveszett alkotmányt* jellemezte, a szerkesztő munkáját irányította, de a briliáns Aristophanes-fordítást is sugallta: harcot a délibáb-kergető, régi dicsőségre hivatkozva erőszakos-

^{1 2} Idézi VOINOVICH GÉZA: Arany J. életrajza III. 1938. 193. l.

^{1 3} Tompának 1868. jan. 5. ARANY JÁNOS hátrahagyott iratai. IV. 1889. 306. l.

kodó, maradi nacionalisták meg a nemzeti értékeket eljátszó, felelőtlen Hamarfi-rombolók ellen. Az Akadémián ezek nagyjából a lélektelen pozitívizmus meg a tudományos divat-fezőrség arculatával jelentek meg. A munkásságát irányító rendkívül sokrétű benyomás, eszmélkedés és vita három kimagaslóan fontos kérdésgóc körül kristályosodott ki. Ezek: 1. a népi-nemzeti irodalom koncepciója, 2. az európai és magyar szellemi világ kapcsolatainak kérdése, végül 3. az eszményítés és a valósághoz tapadó hűség, a „tisztá” meg a „gyakorlati” kutatás és alkotás a tudományban és a művészetben.

Már fellépése idején világosan megfogalmazta az első kérdéscsoportról vallott felfogását: célja a nemzeti költészet, egyelőre népies köntösben, később majd anélkül. Népi és nemzeti erők egyensúlyát látta és értékelte nagyra Petőfi költészetében s a magáéban is. Ehhez az eszményhez mindvégig hű maradt, bár az újdonságok, a komoly kísérletek iránt sokkal nyitottabban, fogékonyabban, alkalmazásukra készebben, mint kortársai közül akárki – epigonjairól nem is szólva. Egyik oldalon tehát a népieskedés ellen fordult, amikor az minden fegyelem és céltudat nélkül elszabadult. A másik oldalon a seszínű, seízű irodalom ellen, amely az almanachlira, az elhígtul hegelianizmus vagy a pozitivistá téglahordás hagyományait folytatta s vegyítette az egykorú európai divatok Pestre vetődött törmelékeivel. Az egyik fronton vívott küzdelmében a népiesség híven őrzött értékei számára keresett lehetőséget, hogy tovább fejlődjenek, hogy magukba vegyék a világszerte módszeresen kibontakozó népköltési és néprajzi munka eredményeit. A másik oldalon a klasszikus és az egykorú világirodalom jó költői és tudományos irányait és értékeit kívánta megismertetni az olvasókkal, írókkal és tudósokkal. Ily módon könnyű volna elveit – iskolás szabályokba foglalva – akademizmusnak, konzervatívizmusnak bélyegezni. A gyakorlatban azonban rendkívül nyíltak és hajlékonyak bizonyultak.

Idevonatkozó elvi állásfoglalását és ennek gyakorlati alkalmazását még azok sem igen tekintették át, akik főtitkári tevékenységének minden apró tényét számbavették. Nem itt a helye e hiány pótlásának. Nem mulaszthatom el azonban, hogy ne idézzem itt a főtitkári beszámolóok elé bocsátott elvi állásfoglalások néhány jellemző részletét:

1. A tudomány hasznáról, kozmopolitizmusáról és hazai feladatairól az 1866-ban elmondott jelentésből: „Vannak . . . kik hasonló testületek munkásságát azért gáncsolják, mert a tudomány célját – mely első helyen maga a *tudomány* – félreismerik. Ezek mindjárt kész gyakorlati eredményt várnak a tudománytól . . . kivált mi magyarok, kedvelt szójárásunk szerint is gyakorlati nép – mely nevet vajha minél dicséretesebben érdemeljük meg – hajlandók vagyunk lenézni minden elméletet, ha nincs szembeötlő gyakorlati értéke; s egy magasztos tulajdonunk, a hazaszeretet, könnyen gyanúba veszi a tudomány kozmopolitizását . . . Ha valaha . . . most lehet a tudománynak legkevésbé szemére vetni, mintha meddő volna gyakorlati eredményekben. Összes anyagi haladásunk, melyre a XIX. század oly büszke; mindazon nagyszerű találmány, melynek bámulatoságát, a megszokás és gyakoriság miatt immár bámulni sem tudjuk, mindazon apró javítás melyek kényelmét ma már észrevétlenül élvezzük: a tudományra utal bennünket mint nemzőjére. Elmondhatni: tudományban élünk, mozgunk, lélegzünk.”¹⁴

2. A nyelv műveléséről mint az Akadémia tudományos feladatáról az 1866-ról szóló jelentésből: „Vajon a nyelvre nézve tesz-e annyit e tudományos intézet, amennyit e szakbeli tagjai jókora számához mérve tehetne és, tekintve a szükségét, tennie talán

¹⁴ *Akadémiai Évkönyv* XI. köt. V. f. 10–19. l.

kellene is? Oly biztos már nyelvünk gyakorlati fejlődése az irodalom terén, hogy bátran egyesek önkényének s a felkapó divatnak hagyhatjuk a további folyamatot? . . . Nem az idegen szólások ama nemesebb fajtáit értem, melyeket művészi kéz művészi célból hódít meg a nyelvnek, hol szükét látja, hol kiváló dísszel alkalmazza; értem a gondatlanság, a majmolás, a *divat* szándékos ferdítését vagy akaratlan sikamlásait . . . És az Akadémia, vagyis nyelvosztálya minden figyelmét a nyelv elemzésére, hasonlítására fordítva: kicsinyelheti-e többé, mint nem tudományost, ami a nyelv gyakorlati használata körül történik? . . . azt hiszem, hogy a szépirodalmi szak, mely most jóformán azt sem tudja, mi dolga e tudományos Akadémiában, volna hivatva a nyelv gyakorlati használatának ellenőrzésére.”¹⁵

3. A tudomány szerepéről a politika eluralkodása idején 1868-ban: „Elszakadott, testvértelen helyzetünk hozza magával, hogy valahányszor a nemzeti életkérdéseinket illető *politikai mozgalom* magasabb hullámokat vet, mindannyiszor kisebb-nagyobb mértékben háttérbe szorul a szépművészet és a tudomány. Kevesen vagyunk . . . s mint ostromlott várban, melynek védőereje aránylag csekély, minden kéz, minden figyelem a leginkább veszélyeztetett oldalra pontosul össze, habár a többi védtelen marad is . . . Nem akarom elvitatni a *polgár kötelességeit* a tudóstól, de talán mégsem tévedek azt állítván, hogy a *tudós* főleg mint tudós teljesíti polgári kötelességét . . . Ez nem zárja ki, sőt éleszti a hazafias irányt . . . mert nem az a test ép és egészséges, melynek vére, erős rohamokban majd a szívre, majd a fejre tolul: hanem amelyben minden szerv . . . teljes összhangban működik.”¹⁶

4. S végül a tudomány eredményeivel történő visszaélésről, a német–francia háborúra utalván, 1871-ben: „Oly világeseményeknek voltunk tanúi, csaknem résztvevői a leviharzott esztendő folytán, melyek a szerény tudóst épp úgy megdöbbsentették cirkulusai közepette, mint a közélet emberét tanácskozó asztalánál. Mindabban, ami történt, az emberiség évezredes haladásának egyszerre tagadását véltük látni; s a tudomány férfiat kétely szibbaszthatá: vajon amit az ismeret-vágy, messze múltba elenyésző századok óta, hangvászorgalommal, vastürellemmel összehordott, nem fogja-e ismét elsöpreni dúló vihar; vajon a fáklya, mellyel ő az emberiség utait megvilágítja, nem fog-e ezentúl csupán kanócul használni minden eddigi építvány elhamvasztására? Csuda lett volna-e, ha a nyelvtudós döbbenve áll meg rokonító munkájában, látva, hogy művét az Erőszak országok hódítására, népfajok irtására kezdi kizsákmányolni; ha Clio eldobja tollát, midőn a népvándorlások iszonyait ismétlődni tapasztalja, ha a jogtudós botránkozva veszi észre annyi szép elmélete után az ököljog visszatértét; ha a bölcselem éppen *választott* népének tettein kénytelen pirulni; ha végre a mennyiségi és természettudományok minden dicsőített fejleménye, óriási haladása kiválóan arra fordítatik, hogy a rombolás eszközeit tegye ellenállhatatlannokká. Mert kinek volna kedve építeni, mikor a föld köröskörül hatalmasan reng, s eddigi építményeit roskadozni látja?”¹⁷

Hadd hívjam fel a figyelmet ennek az utolsó idézetnek felépítésére is. Arany prózáját sokáig szokás volt csikorgónak minősíteni. Hogy autonóm értékeire figyelmeztessenek, nem itt a helye; de figyelmeztetnem illik méltóságára, nagyarányúságában is

¹⁵ *Akadémiai Évkönyv* XI. köt. VIII. f. 7–14. l.

¹⁶ *Akadémiai Évkönyv* XI. köt. IX. f. 7–11. l.

¹⁷ *Akadémiai Évkönyv* XIII. köt. VII. f. 12–19. l.

világos szerkezetére: arra a latin ékesszóláson nevelődött magasrendű veretességre, amelyet még a nyelvünket és műveltségünket eléggé lebecsülő Grillparzer is elismert.

Itt elérkeztünk ahhoz a tételhez, amelyet a költő akadémiai létének legnagyobb nyereségei közt könyvelhet el a magyar műveltség értékeinek számbavevője: az Ószikéhez meg a Toldi szerelméhez. Ezt a páratlanul értékes és relytélyes lírai és líraian epikai művet nem lehet elképzelni az Akadémia, a főváros, a Margitsziget és a Kapcsos Könyv nélkül. A mélylélektan vagy a költészeti szimbológia bűvárai akár jelképeknek is felfoghatják e helyszíneket. Az elsőt a magát önkéntes fogságra vető néma király váraként, a másodikat a vár körül felsarjadó őserdőként, amelyről a néma szemlélő többet tud a benne lakóknál, a harmadikat mint valami modern Prosperó szigetét, amelyen mégegyszer felemeli pálcáját a költő-varázsló, a negyediket, ahova utódai számára zárja el üzenetét. Egyszerűbb szaknyelven: e két műben együtt van Arany költői művészetének minden bevált eszköze, de jelen van a megújuló magyar költészet minden lényeges csírája is.

Tisztelt Hallgatóim! Ismétlem: Arany nem legnagyobb Akadémiánk titoknokai-főtitkárai között. De bizonyos, hogy e helynek ő adott legnagyobb fényességet. Ezért is méltó és igazságos dolog tehát, hogy ez ünnepi alkalommal, szívünket magasra emelve, tisztelettel és megbecsüléssel hajtsuk meg előtte fejünket.

UJFALUSSY JÓZSEF

KULTURÁLIS HAGYOMÁNYUNK
BARTÓK BÉLA ÉS KODÁLY ZOLTÁN
ÉLETMŰVÉBEN

Bartók Béla és Kodály Zoltán neve ma ismerősen cseng mindenütt a világon, ahol hazánkról, kultúrájáról többet is tudnak annál, amit róla a múlt század óta a bécsies operetthumor, az egzotikum-hajhász turisztikai kalandvágy és a rosszízű propaganda oly alaposan elterjesztett. Nevük itthon is, másutt is többnyire századunk első harmadának zenei újításaival forrott össze. Jelenti a magyar zenei alkotás új történelmi korszakát, részvételét az új zene nemzetközi mozgalmában, jelenti a kibontakozó magyar népzene-tudomány nemzetközi elismertetését, jelenti a zenei nevelés termékeny új eszméit.

Kevesebb szó esik arról, hogy életművük egésze, minden ágával együtt, a magyar művelődéstörténet nagy hagyományának egyenes és közvetlen folytatása. Minden újító eredménye egy történelmi sorsában újra meg újra megtört, de szellemében és belső folyamatosságában mindmáig töretlen, demokratikus és progresszív kulturális tradíció megújulása. Forrásai a renaissance és a reformáció koráig nyúlnak vissza, első nagy megújulását a magyar felvilágosodás, felvirágzását a múlt századi polgári forradalmak kora hozta meg. Új tartalommal kelt életre Bartók és Kodály pályakezdésének idején, erőre kapott 1918 és 1919 forradalmi lendületében, kiteljesedésének feltételeit teremtette meg harminc évvel ezelőtt az ország felszabadulása az évszázados politikai, gazdasági és kulturális függésből.

Ennek a hagyománynak az ápolására, őrzésére és fejlesztésére hozta létre a nemzeti áldozatkészség 150 évvel ezelőtt a Magyar Tudományos Akadémiát. Évfordulójának ünnepén Bartók és Kodály életművét akkor is emlékezetünkbe kellene idéznünk, ha nem lettek volna mindketten tagjai, tudományos munkájának részesei. Illő, hogy korszakos tevékenységükre ez alkalommal mint közös művelődési hagyományunk folytatójára vessünk egy pillantást.

Amikor a „tamburás öregúrnak” „csontjait meg kellett adni”, 1882. október 22-én, Bartók Béla másfél éves volt, Kodály Zoltán pedig csak két hónappal később született meg. Arany János halála egy nagy nemzedék elmúlásának sorát folytatta. Liszt Ferenc, aki 1849-ben hősi gyászindulással, a Funéraisles-jal adózott Batthyány Lajos emlékének, két évvel Arany halála után kezdte és utolsó évéig folytatta megdöbbentő *Magyar történelmi arcképeinek* sorozatát. A mementóként felidézett árnyak mind a nemzeti forradalom művelődéspolitikájának nagy szellemei: Széchenyi István, Eötvös József, Vörösmarty Mihály, Teleki László, Deák Ferenc, Petőfi Sándor és Mosonyi Mihály. A különös, töprengő, aforisztikus zongoradarabok a kései, gyászoló és emlékező művek családjába tartoznak. Mintha Arany szavát hallanók belőlük: „[. . .] sírva tallóz, aki él”.

Aki a nagy nemzedékből még élt, az valóban egyre idegenebbnek, magánosabbnak érezte magát. Arany János kései poézisében mind több a visszaemlékezés, a nosztalgia.

Ilyennek mutatkozik Liszt Ferenc is utolsó műveiben, leveleiben, ilyennek festi őt Szabolcsi Bence akadémiai székfoglaló tanulmányában, a *Liszt Ferenc estéjében*.¹ Erkel a *Brankovics György* után elhallgat, majd utolsó, *István király* című operájában a mű cselekménye, alapeszméje szerint elítélendő lázadókat jeleníti meg a Hunyadiak, a Bánkok és a Peturok zenei hangvételével.

Az ország közben lázasan iparosodott, Budapest fővárosiasodott. Részeneinek egyesítése folytán lakossága hirtelen felduzzadt. A gyors ipari fellendülés nyomán kiéleződtek a tőkés társadalom belső ellentétei. A feszültséget növelték a kapitalista fejlődést is gátló feudális érdekek. A kisbirtokos parasztság tízezrei váltak nincstelenné, vándoroltak ki az országból. A munkásmozgalom szerveződésével egyidőben, a 90-es években erősödött az agrárproletariátus mozgalma. Az uralkodó köreink esztelen nemzetiségi politikája nyomán keletkező további ellentétek csak újabb adalékként bizonyították azt, amit Kossuth Lajos Deák Ferenchez 1867. május 22-én írott, Nyílt levele² már előre jelzett: a kiegyezés kompromisszuma valójában semmit sem oldott meg 1848 programjából. A hozzá fűződő nemzeti illúziók rendre foszlottak szét. Világossá vált, hogy a dualizmusban megformulázott függőségünk minden tekintetben akadálya fejlődésünknek. A kiegyezés közjogi konstrukciója annál tarthatatlanabb, mennél előbbre halad a rá alapozott fejlődés.

Ilyen előzményekkel, ilyen politikai légkörben érkezett el az ország ezeréves fennállásának ünnepe 1896-ban, a millennium. Újból feléledtek a nemzeti függetlenség jelszavai, egymást érték a hazafias tüntetés gesztusai, a parlamentben szüntelen izgatott vitákat váltott ki a Habsburg-monarchiával való kapcsolatunk.

Ez volt Bartók és Kodály ifjúságának társadalmi közhangulata. „A mi nemzedékünk számára még élő valóság volt 1849 szörnyű emléke. Mindennaposak voltak a Kossuth-szakállas öreg urak, akik maguk látták a szabadságharcot. Ilyenekkel Bartók is találkozhatott. „Nagy idők tanúja” – így jelezték az újságok, ha egy-egy negyvennyolcas honvéd gyászjelentését hozták. Én magam is „ágyúgolyós” házban laktam. Gimnazista korunkban elrendelték, hogy március 15. helyett április 11-et kell megünnepelni, tehát a törvények szentesítésének napját. Ekkor az ifjúság éjjel vonult ki a honvédszoborhoz, mert nappalra betiltották.”³

A századforduló utáni években a patrióta lelkesedés még tovább nőtt. „A millennium utáni függetlenségi hullám akkor érte el tetőpontját” – írta később Kodály. „Magyarságot követelt a közvélemény minden téren: a hadseregben magyar vezényszót, címert, Gotterhalte helyett magyar himnuszt, az ország visszhangzott a Káldy terjesztette németgyalázó kuruc daloktól stb. Bartók is a teljes magyarságot akarta a nyelvtől a ruháig. Évekig az akkor felkapott magyaros ruhában járt, azt viselte a hangversenydobogón is. Édesanyját levélben ostromolja, hogy otthon ne beszéljenek németül [. . .] Elza húgát Böskének akarja nevezni. Természetesen zenéjében is magyar akar lenni.”⁴

¹ SZABOLCSI BENCE: Liszt Ferenc estéje. Zenetudományi Tanulmányok III. Szerkeszti Szabolcsi Bence és Bartha Dénes. Budapest, 1955. Akadémiai Kiadó. – 211–265. l.

² KOSSUTH LAJOS: Nyílt levél Deák Ferenchez. *Magyar Újság*, Első évfolyam 47. szám, 1867. május 26-én [!]

³ KODÁLY ZOLTÁN: Bartók Béla, az ember. *Zenei Szemle*, I. évf. 1. sz., 1947. – 4. l.

⁴ KODÁLY ZOLTÁN: A folklorista Bartók. *Új Zenei Szemle*, I. évf. 4. sz., 1950. szeptember. – 34. l.

Bartók szélsőségekben koncipiáló, végletes ítéletekre és döntésekre hajló temperamentum volt, különösen ifjúkorában. Leveleiből ismereteseik felháborodott kifakadásai, a levélpapírára rajzolt magyar címer és kézzel írott körirata: „Le a Habsburgokkal!”⁵ Hazafias fellángolásának külsőségei később elmaradtak, de végig elkísérte 1903-as gmundeni levelének elhatározása: „Én részemről egész életemben minden téren, mindenkor és minden módon egy célt fogok szolgálni: a magyar nemzet és magyar haza javát.”⁶

Ahhoz, hogy nemzeti törekvéseit zenéjében is megvalósíthassa, Bartóknak a zene nemzeti hagyományaihoz kellett fordulnia. Magyar zeneként pedig a műkedvelő dalszerzők népies műdalai kínálták magukat. „Telítve volt a levegő az 50-es – 90-es évek daltermésével. Ez volt a műveltebb körök népdala, de nagy részét a nép is átvette, s könnyen csalódásba eshetett akárki, hogy ez a népdal”⁷ – idézzük ismét Kodály visszaemlékezését. Ezekben a dalokon nőtt Bartók is a családi körben, ezek felől faggatta hűgát, Elzát.

Műzenei hagyományként Erkel, Mosonyi, Liszt, vagy tanítványaik és epigonjaik, a *Magyar Zeneköltők Kiállítási Albumának* szerzői szolgálhattak. Tőlük veszi Bartók zenéjének magyarságát a korai *Ábrándok*ban, az op. 1. *Rapszódia*ban, a *Kossuth-szimfóniában* és az *I. nagyzenekari Sztiben*.

De őt már Wagner műveinek felfedezése, vagy még inkább Richard Strauss szimfonikus költeményeinek példája lelkesítette alkotásra. Mintáinak zenei stratégiájához pedig a népies műdal hagyományos, sokszor elkoptatott vagy sekélyes fordulatai előbb-utóbb igen szegényes fegyverzetnek bizonyultak. Egy véletlenül hallott népdal-töredék, székely szolgáló lányuk, Dósa Lidi éneke keltette fel figyelmét a népdal vagy, ahogyan ő maga sokáig megkülönböztetésül szerette nevezni, a „parasztal” iránt.

De miért is maradt oly sokáig feltáratlan népdalaink páratlanul gazdag dallamkincse? Miért szorítottak a Magyar Tudományos Akadémia, a Kisfaludy Társaság által támogatott gyűjtések többnyire a szövegek közlésére? Miért és hol kallódott el Erdélyi János dallamgyűjtésének zöme? Miért maradt válasz nélkül még az az 1913-ban kelt beadvány is, amelyben Bartók és Kodály közösen javasolták a Kisfaludy Társaságnak a népdalok helyes kiadásának támogatását?⁸ Kérdéseinkre Kodály röviden és világosan válaszolt már az 1906-os, Bartókkal közös *Magyar népdalok* előszavában, így: „A magyar társadalom túlnyomó része még nem elég magyar, már nem elég naiv és még nem elég művelt arra, hogy ezek a dalok közelebb férkőzzenek a szívéhez.”⁹ Sommás ítélezése megérdemel néhány mondatnyi kifejtést.

Európa ókori és újkori művelődéstörténete egyaránt tanúsítja, hogy a fellendülő anyanyelvi és nemzeti kultúrák első lépcsőjére a nyelvi, irodalmi művelődés hág fel. A dallam ilyen szemléletben természetes, mintegy külön említésre, feljegyzésre sem méltó járuléknak számít Platón *Állama* óta. Szövegezés és szóhasználat egyaránt jellemző a

⁵ Levél édesanyjához, Gmunden, 1903. szeptember 23. Bartók Béla (levelek, fényképek, kéziratok, kották). Összegyűjtötte és sajtó alá rendezte DEMÉNY JÁNOS. Budapest, 1948. – 190. l.

⁶ Levél édesanyjához, Gmunden, 1903. szeptember 8. – uo., 43. l.

⁷ KODÁLY ZOLTÁN: A folklorista Bartók, uo.

⁸ BARTÓK BÉLA – KODÁLY ZOLTÁN: Az új egyetemes népdalgyűjtemény tervezete (Kodály Zoltán fogalmazása). *Ethnographia*, XXIV. évf., 1913. – 313–316. l.

⁹ Magyar Népdalok. Énekhangra zongorakísérettel. Közlik BARTÓK BÉLA (1–10 sz.) és KODÁLY ZOLTÁN (11–20 sz.). Budapest, 1906. Rozsnyai (az előszó Kodály Zoltán fogalmazása)

Magyar Tudományos Akadémia 1844. január 2-i Kisgyűlésének 29. pontjában: „Addig is a Kisfaludy Társaság [...] figyelmeztetni határozottatott, hogy az általa majdan gyűjtendő népdaloknak amennyire lehet zenéjükre is fordítsa gondját és figyelmét, hogy a' magyar nép költészetnek ezen lényeges és jellemző accessoriumának több becses példányai nemcsak az elfeledtetéstől megóva a' mívelt közönség ismeretébe jöjenek, hanem ahhoz értők által 's tökéletes magyar szellemben szerkesztve a' már nagy számban kijött 's jobbára idegen hangművészek által elferdített dalainak sorsára ne jussanak.”¹⁰

„Accessorium”, járuléka tehát a dallam a szövegen, és mint ilyen, el is maradhat. El is marad vagy él a köztudatban, ahhoz képest, hogy korról korra mit jelent a „nép” fogalma. A reformkorban mindenestre a polgári forradalom „nép”-kategóriája határozta meg a politikát és a közszellemet egyaránt. Népdalnak is azt fogadták el szívesen, ami – a nyugati polgári dallamkultúrák beáramlása nyomán diák-melodíriumokból vagy valóságosan folklorisztikus alkotásból – a népzene, talán szabad így mondani, a „legpolgárabb” rétegéhez, az új stílusú népdalhoz húzott.

Egyszerre avult el a századforduló közeledtével a reformkor nemesi-polgári nép-felfogása, annak írói, költői kifejezése a „népies-nemzeti” irány epigonjainál, valamint zenei „járuléka” a népies műdal és a műzenei verbunk idiómájának epigon folytatóinál. Ady nemzedékének politikai látása kellett annak felismeréséhez, hogy a „nép” 40–50 évvel a negyvennyolcas forradalom után már az agrár- és – hovatovább Magyarországon is – a városi proletariátust jelenti. Világirodalmi, megfrissült kitekintésük kellett annak érzékeléséhez, hogy az „új időknek új dalai” már nem szólhatnak a Petőfi- és Arany-utánzók hangján. A nemzeti hagyomány régi és új, kisenemesi-polgári vagy plebejus-demokratikus értelmezése közti különbséget később jellemzően illusztrálták a Bartók és Kodály népzene-gyűjtői, zeneszerzői munkásságát végigkísérő sovíniszta támadások.

A népdalok dallamainak felismeréséhez, megértéséhez pedig magas színvonalú zenei iskolázásra, korszerűen képzett muzsikusokra volt szükség. Olyanokra, akik eléggé „modernek” és eléggé muzsikusok az igazi népzene hagyományostól eltérő sajátosságainak, dallami értékeinek felbecsüléséhez és hiteles lejegyzéséhez.

Mátray Gábor még úgy látta 1852-ben, hogy „A magyar dalokban annyira uralodik a szabályos és szabálytalan hangnemek legfurcsább változatossága, hogy a szabályos zenéhez szokott fül gyakran alig képes meghatározni azt az alaphangot, melyet vezérhang gyanánt kell tartania.”¹¹ Nos, a magyar népdal leendő kutatóinak, a szellemében alkotó muzsikusoknak már biztos érzékkel kellett munkájukhoz látniuk. Az ehhez szükséges európai színvonalú mesterségi tudást, műveltséget volt hivatva mennél előbb megadni növendékeinek a száz évvel ezelőtt megnyitott Zeneakadémia. Bármennyit támadták is a parlamentben „német szelleme” miatt¹² a provinciális hazafiság nevében, Lisztnek igaza

¹⁰ Idézi KODÁLY ZOLTÁN: *A magyar Népzene Tára I.*, Gyermekjátékok. Budapest, 1951, Akadémiai Kiadó. – VII. l.

¹¹ MÁTRAY GÁBOR: *A' magyar népdalok' kitűnőbb sajátosságairól zenei tekintetben. Akadémiai Értesítő*, 1852. – Idézi VÁRNAY PÉTER: *Mátray Gábor élete és munkássága a szabadságharcotól haláláig (1846–1875)*. Zenetudományi Tanulmányok IV. Szerkeszti Szabolcsi Bence és Bartha Dénes. Budapest, 1955., Akadémiai Kiadó. – 187. l.

¹² Lásd Bartók Béla levelét édesanyjához [1902. november 12]. DEMÉNY: *Lev. I.*, 21. l.; továbbá DEMÉNY JÁNOS: *Bartók Béla tanulóévei és romantikus korszaka*. Zenetudományi Tanulmányok II. Szerkeszti Szabolcsi Bence és Bartha Dénes. Budapest, 1954., Akadémiai Kiadó. – 327. l.

volt, amikor korának kitűnő német tanítómestereit nyerte meg oktatóul a Zeneakadémiára. Ez az iskolázás vezetett a magyar zenekultúra igazi megteremtéséhez.

Zenei pályáján mind Bartókot, mind Kodályt az a nyugat-magyarországi városi zenekultúra indította útnak, amely a reformkor nagy zeneszerző triászának, Lisztnek, Erkelnek és Mosonyinak is hazája volt. Bartók pozsonyi, Kodály nagyszombati gimnazistaként, mindegyikük a családi, az iskolai és a művelt városi zeneélet részeseként érett meg a budapesti, zeneakadémiai tanulmányokra. Mindkettejüket Koessler János tanította zeneszerzésre, mindkettejük a századforuló európai zenéjéből kapott impulzust a maga zenei stílusának, arculatának kialakításához. Bartókot Richard Strauss *Also sprach Zarathustra* című szimfonikus költeményének 1902-es budapesti bemutatója ösztönözte alkotó munkára, Kodályt párizsi élményei, a Debussy zenéjével való találkozás. Kodály közvetítésével ismerkedett meg Bartók is Debussy zenéjével.

Bartók művészi pályafutásának igazi mentora, irányító szelleme azonban valójában mindvégig Liszt Ferenc maradt. Hozzá a múlt század magyar zenei tradíciója ezen az úton jutott el, benne, zenéjében az új magyar zene megteremtéséhez nyert kifogyhatatlan útmutatásokat, biztatásokat. Kettejük művészetének szoros kapcsolatáról mondotta Kodály 1961-ben: „Bartók egész életében küzdött Lisztért, mint előadóművész, mint író. Már növendékkorában feltűnt a h-moll szonáta előadásával, s egész hangversenyző pályáján állandóan szerepeltek Liszt művei, főképp a kevésbé ismertek. Többször írt róla, akadémiai székfoglalója is vele foglalkozik. — De leginkább saját alkotásaival kapcsolódott Liszthez. Kezdetben egyenes folytatója, később, saját eredetisége kifejlődésével is, mintegy Liszt sejtéseit váltja valóra.”¹³

Igaza volt Kodálynak, Bartók valóban Liszt sejtéseit váltotta valóra. Liszt sejtése volt a magyar népzene felkutatásának általa meg nem valósított álma, Liszt sejtése volt zenénk európai rangra emelése, az európai műzene magyar és kelet-európai népzenei forrásokból való megújítása, a zenei nyelvezet újításának számos olyan ötlete, amelyek Bartók művészetében teljesebben ki. Kései, keserű csárdásait Szabolcsi Bence szívesen emlegette Liszt „Allegro barbaro”-inak. A népzenehez is ezek a zenei ösztönzések, az új hang keresése vezette el Bartókot. A zenei indítás vált tudományos és társadalmi szemléletének motívumává.

Kodályt más út vezette a népzenehez. Érdeklődését iránta először — még gimnazista korában — Vikár Béla gyűjtése keltette fel, a millenáris kiállításon. „Egyik házban egy fali tábla vonta magára figyelmemet” — írja Vikárra emlékezve. „Fehér László balladája volt, vagy egy tucat különféle dallammal, gyűjtötte Vikár Béla.”¹⁴ 1903-tól rendszeres látogatója lett Vikár Bélának. Tőle tanulta meg a gyűjtés fonográfós módszerét. De mint az Eötvös Collegium hallgatóját, benső kapcsolat fűzte a múlt századi magyar művelődés nyelvi-irodalmi hagyományához is. Aligha tévedünk, ha azt gyanítjuk, hogy bizonyos terv szerint, szándékkal fonta-szötte tovább az Arany János örökségből átvett szálakat. Doktori értekezése, *A magyar népdal strófászerkezete*, nyugat-magyarországi népzenei

¹³ KODÁLY ZOLTÁN: Liszt és Bartók. Megnyitó a II. budapesti nemzetközi zenetudományi konferencián, 1961. szeptember. Visszatekintés. Összegyűjtött írások, beszédek, nyilatkozatok. Sajtó alá rendezte és bibliográfiai jegyzetekkel ellátta BÓNIS FERENC. Budapest, 1964.. Zeneműkiadó. — II. 414. l.

¹⁴ KODÁLY ZOLTÁN: Emlékezés Vikár Bélára. — uo. II. 403. l.

gyűjtéseinek tapasztalatait mintegy Aranyfának *A magyar nemzeti versidomról* írott tanulmánya kiegészítéseként dolgozza fel. Jelentős gyűjteményt, afféle népzenei tájmonográfiát publikált 1924-ben Arany János szülőföldjéről, a *Nagyszalontai gyűjtésben* (megbízása, gyűjtői programja is azokra a dallamokra vonatkozott, amelyeket Arany János még ismerhetett). Végül, 70 évvel Arany halála után, Gyulai Ágosttal közösen, féltő szeretettel bocsátotta közre *Arany János népdalgyűjteményét*.

Első renden zeneszerzői érdeklődés vonta tehát a népzenehez Bartókot, zenei és tudományos-történeti Kodályt. Útjuk 1905-től kezdve összefonódott, találkozások a népdal és az új magyar zene jegyében életreszóló programot adott mindkettejüknek. A magyar kulturális örökség legdemokratikusabb hagyományával jegyezte el tevékenységüket, egyben a XX. századi magyar művelődésnek, szűkebben vett zenei körét meghaladóan is, irányt szabott.

Közösen tervezett és egymás munkáját kölcsönösen segítve véghezvitt programjuk valóban művelődéstörténeti volt: kiterjedt a zenei művelődés szinte valamennyi ágazatára. Már 1906-os közös zászlóbontásuk, a *Magyar népdalok* és előszavának proklamációja, csírájában tartalmazta a további évtizedek tudományos, zeneszerzői, pedagógiai és művelődéspolitikai teendőinek summáját. Törekvésük hamarosan társakra talált. Az ifjabb muzikusok közül Kovács Sándor, Lajtha László és Molnár Antal szegődött melléjük, részint folkloristaként, részint az új zene alkotó propagandistájaként.

Bartókkal együttes munkájuk módszerére vet érdekes fényt Kodálynak egy 1950-ben tett nyilatkozata: „Felosztottuk egymás közt a kutatási területeket, hogy tervszerűen dolgozhassunk. Időnként aztán összejöttünk, ki-ki magával hozta tarisznyájában a gyűjtés eredményét. Összevetettük, összeraktuk, amire külön-külön rábukkanunk, egybekevertük a külön lapokra följegyzett anyagot.”¹⁵ Így vált számukra világossá az ötfokúság jelentősége a magyar népzeneben, Bartók 1907-es erdélyi és Kodály északi gyűjtésének egybevetéséből. Ezt a felismerésüket 1917-ben, illetve 1918-ban tették közzé.¹⁶

Munkájuk azonban nemcsak a gyűjtési területek felosztása tekintetében egészítette ki egymást harmonikusan. Amiben temperamentumuk, érdeklődésük, szemléletük, módszerük egymástól eltért, az is egy egész két feleként illeszkedett egymáshoz, mert egyikük is, másikuk is egyazon hagyomány közös gyökerű következtetései mentén haladt.

Bartók – mintegy gyermekkori gyűjtő, rendszerező szenvedélyének engedelmeskedve – természettudós módjára gyűjtötte, rendszerezte, hasonlított össze a népzene jelenségeit. Érdeklődése hamarosan kiterjedt szomszéd népeink zenéjére. Szlovák, román gyűjtései révén hamarosan kapcsolatot teremtett a két nép tudományos köreivel. Bihari román gyűjtését¹⁷ 1913-ban a Román Tudományos Akadémia adta ki. Szlovák gyűjtését a két háború között adta át a turócszentmártoni Matica Slovenskának, két kötete

¹⁵ Kodály beszél Bartókról (feljegyezte SZENTHEGYI ISTVÁN). *Magyar Nemzet*, 1950. október 15. – 7. l.

¹⁶ KODÁLY ZOLTÁN: Ötfokú hangsor a magyar népzeneben. *Zenei Szemle*, I. évf., 1917. – 15–16., 117–119., 152–154. és 249–252. l. – BARTÓK BÉLA: Die Melodien der magyarischen Soldatenlieder. K.u.K. Kriegsministerium, Musikhistorische Zentrale. Historisches Konzert am 12. Jänner 1918. (músortűzet). Wien, Universal Edition. – 36–42. l.

¹⁷ BÉLA BARTÓK: Cântece populare din comitatul Bihor (Ungaria). București, 1913., Academia Română Librăria Socec & Comp si C. Sfetea

1959-ben, illetőleg 1970-ben jelent meg a Szlovák Tudományos Akadémia kiadásában.¹⁸ Délszláv, bolgár, ukrán szomszédaink népzenejét részben saját, részben mások gyűjtéséből tanulmányozta. 1913-ban Észak-Afrikában, Biskrában gyűjtött arab zenét, hogy bizonyos népzenei rokonságoknak nyomára jusson. További arab gyűjtését, Oroszországban élő nyelvrokonainkhoz tervezett gyűjtőútjait, valamint erdélyi, felvidéki gyűjtéseit az első világháború akadályozta meg,¹⁹ majd más elfoglaltságai nem engedték folytatni. A két háború között csak néhány napos anatóliai gyűjtésben vett részt, 1936-ban. De román gyűjteményén még emigrációja idején is mindvégig dolgozott. Ennek három kötete is csak halála után látott napvilágot.

Folklorista tevékenységét valójában autodidaktaként kezdte. Kodály filológiai erudíciója, kritikai segítsége becses útbaigazításokkal látta el, különösen kezdetben. Annál lebilincselőbb élmény nyomon követni önnevelő útját gyűjtő, lejegyző, összehasonlító, elemző módszereinek végső kifinomításáig, a tudományos objektivitás, hűség és pontosság legszigorúbb mércéje szerint.

Kodályt érdeklődése arra készítette, hogy a magyar népzene történelmi dimenziói és kapcsolatai után kutasson. Írott és szójhagyományban őrzött irodalmi, zenei múltunk, irodalmunk és zenénk történetének kapcsolatai vonzották. Úgy örökölte ő múlt századunk érdeklődését nemzeti múltunk iránt, mint ahogy Bartók folytatta a negyvennyolcas programból a dunavölgyi népek összetartozásának eszméjét, az eszme megvalósítását: személyes gyűjtői tapasztalata és Ady Endre költészete egyaránt erre inspirálta.²⁰

Tudományos Akadémiánk évfordulóján talán úgy hozná az illendőség, hogy zenénk két génuszának csak tudományos munkásságára szűkítenők figyelmünket. De a népzene jelentőségének felismerése annyira áthatotta egész alkotói és társadalmi szemléletüket, közéleti magatartásukat, hogy tudományos tevékenységük kiszakítása egész életművükből éppen erről a tudományos tevékenységről adna fogyatékos képet.

El kellene akkor hallgatnunk, hogy a népzene ösztönzéséből eredő műveikben annak a nagy nemzeti lírának a zenei folytatása teljesedett ki, amelyet Petőfi és Arany tájéköltészetéből ismerünk. Kodály még 1904-ben Gyulai Pál *Este* című költeményére ír kórusművet. Benne első lépését teszi azon az úton, amely már két évre rá a *Nyári este* első változatához vezet, majd a későbbi művek egész sorából, a *Hegyi éjszakákból*, a *Háry Jánosból*, a *Felszállott a páva zenekari variációiból* és még számos más alkotásából ismert lenyűgözően szép tájképeit termi. Zenéjében nem szűnik meg a magyar költészet évszázadainak remekait felszínre hozni, *Megkésétt melódiákban* írni meg a nagy magyar versek maguk idején be nem érett, magyar prozóriában fogant dallamait, alkotásaiban rendre megálmodni a meg nem született magyar műzene műfajait. A nemzeti múlt élesztgetésében is Arany tanítványának mutatja magát, Arany rokonává teszi lírájának meditatáló hajlama is.

¹⁸ BÉLA BARTÓK: Slovenské L'udové piesne. Bratislava, I. 1959., II. 1970. Vydavateľstvo Slovenskej Akadémie Vied

¹⁹ Lásd KODÁLY ZOLTÁN: A folklorista Bartók. *Új Zenei Szemle*, I. évf. 1. sz., 1950. szeptember. – 36. l.

²⁰ Lásd Bartók Béla levelét Bușiția Jánoshoz, 1912. január. Közli SZEGŐ JÚLIA: Bartók Béla, a népdalkutató. Bukarest, [1956]. – 87. l. – Továbbá JÁNOS DEMÉNY: Ady Gedichtbände in Bartóks Bibliothek. International Musicological Conference in Commemoration of Béla Bartók 1971. Budapest, 1972., Zeneműkiadó. – 112. l.

El kellene akkor hallgatnunk, hogy a nép zejénével való megismerkedés mindkettjük számára a nép életével, sorsával való megismerkedést és azonosulást is jelenti, Bartók számára az emberi-alkotói megoldást, a kiutat is személyes és művészi válságából. A népzene az ő számára maga volt a szabadon és spontán módon alkotó természet. A tízes évekből származó népzenei életképeiben, szvitjeiben alakította ki a néptáncfináléknak azt a típusát, amellyel a két háború közti nagy műveit fejezte be: a különböző népek közös, nagy ünnepének látomását, a maga „öröm-ódáit” a felszabaduló, testvérré váló milliókrol és milliókhoz.

Szinte jelképesen példázza kettejük különböző módon ugyanegyet mondó művészi hitvallásának egymásra utaló összetartozását az 1923. november 19-i hangverseny.²¹ Kodály akkor a *Psalmus Hungaricus*ban, Bartók a *Tánc-szvit*ben tett hitet az ellenforradalmi Magyarország színe előtt a magyar történelmi progresszió eszméinek töretlen folytonosságáról. Alaposabb elemzésre vár még, de alighanem a múlt századi magyar epika és líra hagyományait folytatja költői képalkotásuk, cselekmény-szövésük logikája is. A költői vízióknak a múlt ködéből való felidézése, ahogyan akár a *Tánc-szvit*, akár a *Psalmus*, a *Cantata profana* vagy a *Háry János* evokálja – „Mint, ha pátsztortúz ég őszi éjszakákon” –, talán Goethe Faustjának Zueignungjában tiszteli egyik őst. De Bartókhoz és Kodályhoz bizonyára a múlt századi művészi látásból, többek között éppen a magyar hagyományból jutott.

Az 1918/19-es magyarországi forradalmak újból megcsillantották a féltve őrzött eszmék és hagyományok valóra váltásának reményét. Bámulatos, hogy a Tanácsköztársaság néhány hónapja alatt, a rendkívül zaklatott és nehéz politikai körülmények között is, mennyit tett a közművelődés évszázados céljainak megvalósulásáért. Sokat ígért a zenei művelődésnek is. Mind Bartók, mind Kodály a demokratikus népnevelő programjuk megvalósítását, a népzenei kutatómunka intézményes szervezeti bázisának, a Néprajzi Múzeum népzenei osztályának megszervezését várták a forradalmi változástól.²² Ezekért, zenei közállapotaink megjavításáért küzdöttek Dohnányival együtt, Reinitz Béla mellett, a zenei direktóriumban.

Az ellenforradalmi fordulat a reményeket újból megghiúsította. Haladó értelmiségünk javának a két háború között más módszerekhez kellett folyamodnia eszméi, céljai kitartó továbbörökítése, fokozatos megvalósítása érdekében. Bartók hozzálátott, hogy maguk és munkatársaik felgyülemllett gyűjtését lejegyezze, ellenőrizze, rendezze és sajtó alá készítse. Ennek a munkájának eredménye volt *A magyar népdal* (1921) című összefoglalás, a román kolindák²³ és az egykori máramarosi gyűjtés²⁴ publikálása, a szlovák és a nagy román gyűjtemény előkészítése. 1934 szeptemberében a Zeneművészeti Főiskoláról áttette munkássága színhelyét a Magyar Tudományos Akadémiára. Itt dolgozott Magyarországról való távozásáig a nagy népdalgyűjtemény kiadásának előkészítésén. Ekkor, 1934 szeptemberében, mintegy száz évvel a népzenei gyűjtés szükségességének első deklarálása

²¹ Pest, Buda és Óbuda egyesítésének 50. évfordulójára

²² Lásd: Bartók elmondja a Lengyel Bartók opera miséjét. *Színházi Élet*, VIII. évf. 12. sz., 1919. március 23–29. – 25. l. – Továbbá Bartók Béla levelét édesanyjához, 1919. június 9. *Demény: Lev. I.* – 90. l.

²³ BÉLA BARTÓK: *Melodien der rumänischen Colinde*. Wien, 1935., Universal Edition

²⁴ BÉLA BARTÓK: *Volksmusik der Rumänen von Maramureş*. München, 1923., Drei Masken Verlag.

után, vállalta a Magyar Tudományos Akadémia valóságosan is gondjával népzene-tudományunk ügyét.

Ebben az időszakban fogalmazta meg Bartók rendre népzenei és zeneszerzői tevékenységének elvi, elméleti tanulságait. A *Népzene és a szomszéd népek népzeneje* (1934), a *Miért és hogyan gyűjtsünk népzene-t?* (1936) után New Yorkban fogalmazta meg az Albert B. Lorddal közösen kiadott délszláv gyűjtemény,²⁵ majd az ugyanott véglegessé finomított román gyűjtés²⁶ előszavát. Valamennyi mindmáig becses módszertani útmutatás a zenei folklorista számára. Elméleti munkáinak egy másik csoportjában fejtette ki zenei alkotó módszerének kapcsolatát népzenei forrásaival.²⁷

Tevékenységének másik ága kifelé sugárzott. Hangversenyező művészként, zeneszerzőként, írásokban és előadásokban vitte hírét az egész világon az új magyar zene alkotásainak. Az új zene nemzetközi mozgalmában, a népzene-kutatás tudományos fórumai előtt, konferenciákon, kongresszusokon, levelezéssel és személyes kapcsolatok útján küzdött szenvedélyesen nemcsak a népzene-kutatásért, hanem általában a nemzetközi szellemi együttműködésért. 1931-ben egy román kutatóhoz, Octavian Beuhoz intézett levelében írta meg ifjúkori hazafias hitvallásának folytatását, a már szinte szállóigévé vált mondatot: „Az én igazi vezéreszmém azonban, amelynek, mióta csak mint zeneszerző magamra találtam, tökéletesen tudatában vagyok: a népek testvérré válásának eszméje, a testvérré válásé, minden háborúság és minden viszály ellenére.”²⁸

Kodály ezalatt – ismét csak a maga életművének következetes folytatásaként – a magyar népzene történelmi hagyományörző szerepét fejtette ki írásaiban. 1920-ban publikálta az *Árgirus nótájában*²⁹ korábbi felfedezését arról, hogy a zenei folklórban 16. századi költészetünk emlékeire bukkant. *Néprajz és zenetörténet* című előadásában (1933)³⁰ fejtette ki azt a meggyőződését, amely azóta is vezető eszméje maradt zenetörténetünk kutatóinak: „... a magyar zenetörténet tulajdonképpeni tárgya, az élő néphagyomány fenntartója: a népkultúra zeneélete”.

Kutatási tapasztalatait számos magyar zenetörténeti tanulmányban, majd *A magyar népzene* című összefoglaló művében tette közzé (1937 és 1943).

Az ő szétszóró tevékenysége a két világháború között a zenei nevelés és művelődés ügyének mozgalommá tételét szolgálta. A Zeneművészeti Főiskolán, zeneszerzés

²⁵ Serbo-Croatian Folk Songs. Text and Translation of Seventyfive Songs from the Milman Parry Collection and a Morphology of Serbo-Croatian Folk Melodies by BÉLA BARTÓK and ALBERT B. LORD. New York, 1951. – 3–20. l.

²⁶ BÉLA BARTÓK: Rumanian Folk Music I–V., edited by Benjamin Suchoff. Haag I–III. 1967. IV–V. 1975. Martinus Nijhoff

²⁷ BÉLA BARTÓK: The Folksongs of Hungary. Pro Musica, 1928. évf. – 28–35. l. – Magyarul: Magyar népzene és új magyar zene (ford. Szabolcsi Bence és Legány Dezső). Közli SZÖLÖSY ANDRÁS: Bartók Béla válogatott írásai. Budapest, 1956., Művelt Nép. – 203–214. l.

²⁸ Bartók Béla levele Octavian Beuhoz, 1931. január 10. Közli DEMÉNY JÁNOS: Bartók Béla levelei III., magyar, román, szlovák dokumentumok. I. rész: romániai levelek, Viorel Cosma gyűjtése. Budapest, 1956. Zeneműkiadó. – 197. l. – Eredeti német szövege uo., 191. l.: „Meine eigentliche Idee aber, deren ich – seitdem ich mich als Komponist gefunden habe – volkommen bewusst bin, ist – die Verbrüderung der Völker, eine Verbrüderung trotz allem Krieg und Hader.”

²⁹ KODÁLY ZOLTÁN: Árgirus nótája. *Ethnographia*, XXXI. évf., 1920. – 25–36. l.

³⁰ KODÁLY ZOLTÁN: Néprajz és zenetörténet. *Ethnographia – Népelet*. XLIV. évf., 1938. – 4–15. l.

óráin nevelte erre a szolgálatra azokat a zeneszerzőket, muzikusokat, akik világszerte ma is a magyar zene követői. Felnevelte és útrabocsátotta a maga lábára álló zenetudományunk alapítóit, köztük Szabolcsi Bencét, Tóth Aladárt, Major Ervint, Vécsey Jenőt, kitűnő zenefolkloristáink egész nagy nemzedékét, későbbi munkatársait a Magyar Népzene Tára szerkesztésében. De felnevelte azoknak a nagy énekkarvezetőknek, a szervezőknek és tanítóknak több nemzedékét is, akik az ország iskoláiban a népzenevel alapozott, európai színvonalú zenei műveltség hirdetőivé és terjesztőivé váltak.

Létkérdés volt akkor is, mint már annyiszor történelmünkben, társadalmi haladásunk és nemzeti függetlenségünk védelmezése. Nemzeti közvéleményünk java Bartókban és Kodályban látta az összeforrott kettős érdek harcosait. Ők maguk is, alkotásaikban is, egyre nyíltabban politizáltak. Kodály *Fölszállott a páva* kórusa, *Petőfi-kórusai*³¹ csakúgy a nemzeti múlt forradalmi tradícióira appelláltak, mint Bartók *Elmúlt idők* című férfikara. Mindkettejük zenéjében menemesedve, a maga eredeti, öntudatébresztő funkciója szerint jutott ismét szóhoz a nemzeti zenetörténeti hagyománynak az a rétege – a verbunkos-zene, a népi hangszeres zene –, amelynek deklasszált magyarnótás változata ellen egykor a falusi folklór nevében vették fel a harcot.

A háború után Bartók egyik első kérdése volt haza írott leveleiben, hogy mi történt itthon hagyott, mintegy 14 000 dallamból álló, kiadásra előkészített népzenei gyűjteményével.³² A gyűjtemény megvolt, gondozását Kodály Zoltán vette át. Ő folytatta a publikáció előkészítésének munkáját a Magyar Tudományos Akadémia Népzenekutató Csoportjának élén. Vezetésével folytatódott a gyűjtemény gyarapítása, megsokszorozása, rendezése. Irányításával, keze alatt nevelkedett fel zenei folklórtudományunk ma már nemzetközileg megbecsült ifjabb kutatónemzedéke, benne a korán elhalt, kitűnő Járđányi Pál.

Ők ketten, a hagyomány közvetítői hozzánk, maguk is hagyománnyá váltak. Bartók Béla életének, művészetének kutatásán nőtt fel ifjú zenetörténészeinknek az a csapata, akik már Szabolcsi Bencét vallották mesterüknek a Zeneművészeti Főiskola zenetudományi tanszakán. A Magyar Tudományos Akadémia vállalta Bartók hagyatékának őrzését, feldolgozását, kutatásra és publikálásra való előkészítését, részint a nagy zeneszerző családjának bizalmából, részint a maga szerzeményéből hozzá jutott örökség gazdájaként. 1961-ben alapított Bartók Archívuma azóta – 1973-ig Szabolcsi Bence vezetésével – a magyar zenetörténeti és -elméleti kutatásnak is erősödő bázisává fejlődött, és 1969 óta Zenetudományi Intézetként működik. Kodály útmutatásának, zenetörténet és zene-folklór egységének szellemében egyesült 1974-ben a Népzenekutató Csoporttal. Közös feladatuk most már nemcsak a Magyar Népzene Tára VII. és további köteteinek kiadása, hanem később majd a magyar néptánc-gyűjtemény és a magyar zenetörténet rendszeres közreadása is.

A felszabadulásig kellett várnia zenetudományi céljaink, reményeink teljesülésének is, mint megannyi, évszázadok óta melengetett társadalmi és művelődéspolitikai törekvé-

³¹ KODÁLY – PETŐFI: A székelyekhez, Csatadal (1943); Rab hazának fia, Isten csodája (1944).

³² Lásd Bartók Béla levelét Kecskeméti Pálhoz és nevéhez, Láng Erzsébethez, 1945. július 21. Közli DEMÉNY JÁNOS: Bartók Béla levelei (az utolsó két év gyűjtése), Budapest, 1951., Művelt Nép. – 199. l.

sünnnek. Messze vezetne, ha fel akarnók sorolni mindazt, ami harminc év alatt belőlük, egyúttal Bartók és Kodály zenei hagyományörökítő és hagyománnyá lett életművéből a zenei alkotásban, a zenei nevelés intézményes szervezetében valósággá vált. Életük munkájának köszönjük, hogy a magyar zenetudomány azzá nőtt, amivé 150 évvel ezelőtt a nemzeti művelődés egészének részeként az alapítók szánták, hogy felnövekedve, megerősödve hazatérhetett a hagyomány őrzésére rendelt Tudományos Akadémiára.

Időről időre fellobbannak a viták, amelyek kettejük művészetét, tudományos és közéleti tevékenységét összemérik, különbségeiket is egybemossák, vagy egységüket is tagadnak. A magyar művelődéspolitikai tradíció folyamatosságában mérve egyikük is, másikuk is a maga egyéni módján, mégis egyazon nagy hagyomány két arculatának egységét jelenti számunkra. Ilyenként emlékezünk életművükre az évfordulón.

TRAIANUS ÉS IULIANUS ESKÜVÉSEI NAGYSZABÁSÚ TERVEK MEGVALÓSÍTÁSÁRA

AMMIANUS MARCELLINUS MŰVÉNEK EGYIK EPIZÓDJÁHOZ*

Iulianus császár 363-as perzsa hadjáratának leírásában Ammianus dicsérően említi a császár hatalmas tettejét, vállalkozószellemét és ügyességét, amellyel felül tudott kerekedni a hadsereg lehangoltságán és kedvetlenségén (24, 3). Iulianus taktikájához tartozott, hogy ünnepélyes esküiben a szokásostól eltérően nem az istenekre, vagy – mint Ammianus mondja – minden számára kedves személyre hivatkozott, hanem bizonyos állami vállalkozások beteljesülés előtt álló nagyságára, és ezzel öntött lelket seregébe. A szöveg így hangzik (24, 3, 9): *animabat autem Iulianus exercitum, cum non per caritates set per inchoatas negotiorum magnitudines deieraret adsidue, sic sub iugum mitteret Persas, ita quassatum recrearet orbem Romanum*, „... úgy hajtsa igába a perzsákat, úgy állítsa helyre az ingadozó római világot”.

Ammianus utal arra, hogy a hagyomány hasonló szokásról tud Traianus császár kapcsán is, aki Iulianus korában ideológiai szimbólumnak és fontos példaképnek számított. A traianustól használt formulák a hagyományban – „egyebek között” – így hangzanak (24, 3, 9): *ut Traianus fertur aliquotiens iurando dicta consuesse firmare: sic in provinciarum speciem redactas videam Dacias* (a kéziratban: *daciam*); *sic pontibus Histrum et Aufidum superem et similia plurima*, „úgy lássam (római) provinciásként állapotban a dák vidékeket”; „úgy legyen úrrá hidakkal a Dunán és az Aufiduson”.

Ammianus tudósítása számos szövegkritikai, de méginkább értelmezési problémát vet fel. Mindenekelőtt a Traianusnak tulajdonított két mondás látszik prolametikusnak, amelyek tisztázásához azonban tekintetbe kell vennünk az egész összefüggést, amelybe Ammianus a két császárt hozza. Ennek az összefüggésnek a segítségével lehetővé válik az epizódok történeti elhelyezése és értékelése.

Egyelőre nyitva hagyható az a kérdés, hogy vajon megfelel-e az egész ammianusi szöveghely a történeti tényeknek, vagy teljes egészében, illetve részben kitalált anekdoták halmazának tekintendő-e. Iulianus tetteinek Ammianus szem- és fültanúja volt. Tudjuk azt is, hogy Traianus néhány találó mondása éppen a 4. században ismert volt, és gyakran idézték ezeket politikusok és történétírók. Nero uralkodásának első öt évét jellemző kijelentéséről¹ meg kell állapítanunk, hogy olyan találóan differenciál az i. sz. 100 körüli szenátus osztályszemsgéből, ahogyan az csak kortársakról képzelhető el.² Történeti

*A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának és az Ókor-tudományi Társaságnak az MTA fennállása 150. évfordulója alkalmából 1975. május 7-én tartott felolvasó ülésén elhangzott előadás. Fordította Mohai András.

művének előkészítésekor Ammianus maga is számos apophthegma- és memorabilia-gyűjteményt használt fel és állított össze.³

Művészi prózában alkotó antik történetíró lévén, Ammianus nyilván változtatott a megszövegezésen.⁴ Az itt tárgyalandó kijelentések esetében csupán egyszer – egy Traianus második mondását elemző történeti tanulmányban – vonták mellékesen kétségbe, hogy az eskük az Ammianusnál található alakjukban valóban közszájon forogtak volna. A tanulmány szerzője filológiai megfontolások nélkül, pusztán belső okokból valószínűbbnek vélte, hogy Ammianus maga állított itt össze néhány – talán Traianusra valóban jellemző – példát, ennél fogva tehát az egyes példák autentikus volta éppúgy nem bizonyítható, mint ennek ellenkezője.

Mindazonáltal az Ammianustól egyenes beszédben idézett szónoklatok és levélszövegek tényanyaga és – legalábbis részben – tartalma történeti hitelének kimutatására irányuló erőfeszítések hoztak néhány korlátozott mértékben hasznosítható pozitív eredményt. Bizonyosnak látszik azonban, hogy a megszövegezés és a megformálás ezekben a részekben egyedül Ammianus műve. A rövid mondásokra ez nyilván nem érvényes minden további nélkül, hiszen a megfogalmazásnak a rövidség érdekében megkívánt tömörítése olyan közvetlenül juttatja kifejezésre a gondolat átütő erejét, hogy az író erősebb változtatásai nemcsak az idézet értelmét, hanem az idézés célját is értelmetlenné tennék.⁵

A traianusi esküformulák mondatvégei Ammianus hangsúlyozási szabályai szerint vannak ritmizálva; a második formulában a hangsúlyos clausula egyúttal egy régebbi időmértékes kadenciának felel meg.⁶ Traianus fennmaradt rescriptumaiban nem találunk ilyen clausulákat. A névszónak a periódus végére, s az igének a jelző és a főnév közé helyezése, amelyet az első formulában lathatunk, előfordul néhányszor Traianusnak Pliniusához idézett rescriptumaiban, beleértve a bizalmasabb hangvételűeket is. Gyakoribb természetesen az ige józanul tárgyilagos mondatvégi elhelyezése, mint az a második formulában: látható.⁷ A második formula egyszerű megformálásából nem nyerhetők különösebb nyelvi megkülönböztető jegye. Az első formulában azonban feltűnő az *in provinciarum speciem redactas* kifejezés szokásos *in prov. formam* helyett.⁸

Ammianus szívesen stilizálja más és más módon ezt az államjogi aktust, nyilván azért, hogy kellemesen változatossá tegye szövegét. Más szerzőkkel, elsősorban a kortárs Rufius Festusszal való összehasonlításból kiderül, hogy Ammianus aligha mulasztotta el ennek az aktusnak a megemlégtetését.¹⁰ Ahol más szerzőknél összehasonlítási alapot találunk az Ammianus használt kifejezésekhez, egyaránt tapasztalhatunk szó szerinti egyezést és sokrétű variációt. A földrajzi adatok részben a 4. századi felosztásnak és elnevezéseknek felelnek meg, például Thracia dioecesisénél (27, 4), részben a megelőző korokénak.¹¹

Traianus Ammianusnál (24, 3, 9) található első esküformulájának említett kifejezéséhez csak egy párhuzamot fedezhetünk fel, éspedig a keleti provinciákról szóló tudósításban (14, 8), amely több forrás alapján készült. Ammianus (14, 8, 7–12) egymásután felsorolja „elsőként” *Commagena (quae nunc Euphratensis)*-t, majd *Syria*-t, *Phoenice*-t és végül *Syriarum Palaestinas*-t: *has quoque regiones pari sorte Iudaeis domitis et Hierosolymis captis in provinciae speciem delata iurisdictione formavit*; „(az előzőleg említettekhez hasonlóan) ezeket a területeket is provinciásként állapotba sorolta be (az előzőleg már említett) Pompeius, mivel külön iurisdictionba kerültek”. Az *Euphratensis* provincia a

4. sz. elején, 359 előtt jött létre.¹² Ebben a fejezetben Ammianus ettől eltekintve lényegében Syria 3. sz. végi tagolódását írja le. Bizonyos, hogy Pompeius Palaestinából nem alakított provinciát, mint azt egyesek Ammianus alapján hinni vélték.¹³ A Jordán keleti partján elterülő ún. Dekapolist és a tengerparti városokat ekkor szabaddá nyilvánították, és a syriai helytartó fennhatósága alá rendelték. Iudaeában egy főpapot tettek meg régensnek, kineveztek egy végrehajtó főmegbízottat és adókat róttak ki. A *iurisdictionem deferre* csak itt fordul elő, *i. transferre* Suetoniusnál (Dom. 1, 3) a bírói funkció és gyakorlat átruházását jelenti tulajdonképpeni viselőjéről – aki ezután már csak *titulo tenus* rendelkezik velük – az illető tisztársára.¹⁴ Az átruházás számos olyan államjogi esetben is szokásos volt, amikor nem tényleges római provinciáról volt szó, hanem annektált területekről.¹⁵ Az *in provinciae speciem* kifejezés, amelyet Ammianus Palaestina Pompeius általi rendezéséről szólva használ, pontosan azt a státust jelzi, „mintha” itt provinciáról lenne szó. Ebben az értelmezésben alább, Traianus első esküformulájának tárgyalásánál még állást foglalunk. A pontos interpretációból kiderül, hogy az ehhez hasonló, távoli múltban lejátszódó és ezért tendenciozításoktól mentes eseményeknél Ammianusnak a megszövegezésre gyakorolt stilisztikai hatása kevésbé leplezi el a tényeket, mint azt általában feltételezik.

Bárhogyan magyarázzuk is a császár rövid mondásának eredetét, a nyelvi elemzésből kiderült, hogy megszövegezésük részleteiben Ammianus tollából származik. Ugyanakkor azonban az elemzés nem nyújtott olyan kizárólagos nyelvi támpontot, amely szükségessé tenné annak feltételezését, hogy a mondások tartalma, a közölt tények és csoportosításuk is Ammianustól származnak. A szövegmagyarázatnak fényt kell derítenie arra, hogy Ammianus kitalált anekdotákat örökített-e meg, vagy pedig olyan történeti hitelű közléseket, amelyek ha nem is a szóbanforgó személytől, de legalábbis az ő korától erednek.¹⁶

Traianus első formulája nyilvánvalóan az oly fontos dák háborúkra utal. E hadjáratok közül az elsőre 101/102-ben került sor. Traianus két hajóhídon, seregét két részre osztva kelt át a Dunán a Vaskaputól nyugatra; bizonyára azért, hogy a római hadvezetéstől kedvelt átkaroló hadmozdulatokat hajtsa végre, és megkönnyítse az utánpótlást. A hadi helyzet később még egy dunai átkelést tett szükségessé – ezúttal is hajóhídon – Oescusnál (Gigen), a Duna torkolatához közelebb eső ponton. A feltehetőleg 102 őszén kötött béke után Dacia délnyugati részein, a Bánságban és Olteniában, valamint a hegyi szorosokban maradtak római megszálló csapatok. Ekkor kezdték meg a Vaskapu alatt, Drobetánál (Turnu Severin) egy több mint 1 km hosszú „kő”-híd építését. A bámulatot keltő művet a damaskosi Apollodóros építette, Traianus udvari építészé.¹⁷ Cassius Dio (68, 13, 5) megemlékezik a hídnak az emberek számára nyújtott hasznáról (*ωφελειαν τωα ημω η γεφυρα παρεχεται*), arról, hogy milyen ékesen bizonyítja az emberi természet mindenható erejét, és szót ejt a császár hadászati elgondolásairól is. A híd építése 105-re befejeződött.¹⁸ Ennek az évnek a nyarán a dák csapatoknak a híd ellen irányuló rajtaütésszerű támadásával vette kezdetét a 2. dák háború, amelyhez Traianus Rómából – talán a via Appián Brundisiumba menve, és onnan a Balkánon átutazva – a helyszínrre sietett.¹⁹ 106 őszén²⁰ a háború befejeződött, és 107 tavaszára Daciában provinciai közigazgatást szerveztek.

A második formulában említett dunai hídépítést a kutatás úgy értelmezte, hogy ez végső soron a dákok elleni hadműveletekre utal, amelyeknek fontos részét képezte. Minthogy Ammianus a folyamatban levő vállalkozások nagyságáról beszél, a hajóhidak

nem jöhetnek számításba. Ilyen rövid életű utászati munkákat számtalanszor végeztek a nagy határfolyókon, a Rajnán, a Dunán, az Euphratesen és egyebütt.²¹ Az egyedül számításba jövő jelentős, hosszú élettartamú létesítmény csakis állandó híd lehetett. Traianus korából a Duna-mentéről csak a drobetai kőhídról vannak adataink. A 2. dák háború kezdetén érthető okokból valóban nagy stratégiai jelentősége volt, amint azt a római Traianus-oszlopon látható ábrázolása is mutatja (XCVIII. és XCIX. tábla, Cichorius).

A továbbiakban említett *Aufidus* (Orfanto) egy 166 km hosszú apuliai folyó, amelynek alsó folyása az ókorban 16 kilométeres szakaszon kisebb hajók számára hajózható volt.

Traianus e második esküformulájával kapcsolatban bonyolult és szerteágazó problémák merülnek fel. A szöveg értelmezőinek már régen²² szemet szúrt, hogy Traianus a széles Dunánál folyó, valóban fontos hadászati műveletein kívül a folyamatban levő nagy vállalkozások közé sorolja a meglehetősen jelentéktelen, s Horatius *violens* és *acer* (c. 3, 30. 10; s. 1,1, 58) jelzői ellenére is viszonylag veszélytelen itáliai *Aufidus* folyó hidjának építését. Egyesek ezért szövegromlást²³ vagy egy egyéb forrásokból nem ismert másik *Aufidus* nevezetű folyót tételeztek fel, vagy pedig *Aufidum* helyett *Euphratem* olvasatot javasoltak.²⁴

Az utóbbi változtatás ismét azon a feltevésen alapult, hogy Traianus második esküformulája csakis hadászati szempontból fontos vállalkozásokra vonatkozhat. Úgy vélték, hogy a császár vagy általában azokra a hadászati célokat szolgáló jelentős hidépítésekre gondolt, amelyeket a birodalmat északon és keleten védő, s nála a Duna és az Euphrates példájával illusztrált széles határfolyókon végeztek,²⁵ vagy a hidépítés allegóriájába burkoltan nagy offenzívára utalt, azaz az újból említett dák háborúkon kívül még a későbbi, 114–117-es parthus hadjáratra is. E feltevésből következően Traianusnak tehát már a Dunánál folyó háborúhoz végzett utászati munkálatok idején gyakorlati intézkedéseket kellett foganatosítania parthus háborúja számára, amelyet Ammianus (14, 8, 13) is dicsérőleg említ. Teljesen elképzelhető, hogy Traianus ilyen előrelátóan tervezett, amennyiben a korabeli helyzetek és fejlemények kellőképp áttekinthetők voltak,²⁶ azonban nincs megbízható adatunk arra vonatkozóan, hogy Traianus az Euphratesen a drobetaihoz fogható híru állandó hidat épített volna.

Traianus beneventumi diadalívének egyik reliefjén állítólag egy traianusi Euphrates-híd antik ábrázolása látható. A diadalív felirata 114-re van keltezve. A szóban forgó relief a szárazföld felőli oldalon, a felirattól jobbra található. A kép jobb mezőjében Traianus alakja látható, aki szemmel láthatólag egy híd előtt vagy mellett áll, amelyből a kép bal szélének közepén a fából készült járomszerkezet felső részének egy kis darabja látható. A híd egy a kép bal mezőjében Traianus előtt hódolattal térdeplő Provincia alakja mögül táru szemünk elé. A kép bal és jobb alsó sarkából két folyó tart a közepén elhelyezkedő Traianus–Provincia-csoport felé. Egyes történészek és régészek értelmezési kísérletei túlbonyolították a vele kapcsolatos problémákat. Petersen a jelenetben helyesen és egyszerűen a meghódított és provinciává szervezett, a Duna, Tisza–Maros és Olt folyóktól határolt Daciát látta, s Groag a hidat a drobetai híddal azonosította, amely semmi esetre sem maradhatott volna le erről a diadalívról.²⁷

A Traianus koráról hagyományozott anyag egyébként közismerten igen szegényes.²⁸ Bizonyos, hogy már régtől fogva több híd állt az Euphratesen az eleven háborús

és békebeli forgalom szolgálatában. A fő átkelőhelyek — északi-déli irányban — Melitenénél, Samosatánál, Capersanánál, Zeugmánál, Hierapolisnál és Thapsakosnál régóta használt gázlok vagy állandó hajóhidak voltak.²⁹ Traianusnak tehát aligha lehetett volna oka arra, hogy a parthus háború alapos előkészítéséhez, kezdete előtt csaknem egy évtizeddel s ráadásul az Euphrates keleti, parthus birodalomhoz tartozó partján egy új, nagyszabású híd építésébe fogjon. Állandó híd építése még a parthus birodalom akkori gyenge helyzete ellenére sem lett volna lehetséges és célszerű mindaddig, amíg a rómaiak ki nem szorították a parthusokat a keleti partról.³⁰ Ahhoz, hogy erről bizonyosságot szerezzünk, meg kell vizsgálnunk azt, hogy az állandó kőhidak milyen szerepet játszottak a korabeli római társadalom gyakorlatában és tudatában.

Ezzel ellentétben a római út- és hidépítés szakértői megtartották a hagyományozott névalakot. Szórványos írásos adatokra és számos építészeti emlékre hivatkoztak, amelyekből megtudható, hogy Traianus Dél-Itáliában Brindisi és Beneventum között több híddal új utat építtetett, az ún. *via Traianát*, és egyik hidját éppen az *Aufidus* folyó fölött emelte.³¹

Az antik itineráriumok megemlékeznek egy bizonyos *pons Aufidi* állomásról a *via Appia* mentén, Aquilonia és Venusia között.³² A későantik, ill. koraközépkori ún. Vita S. Sabini, az apuliai Canusium püspökének (6. sz.), Cassiodorus kortársának legendája említést tesz egy hídról (*pons*), *qui a Traiano Augusto constructus super fluenta est Aufidi*.³³ Amíg a kutatás nem rendelkezett pontosabb ismeretekkel a dél-itáliai úthálózatról, Traianus aufidusi hidját a *via Appia e pons Aufidijével* azonosították.³⁴

A későbbi részletesebb kutatásokból kiderült, hogy a Traianus alatt, 109-ben — tehát a dák háborúk idején — elkészült *via Traiana*, amely az egyik legjelentősebb itáliai út volt, Beneventumból Aecea és Canusiumon keresztül Brundisiumba vezetett. Traianus beneventumtól diadalíve és a császár brundisiumi szobra, amelyek tehát a *via Traiana* kezdő- és végpontján álltak, valamint számos 109-ből keltezett mérföldkő és 112-től jelentkező éremfeliratok tanúskodnak arról, hogy a császár és a társadalom milyen rendkívüli jelentőséget tulajdonított ennek a fontos közlekedési útvonalnak.³⁵

Ezen az útszakaszon Canusium — többszöri visszaesés ellenére — még az i. sz. 9. században is virágzó és kétségkívül a legjelentősebb város volt. Valószínűleg 140 és 145 között colonia Augusta Pia lett, és a gazdag Herodes Atticus különös anyagi támogatását élvezte. A város lakóépületei a *via Traianától* némileg távolabb, egy hegytetőn álló castellum alatt helyezkedtek el, egymástól meglehetősen távolságra. A városnak a település alatt az Aufidus partján kikötőhelye is volt.³⁶ Canusium előtt 2 római mérfölddel a Beneventumból jövő út egy hídon vezetett át az *Aufiduson*. Ebből az antik hídból a folyó fölött még ma is ugyanott álló hídnál már csak egészen csekély nyomok láthatók.³⁷

Elsősorban éppen a Beneventum és az *Aufidus* közötti szakaszon ívelt át a *Via Traiana* jelentékenyebb számú folyómedret és terepbevágást hidak segítségével. A szakértők véleménye szerint a hegyvidéken mutatkozó bizonyos komplikációkon és a két híd alapozásával kapcsolatos problémákon kívül az egész útvonal nem okozott különösebb műszaki nehézségeket.³⁸ A nagyobb folyami kőhidak azonban méltán keltettek bámulatot az ókorban, mivel megépítésük a technika és a geológia korabeli fejlettségi szintje miatt mindig kockázatos vállalkozásnak számított.³⁹ Három folyami hídnál maradt meg különösen épen a traianusi szerkezet. Mindhárom figyelemre méltó, sőt részben rendkívüli építészeti alkotás, amelyeket hosszú mesterséges feljáróval láttak el.⁴⁰ A folyómedrek az

idők folyamán több ízben elmozdultak, úgyhogy a hídszerkezetek ma a szárazon állnak. Az Aufidus Traianus-féle hídjának csekély maradványaiból, amelyek az utolsó Bourbonok alatt újjáépített mai hídban őrződtek meg, nem lehet már megállapítani, hogy az antik híd a közelében elterülő fontos városból adódó jelentőségén kívül építészetileg is figyelemre méltó alkotás volt-e. Horatius szerint az Aufidus a lehető legzabolátlanabb volt valamennyi folyó közül, amellyel az útépítőknek valaha is dolguk volt. A hídtól több mint egy római mérföldre a város irányában, az út mentén állt egykapus diadalív romjai, amelyek a beneventumival egyetemben Titus római diadalívével mutatnak építészeti hasonlóságot, s valószínűleg Traianus korából származnak, esetleg arra utalhatnak, hogy az Aufidus híja kiemelt útszakasz volt. Ismeretes ugyanis, hogy ilyen diadalíveket jelentős hidak és fontos birodalmi főutak építésének befejezésekor is emeltek.⁴¹

Mind ez ideig nem derítették ki, hogy Traianus mikor látott hozzá az út építtetéséhez – az ókori munkatermelékenység kérdéseivel még mindig igen keveset foglalkoznak. Biztosra vehetjük, hogy a munka jó néhány évig tartott, hiszen I. Constantinusnak Itália déli részén öt évébe telt a *via Appia* egy meglehetősen rövid szakaszának újjáépíttetése.⁴² Ebből következően nagyjából ugyanarra az évre – 103–104/5-re – tehetjük a drobetai Duna-híd és a *via Traiana*, illetőleg az Aufidus-híd építésének kezdetét.

Az itineráriumokban a *via Appia* részeként megjelölt *pons Aufidi* bizonyosan nem azonos a traianusi hiddal. Ehhez alaposabban szemügyre kell vennünk a *Vita S. Sabini* tudósítását. A szent legendája egy aktuális egyházpolitikai irányzat jegyében született, s keretét néhány történeti tény szolgáltatta. A bollandisták megállapították, hogy röviddel 700 után írta egy névtelen szerző, valamelyik canusiumi püspök megbízásából. Latinsága meglehetősen gondozott benyomást kelt, írója bizonyosan rendelkezett némi retorikai iskolázottsággal.⁴³ A fentebb említett szöveghely a *Vita* végén található, az ereklyék megtalálásának leírásában (5, 17; 328. 1.).

Egy gyógyulást kereső spanyol zarándok előtt a canusiumi Sabinus a túlvilágról feltárja ereklyéinek csodatevő erejét. Egyidejűleg azt a felszólítást adja – a római egyház politikai érdekeivel teljes összhangban –, hogy a nemrégiben (661 és 687 között) katolikus hitre tért beneventumi longobárd hercegséget kiskorú fia helyett kormányzó, 687-től a Theodorada nevet viselő régensnő emeljen a sírhely fölött, a benne található aranykincsekből templomot az ereklyekultusz számára, végső soron tehát az egyházi befolyás megszilárdítására. A canusiumi papság segítségével sikerült is a kinyilatkoztatásban említett, s az idők folyamán már elveszettnek vélt sír megtalálása.⁴⁴

Theodorada azonban – akinek szemlátomást nem volt még erős oldala az egyház iránti engedelmessége – fittyet hány a megbizásra és az előkerült kincset megkísérli Beneventumba hurcolni. Amikor „Traianusnak az Aufiduson emelt hídjához” ér, a szent egy csodajellel figyelmezteti kötelességére, ezért hát visszaviteti magát a sírhoz, s megépítteti ott a drága kegytárgyakkal felszerelt templomot. Valószínűtlen, hogy Theodorada Canusiumból Venusiába (23 római mf) és onnan a *via Appián* (18 római mf) a *pons Aufidi*hez ért volna, mielőtt a csodajel bekövetkezett. A szentekről alkotott korabeli képbe teljesen beleillik, ha feltételezzük, hogy a szent Canusiumból küldte a megtorpanásra készítő jelet, éspedig akkor, amikor a hitszegő herceg az elorzott kincsel Canusiumot a *via Traianán* elhagyván, a város melletti hídon át akart kelni az Aufiduson.⁴⁵

A canusiumi *pons Aufidi Traiani* tehát még 700 körül is közismert objektum volt, mint ahogyan azt is tudjuk, hogy maga a *via Traiana* elnevezés is hosszú évszázadokon át volt még használatban a helybeliek között.⁴⁶

A *Hister* és az *Aufidus* Traianus emeltette hídjára a „nagy” (*magnitudines*) jelző antik mércével mérve találónak bizonyult. Mindkét traianusi híd egy bizonyos ideig „befejezés előtt álló” (*inchoatae*) fontos munkálatnak számított.⁴⁷ Traianus tehát bizvást hivatkozhatott rájuk, amikor egyes államügyek beteljesítésére fogadkozott.

Ammianus kiadója, Clark nem tartotta kizártnak, hogy az *Aufidum* olvasat megtartandó, de az apparátusban *ut Aufidum* coniecturát javasolt.⁴⁸

Clark itt talán Traianus kijelentését eképp értelmezte: „úgy (olyan könnyen) verjek hidat a Histeren, mint ahogyan az Aufiduson”. Modális *ut* párosítása *sic*-kel *sic*–*ut* szerkezetben Catullus óta előfordul köznyelvi esküformulákban. A *sic*-kel kezdődő mondatban ilyenkor optativus, az *ut*-tal kezdődőben pedig indicativus használata a szabályos: „úgy . . . , mint ahogyan . . . ” Az *ut*-ot tartalmazó mondatban potenciális is állhat, noha a mondat mellérendelő lenne⁴⁹: „úgy . . . , mint ahogyan (talán) . . . ” Még ha apo koinu értendő is a *superem*, a fentebb ismertetett történeti tények ismeretében, akkor is kizártnak tűnik, hogy Traianus ilyen fogadalmat tett volna: az *Aufidus* hídjának építése (109 előtt) semmi esetre sem szavatolhatta a drobetai híd sikeres felépítésére (105 előtt) tett eskü hitelet.⁵⁰

Összehasonlító *ut*-ra egy Cicerótól egészen a kései antikvitásig számos előfordulásból ismert római közmondás hozható fel példa gyanánt: *parva magnus rectissime conferuntur*⁵¹. A retorikából pedig egy további bizonyítékot nyerhetünk. Symmachus rétor, Ammianus kortársa egy 369-ben a császári udvar előtt tartott ünnepi beszédében (or. 3, 9) azokat a hidakat, amelyeket a császár a Rajnán veretett azután, hogy állítólag a folyó mindkét partján visszaállította a római uralmat, az egyik olyan Rómában álló pompás Tiberis-hídhoz hasonlítja, amelyet a császár emeltetett, ill. állíttatott helyre.⁵² A határfolyók túlzó összehasonlítása valamilyen itáliai folyóval tehát lépten-nyomon használt topos volt a kései antikvitásban. A „nagy” jelzőt ekkor természetesen a római Tiberis kapja.

Symmachus és Ammianus azonban nem ugyanazt hangsúlyozza. Symmachus a perszifikált, megfélemezett Rajnáról és nagyszerű legyőzőjéről, a megszemélyesített Tiberisről ír. A hidakat szimbólum gyanánt használja: a kettő közül természetesen a római az értékesebb, a másik értéke kisebb. Traianus esküformulája viszont – a feltételezések szerint⁵³ – talán egy „nagy” létesítménynek tekintendő hadászati objektumot, a Daciába vezető drobetai hidat állítja szembe az *Aufidus* hídjának békebeli, de „kis” létesítményével. A történeti tényállás szerint Traianus és környezetének tagjai – ha a császár egyáltalán tett ilyen esküket előttük – aligha tekintették volna a *via Traianát* és hídjait nagyobb teljesítménynek, mint a Duna-hidat, és ez utóbbit sem becsülhették volna – Symmachus párhuzamával ellentétesen – többre, mint az itáliai művet. Az *et* kötőszó használata tehát teljesen helyénvaló.

A Traianusnak tulajdonított esküformulában szereplő két földrajzi helynél a híd-funkció áll a középpontban (*pontibus* . . . *superem*), amelynek nyilvánvalóan nagy jelentőséget tulajdonítanak. Lehetséges, hogy Ammianus a műszaki funkcióból kiindulva, Traianus közszájon forgó mondásaiból maga illesztette egy formulába a két objektumot, ugyanazon rétoriskolai szabályok és minták alapján, amelyeket Symmachus is követett. Ez a véleménye Leppernek is. Erre a kompozíciós kérdésre természetesen legfeljebb belső

okokból lehet ilyen vagy olyan módon válaszolni, és a válasz még arra a további kérdésre sem mérvadó, hogy a két név szerint említett objektum milyen kvalitatív vonatkozató rendszerbe sorolandó be. Traianus és kora gondolatvilágában milyen vonatkozató rendszer nyújtott közös mércét a két építmény, a drobetai és az aufidusi köhíd nagyra értékeléséhez? Ezt a mércét tarthatta szem előtt Ammianus is, amikor a formulákat összetömörítette. A műszaki teljesítmény mércéje nem ad erre kielégítő feleletet, ezt már a magyarázati kísérletek kezdetén felismerték.

Szakítanunk kell egy hosszú ideje bevett, egyoldalúan csak hadászati-taktikai — majdhogynem militarista színezetű — szemléletmóddal és felfogással, anélkül azonban, hogy valamilyen más végletbe esnénk, mint amilyen a csak gazdasági szempontú megítélés. Meg kell állapítanunk, hogy a római osztálytársadalom mérvadó erőinek közvéleménye hogyan vélekedett a hidakról, és pedig az állandó jellegű, kőből épített vagy legalábbis kőpillérekre állított építményekről, és választ kell kapnunk arra, hogy a köhidak milyen szerepet játszottak a hivatalos propagandában, és milyen objektív jelentőséggel bírtak a társadalom korabeli fejlettségi szintjén.

A válaszhoz az utat annak az írói szándéknak az elemzése nyitja meg, amely Iulianus és Traianus összehasonlításánál Ammianust vezette.

Ammianus két-két formulát ad Iulianus és Traianus ajkára. A két első nagyszabású hadászati tervekhez vonatkozik: Iulianus a perzsákat szeretné leigázni, Traianus pedig Daciát akarja annektálni. Iulianus második formulája az *orbis Romanus recreatiójára* utal, Róma örökkévalóságának vagy hanyatlásának erre a 4–5. századi pártharcokban különösen sokat emlegetett kérdésére.⁵⁴ Kétségtelen, hogy Róma és a Birodalom létének egyik biztosítékát mindenkor a háborús viszontagságokban tanúsított kitartásában látták. Iulianus azonban és az őt körülvevő konzervatív görög-római csoport elsősorban széles körű gazdasági, államszervezési, közlekedési reformokat vezetett be egyfelől a vallás, az erkölcs és a kulturális tudat órómai restaurációjával, amelyet egyfajta megreformált platonizmussal kapcsolt össze, másfelől a társadalmi ellentmondásokat tompító, keresztényektől ellesett karitatív intézkedések foganatosításával.⁵⁵ Úgy vélték, hogy a római társadalom egészének fejlődését a súlyos válságból kivezetve helyes irányba terelhetik.

Mivel Ammianus Iulianustól és Traianustól, akiknek személyisége számára és kora számára egyenesen tükörkép volt, két-két esküformulát idéz, feltételezhetjük, hogy az antitetikus parallelizmus szabályait tartotta szem előtt, és a formulákat ennek megfelelően választotta ki.⁵⁶

Ebben az esetben az Ammianustól Traianus ajkára adott két esküformula közül az első egy fontos katonapolitikai mozzanatra vonatkozik, azaz Dacia katonai megszállására, a második pedig a kulturális és békepolitika egyik nagy társadalmi horderejű eseményére.⁵⁷

Az állandó hidaknak a római birodalomban való társadalompolitikai értékelése kapcsán előljáróban emlékeztetek arra, hogy a híres drobetai állandó Duna-híd — mint látni fogjuk — meglehetősen bizonytalan békeidőben, az 1. dák háború után építették, amikor a rómaiak a mai Oltenia és Bánát területét tartották megszállásuk alatt.

A római állandó hidak építésében természetesen hadászati szempontok is közrejátszottak: a csapatok mozgékonyságának fokozása és tartós biztosítása a hadműveletekhez és az utánpótláshoz, elsősorban a határerődítmények mögött húzóódó rendkívül fontos védővonalon.⁵⁸ A római hadvezetésben azonban éppen a 2. sz. elején készült köhidakkal

kapcsolatban megoszlottak a vélemények azt illetően, hogy taktikailag helyes és Róma számára végül is hasznos-e, ha a határfolyókon, ezeken a nagy természetes akadályokon ilyen hidakat építenek a hadszíntér irányában, amikor — mint a Duna esetében — a birodalom sohasem számíthatott huzamos ideig tartó békés kapcsolatokra. Váratlan rajtaütéssel az ellenség is megkísérelhette az ilyen kőhidat saját céljaira felhasználni, mint azt a drobetai híd lerohanására tett dák kísérlet a második dák háború elején valóban meg is mutatta. Cassius Dio szerint (68, 13, 6) Traianus és Hadrianus hadvezetőségében ellentétes nézetek uralkodtak a drobetai kőhíd hadászati megítélését illetően. Traianus „vezérkara” fel volt készülve arra, hogy végső esetben a *debellare* offenzív taktikájához folyamodik, és ezért örömmel fogadta azt a lehetőséget, hogy a biztos összeköttetést nyújtó hídon bármikor azonnal csapatokat küldhessen a frontra. Hadrianus hadvezetősége defenzív taktikára tért át, és csak azokat a veszélyeket vette számításba, amelyek abban az esetben fenyegették a Dunától délre fekvő provinciát, ha az ellenség egy offenzíva során, a híd biztosítására kirendelt erők lerohanása után e megbízható átkelőhely birtokába jutott volna.⁵⁹ A római harctéri alakulat egyszerű taktikai kezelésük miatt adott esetben többnyire hajóhidakat, esetleg jármos vagy állványhidakat alkalmazott.⁶⁰

A kőhidak építésénél elsősorban a közjót, a római társadalom anyagi létéhez nyújtandó „hasznot” és előnyt vették figyelembe. Cassius Dio a fentebb idézett helyen tanúsítja, hogy Traianus drobetai hídjának építésénél ez volt az egyik fő szempont.⁶¹ Mint már említettem, Symmachus szemelláthatólag úgy állította retorikailag kapcsolatba a Tiberis és a Rajna állandó hídjait, mint Traianus a Duna és az Aufidus hasonló építményeit. A szónoktól említett híd, a *pons Valentiniani* építetőjének, aki Symmachus apja volt, fennmaradt a Valens (és I. Valentinianus) császárhoz intézett fogadalmi felirata, amelyben szintén az áll, hogy a hidat *ex utilitate urbis aeternae*, azaz az „Örök Város hasznára” emelték.⁶² Más hasonló római hidaknál is megemlítik a későbbi századok építetői a társadalom békés és megingathatatlan fejlődését szolgáló hasznot (*in usum*).⁶³ Egyes császárok számos vagyonos magánszeméllyel egyetemben nemes feladatuknak tekintették, hogy — különösen Itáliában — a többnyire községekre közmunka gyanánt kirótt út- és hidépítést az általuk lefőlözött terméktöbblettel állandóan feltöltődő gazdag pénzforrásaikból támogassák.⁶⁴ E társadalmi szükségletek kielégítésének, amelyek főleg az itáliai félszigeten váltak égetővé, Nerva és Traianus különös figyelmet szentelt.⁶⁵

Az olyan kifejezések, mint *utilitas*, *usus*, közjó nem határozzák meg elég világosan azokat az objektív okokat, amelyek az ókor bizonyos periódusaiban a hadászati indítékokon kívül az út- és hidépítést szükségessé tették.

Az ifjabb Plinius a Traianusról írott Panegyricusában (29. fej.) összefüggésbe hozza a császár útépítését az egész földkerekségre kiterjedő árucserével — *nostris usibus*, „a mi szükségleteinkre”.⁶⁶ Plinius utakat — köztük nyilván a *via Appián*nak a pomptinumi mocsarakon keresztül vezető nehéz szakaszát — és itáliai kikötőket említ. Dicsérettel jegyzi meg a császárról, hogy a szabad gabonakereskedelmet még akkor is támogatta, amikor már fedezve volt az állami szükséglet,⁶⁷ amelyet akkoriban — legalábbis részben — pénzért vásároltak fel.

Erős gazdasági kényszer készítette az államot a közlekedési viszonyok állandó javítására és megfelelő szinten tartására. A római birodalom gazdasági élete i. sz. 100 táján igen intenzív áru—pénz viszonyokon alapult, amelyek az ókori társadalom fejlődése során ekkor érték el tetőpontjukat.⁶⁸ A külföldi termékekből álló hatalmas árutömegekkel való

ellátáshoz kötött határidőkön belül óriási szállítási feladatokat kellett végrehajtani. Ekkoriban gyakran külföldről szereztek be a gabonát és más napi szükségleti cikkeket. A technika színvonala azonban korlátozta a tömegárak fuvarozására alkalmas szállítóeszközök kapacitását és gyorsaságát, különösen a szárazföldön. A római osztálytársadalom úgy teremtette meg a termelők korabeli színvonala alapján lehetséges előfeltételeket a szállításhoz, hogy gondoskodott az összekötő utak jó műszaki állapotáról. Ezáltal olyan szükségleteknek is eleget tett, amelyek nem tartoztak szorosan a gazdasági élet körébe. Az útépités tehát nyilvánvalóan azokhoz a tényezőkhöz tartozott, amelyek az egyes területek kereskedelmi forgalmának a felvirágzását elősegítették, és a társadalomnak, valamint uralkodó osztályainak az anyagi létezésen túlmenően biztosították az elért jólétet.⁶⁹ Nélkülözhetetlenné váltak a kitűnő útviszonyok.

Traianus második esküformulája tehát – Iulianuséhoz hasonlóan – arra a jelentős tevékenységre vonatkozik, amelyet a római osztálytársadalom javára kezdett meg. E társadalompolitikai szempontból nézve azonban teljesen azonos értékű a nagyjából ugyanabban az időben folyó két építkezés, a híres drobetai Duna-híd és az Aufidus hídja a híres *via Traiana* legkritikusabb pontján: „úgy legyenek úrrá hidakkal a Dunán és az Orfantón”.⁷⁰ Megfelelnek tehát annak a toposznak, amelyet Iulianus használ a *recreatio orbis Romani*-ra tett esküjében.⁷¹ Számos érv szól amellett, hogy a fennmaradt formulában a két objektum együttes szerepeltetése hiteles. Ha azonban nem ez a helyzet, Ammianus akkor is ragyogó történeti kombinációt alkotott.

Rövidebben intézhetjük el Traianus első esküformuláját, amelynél azonban kevésbé biztos talajon állunk. Már egyetlen kéziratunkban is egyes és többes szám között ingadozik a hagyomány az országnév esetében. Tisztán paleográfiai szempontból mindkét variáns megmagyarázható: *in provinciarum speciem redactam . . . Daciam* (a kéziratban: *redactas*, a *provinciarum* pluralis hatására) vagy *redactas . . . videam Dacias* (a kéziratban: *daciam*, az előtte álló *videam* végződése miatt).⁷² A történeti hagyomány így szól: 102-ben, a harcok befejezése után Dacia délnyugati, Duna-menti körzeteit római csapatok tartották megszállva. Nem találtam adatot arra, hogy ezeket a körzeteket az 1. dák háború után nyomban Moesia superior provinciához csatolták volna.⁷³ Feliratos adatunk van arra, hogy Traianus 106-ban egész Daciát (*universa Dacia*) meghódította.⁷⁴ E forrás szerint Traianus „provinciákat” alapított e területen: létrehozott egy Dacia provinciát, s Dacia egyik – az Olttól délre és nyugatra eső – részét Moesia inferior provinciához, a déli Kárpátoktól nyugatra elterülő másik részét pedig Moesia superior provinciához csatolta.⁷⁵ 119-ben, Traianus halála után két évvel utóda, Hadrianus egy újabb Dacia (inferior) „provinciát” (körzetet) hozott létre,⁷⁶ nagyrészt Moesia provincia új, a Dunától északra fekvő részeiből (Olteniából) és azon területeinek kiürítésével, amelyek a Dunától északra, az Olttól keletre és a Duna-deltától északnyugatra estek (a mai Munténia és Moldva). A (*traes*) *Daciae* pluralis hivatalosan csak a többszöri három körzetre való felosztás után jelenik meg, szemmel láthatóan Marcus Aurelius korában, és irodalmi szövegekben nemigen fordul elő. Miután Aurelianus császár 271-ben feladta a Duna bal partján fekvő Daciát, jól ismert ideológiai propagandisztikus okokból, pótlék gyanánt egy új *Dacia* (*ripensis*) provinciát hoztak létre a Duna jobb partján. Ezt a provinciát vagy már Aurelianus, vagy I. Constantinus, ill. utódai *Dacia ripensis* és *Dacia mediterranea* néven kibővítik (az utóbbi elnevezése talán időnként változott). A 4. sz. vége felé, néhány évvel 395 előtt már mindenesetre megvolt ott ez a két provincia.⁷⁷ Ekkortájt írta Ammianus a

történeti művét. A szerző a Balkánra, Thraciába és Adrianopolisba is ellátogatott, úgy-hogy tisztában volt a helyzettel és természetesen Traianus, Hadrianus, valamint Aurelianus korának történeti tényeivel s eseményeivel.

A következő okok készíthették Ammianust arra, hogy Traianus esküjének szövegén változtasson, és a forrásban talált egyes számú országnév helyett a *Dacias* pluralist használja. Egy retorikai előírás szerint a forrásul használt szövegek megváltoztatása érdekében gyakran helyettesítik mechanikusan pluralisszal a singularist.⁷⁸ Továbbá: a császárkor folyamán számos országnévnél egyre sűrűbben használtak az egyes szám mellett és helyett többes számot, eleinte hivatalos adminisztratív intézkedések hatására, később minden különösebb indok nélkül.⁷⁹ Ammianusra tehát az hatott, hogy a 3., ill. 4. században több dák provincia létezett, ami az irodalomból is ismeretes volt, például a Rufius Festus 8. fejezetéhez hasonló breviariumokból.

Másfelől azonban bizonyos körülmények arra engednek következtetni, hogy maga Traianus is használhatta az 1. dák háború alatt és után a *Dacias* pluralist. Mint már említettük, a háború következtében „össz”-Dacia egy római megszállás alatti területre (Bánság és Oltenia) és a dák birodalom megmaradt részére tagolódt. Lactantiushnál (d. m. p. 23, 5) pedig ezt olvassuk: (*census*) *quem Traianus Daciis* (a kéziratban: *Datiis*) *assidue rebellantibus poenae gratia victor imposuit*. Ez az adat csak a 107-es provinciaalapításra vonatkozhat, amikor Dacia minden részét meghódították, és különböző provinciákat szerveztek belőlük, köztük egy *Dacia* nevű egységes provinciát.⁸⁰ A császárok történetére vonatkozó ilyen adatokat Lactantius valószínűleg egy olyan történeti forrásból vette, amely a Flaviusok korának császáraihoz ideológiailag vonzó szenátori körökben keletkezhetett, talán a 4. sz. első évtizedében. A *Dacia* névvel illetett területek többes számú elnevezésére szórványos példák találhatók a 2–3. sz. fordulójának jogi irodalmából Ulpianusnál, valamint az Aurelianus visszavonulása utáni időkből, első ízben egy kb. 283-ból származó feliraton.⁸¹ A *Daciis* plurali Lactantiushnál tehát esetleg a névnek a *Hispaniae*, *Galliae*, *Germaniae* mintájára Traianus óta meghonosodó többes számú használatára vezethető vissza.

Ha az értelmezésben nem megyünk tovább, akkor megállapíthatjuk, hogy Traianus esküje nem hivatalos, de közérthető, teljesen bevett és hatásos szóhasználatával arra utal, hogy a császár az 1. dák háború után fennálló dák területeknek provinciákként, ill. provinciákba való besorolására gondolt, ami kétségtávolul megfelelt a 2. dák háború hadászati és politikai célkitűzéseinek.

Feltétlenül ki kell térnem azonban Ammianus szóhasználatának egyik nyelvi finomságára. 24, 3, 9-ben így ír: (*Dacias*) *in provinciarum speciem redactas* . . . Fentebb utaltam arra, hogy Ammianus egyik ezzel párhuzamos feltűnő kifejezése (14, 8, 12 *in provinciae speciem* . . . *formare* a megszokott *in pr. formam* helyett) Palaestina sajátos államjogi helyzetére utalt: a különböző részekből álló területet Pompeius ugyan annektálta, de formálisan nem szervezték provinciává. Mind Dacia, mind pedig Palaestina esetében a *species* főfogalommal együtt használja Ammianus a *provincia* államjogi kategóriát.⁸²

Traianus és Ammianus korában *species* és *forma* nagyjából ugyanazt jelenthette, azonban mindegyik szó a megnevezett fogalom elnevezése és lényege közötti egyfajta különbségre utal. Jól látszik ez Suetonius kifejezéséből (Caligula 22, 1): *diadema sumere speciemque principatus in regni formam convertere*, „a királyi diadémot felvenni és a

látszólagos principatust valóságos királysággá változtatni”. Neoplatonikus hatásra Ammianusnál meglehetősen kibővült a *species* használati köre, és a jelentéskülönbség jóval mélyebbé és pontosabbá vált.⁸³ Így tehát Traianus formulájában a *species provinciarum* az 1. dák háború révén római megszállás vagy ellenőrzés alá került, Dunától északra fekvő területek provinciaszerű állapotára utal.⁸⁴ A nyelvi megfogalmazás alapján tehát az így értelmezett fogadalomban a császár még nem ment odáig, hogy formálisan egy új provinciát szándékozzon létrehozni.⁸⁵

Ez a megállapítás szemelláthatóan egybevág a történészek azon feltételezésével, amely szerint Traianus az 1. dák háború után nemcsak hogy nem gondolt a dák kérdés „elnapolására”,⁸⁶ hanem igazi „kompromisszumot” kötött, amikor sikerének hatását túlbecsülve úgy döntött, hogy inkább választja a határmenti csatlósállam ütközőként való felhasználásából eredő kézenfekvő és a római kormányzat által szívesen kockáztatott előnyöket, mint az offenzív hadseregnek a meglehetősen feltáratlan ellenséges területen való áttelelésével kapcsolatos nehézségeket.⁸⁷ E megállapítás abban is megegyezik a korábbi vizsgálatok eredményével, amennyiben Traianus éppen az 1. dák háború után határozta el, hogy kőhidat épített a Dunán, akárcsak előzőleg feltehetően Domitianus Mainznál egy hasonló helyzetben.⁸⁸

Természetesen joggal merülhet fel az ellenvetés, hogy Ammianus olvasói megértették-e, vagy meg kellett volna-e érteniük ezeket a finomságokat. A szenátori osztály tagjainak, akiknek Ammianus Rómában a művét felolvasta, még mindig hódításon, terjeszkedésen járt az eszük, és Iulianus perzsa hadjárata közelről érintette őket. Közelről érintette őket Dacia Traianus általi tökéletes meghódítása is, de nem a kompromisszum. Más kérdés, hogy Ammianus nem a feljegyzéseiből keresett-e olyan mondást Traianustól, amely a császár uralkodása alatt kialakult ugyanolyan válságos helyzetre vonatkozott, mint az a szituáció, amelynek kapcsán Ammianus Iulianusnak a katonák bátorságát fokozó eljárását ismertette. Ismereteink szerint az 1. dák háborúban – a 2. háborúval ellentétben – számos igen kritikus, rendkívül nagy veszteségekkel járó és bizonyosan demoralizáló harci cselekményre került sor.⁸⁹ Traianus esküje ilyen válságos pillanatokban csak az akkori korlátozottabb hadművelati célra vonatkozhatott. Bizonyosan feltételezhetjük, hogy a *Dacias* pluralis Ammianus közönsége számára szabatosan hangzott, akár traianusi korból származott, akár Ammianus álkotta; mint ahogyan Ammianus Thracia leírásánál is történetileg teljesen helyesen, de erős tömörítéssel úgy ábrázolja a területnek a birodalomhoz való kapcsolását, mint egy olyan hosszú, változó kimenetelű harcokkal (*procinctus ancipites* 27, 4, 11) tarkított időszak eredményét, amely „hat provincia” megszerzésével zárult – saját kora hat provinciáját érte ezen. Ammianus a rövidség kedvéért eltekint annak részletezésétől, hogy a harcok mennyi ideig tartottak, és hogyan jött létre hosszú idő elteltével a hat provincia. A Rufius Festus módszeréhez hasonló erősebb tömörítés után, vagy tájékozatlanabb olvasók számára végül úgy tűnhetett, mintha a szöveg szerint már Lucullus i. e. 71-ben hat provinciát alapított volna. Ismét csodálattal adózhatunk tehát Ammianus tehetségének, amelyet a történelmi helyzetek nyelvileg árnyalt jellemzésében tanúsít.

Nem sokkal Dacia 102-es katonai és politikai rendezése után a dákok féktelen szabadságvágya ismét csak arra kényszerítette a római vezetést, hogy a korlátozott hadműveletek és a határok biztosítása érdekében kötött kiegészítő kompromisszumok politikájáról lemondva az agresszió és a végleges expanzív annexiók irányában tegyen

lépéseket.⁹⁰ A dák királyság teljes szétzúzásának és bekebelezésének még mindig merész vállalkozása a 2. dák háborúba torkollott. A sikerből a császár nyilván anyagi és belpolitikai hasznot húzott. Kétségtelen ugyanis, hogy az a lehetőség, hogy a dák nemesfémkészletek segítségével növelhették a forgalomban levő pénz mennyiségét és értékét, egyéb, Daciából eredő pénzforrásokkal egyetemben átmenetileg új felhalmozást és jelentékeny gazdasági fellendülést idézett elő.⁹¹ Az új vonal teljes mértékben megfelelt a szenátori uralkodó osztály érdekeinek (Tacitus rá a tanúnk) és – némileg merész kifejezéssel élve – a birodalmi politika irányvonalával kapcsolatos távlati elképzeléseinek. A szenátus köreiből öröm és lelkesedés uralkodott. Caninius 108 táján, a császár uralkodásának tizedik évfordulóján akarta Plinius élénk helyeslésétől kísérve *Bellum Dacicum* c. eposzát elkezdni.⁹² Körülbelül ekkortájt közeledtek befejezésükhöz a *via Traianán* folyó munkálatok. Ekkortájt dönthetett a szenátus arról, hogy a szokásokhoz híven emlékművel – a beneventumi diadalívvel – tisztelje meg a császár e kezdeményezését. A 108. évi eposz, a *via Traiana* azonos szövegű mérföldkövei 109-ből, a 112-es éremfeliratok az út jelképével, a 114-ből származó beneventumi reliefek valamennyien Traianus ama nagyszabású és sikeres tervének kézzelfogható bizonyítékai, amelyre a császár Ammianus szerint esküjét tette.

A két császár, Iulianus és Traianus koruk uralkodó osztályának kimagasló és markáns képviselői voltak. Ammianus a kis epizódban mellékesen és burkoltan azt is tudomásunkra hozza, hogy milyen jellegűek voltak azok a tervek, amelyeknek Traianus és Iulianus oly nagy fontosságot tulajdonítottak. Traianus szemében a korlátozott, pontosan definiálható vállalkozások a legfontosabbak: hadászati téren a birodalmi határok szokás szerint a jövőbe képzelt katonai és politikai biztosítása az Al-Duna egész vonalán, az előterep előnyös területeinek megszállása révén; társadalompolitikai téren pedig bizonyos időszerű javítások az úthálózaton, amely a birodalom politikai szervezetének fontos gazdasági bázisa volt. Traianus terveiben kora uralkodó osztályának körülbelül 115-ig még optimista önbizalma tükröződik. Iulianus legfontosabbnak tartott távlati céljai ezzel szemben homályosak és mértéktelenek voltak: hadászati téren a perzsák leigázása, e valósággal Nagy Sándor-i méretű utópia, általános társadalompolitikai téren pedig az egész „elavult” római társadalmi rend megújítása, ami a maga gigantikus totalitásában nem volt más, mint a tényleges társadalmi helyzet irreálisztikus félreismerése. A magukat az antik társadalmi rend hordozóinak valló osztályfrakciók Iulianus korában csak korlátozott mértékben tudtak tisztán látni és helyesen ítélni, hiszen gazdasági és politikai bázisuk minden téren felbomlóban volt.

Az a forradalmi átalakulás, amely ehhez a helyzethez vezetett, már a 2. sz. második felében megkezdődött. Ekkortájt kezdik a diadalíveken is az építésük okáról tájékoztató szöveget általános formulákkal helyettesíteni.⁹³ A megtisztelő feliratok császári propagandájának ezen általánosságokban mozgó formulái szemlátomást megfelelnek az aktuális politikai és hadászati elgondolásokban megnyilvánuló fejtelenségnek. Iulianus és Traianus Ammianustól párhuzamba állított esküformulái hitelesen tükrözik a történeti tényeket s a 100 és 360 közötti fejlődés objektív folyamát. Traianus még fel tudta sorakoztatni maga mögött az antik társadalom jelentős erőit, Iulianus viszont és az övéhez hasonló 4. századi restaurációs kísérletek már éles hangú bírálatot kapnak egyfelől a realisztikusan gondolkodó csoportoktól,⁹⁴ másfelől pedig a teljesen új társadalmi rendszerek létrehozására törekvő erők politikai akciói révén.

E x k u r z u s

*Species és forma*AZ AMMIANUS NYELVÉBEN TÜKRÖZŐDŐ NEOPLATONISTA
GONDOLATI STRUKTÚRÁKHOZ

A *forma* szóhoz a legfontosabb anyag megtalálható IDA KAPP Thesaurus-cikkében. A *speciest* és a *formát* eleinte párhuzamosan használták, alig észrevehető különbséggel. Az i. e. 1. századtól szinonimahalmozás jellegével együttesen is alkalmazták a két szót. Elsősorban a latin filozófiai és retorikai terminológia megteremtésére irányuló törekvés vezetett tapogatózó nyelvi kísérletezésekhez, vö. Lucr. 4, 52; Cicero or. 2, 9; 3, 10; 29, 101 stb. A minta különösen az i. sz. 1. sz. klasszicizmusában hat tovább: Quintilianus 5, 10, 62; Tacitus dial. 19, 2. Ugyanakkor a *species* használatát legalábbis elméletben korlátozza Cicero (top. 7, 30) stilisztikai értelme a pluralis genitivusával és dativusával kapcsolatban. Gellius (13, 30, 2) kiter a *facies*, *figura* és *species* értelmezésére, és az utóbbit *ab aspectu* magyarázza. Ammianus Gelliust, Cicerót és Suetoniust is ismerte. Az Ammianusnál található több mint 100 előfordulási helynél a Gellius hangsúlyozta optikai alapjelentés dominál. Az alapjelentéshez képest már megfakult jogi terminus („darab, áru”) ritkán fordul elő nála: 14, 9, 7; 27, 3, 10; 29, 3, 4; 29, 5, 36. – 29, 3, 4-ről ld. K. ROSEN: Studien zur Darstellungskunst und Glaubwürdigkeit des Ammianus Marcellinus. Diss. Heidelberg 1968, 214: „a vas mintadarab (?)”, vö. azonban még ALFÖLDI: Conflict 46., 133.; a császár számára készített páncéllal kapcsolatban használt *species ferrea* eszerint az ezüstberakás optikai benyomását is magában foglalhatta. Ezt a magyarázatot a kifejezésnek Sallustius optikai használatához (Hist. 4, 66) fűződő, esetleg szándékolt, de csupán verbális párhuzamával támasztották alá. A párhuzamra H. FESSER (Sprachliche Beobachtungen zu Ammianus Marcellinus, Diss. Breslau 1932, 21.) figyelt fel. E jogi használatához közel áll a *species* alkalmazása *lis* 30, 4, 19, *obsidatus* 25, 7, 13, *causationes* 30, 6, 2, *comitia* 26, 2, 2, *matrimonium* 14, 4, 4 mellett, valamint 20, 5, 4 és 25, 4, 25-ben, Iulianus caesaru kompetenciájáról. A *species* mindegyik esetben bizonytalanságot kölcsönöz a mellette álló szónak; arra utal, hogy a választott kifejezés nem teljesen adekvát. A köztársaságkori választási comitia és a későantik, császárt proklamáló hadsereggyűlés legalábbis távoli kapcsolatának kérdéséhez és (szerintem talán katonai demokráciára utaló) megfelelésükre választás hiánya esetén, ld. J. STRAUB: Vom Herrscherideal in der Spätantike, Stuttgart 1939, 26; vele szemben W. SEYFARTH, in: Römer und Germanen in Mitteleuropa. Berlin 1975, 250.: „már csupán látszatra választási gyűlés”, egyértelműben megfogalmazva, mint kiadása fordításában. Az ideiglenes (=látszat-) „házasság”-hoz óarab és iszlám időkbeli származó párhuzamokat hoz W. SEYFARTH: Nomadenvölker a. d. Grenzen d. spätröm. Reiches, Beobachtungen d. Amm. Marc. über Hunnen u. Sarazenen. In: Das Verhältnis von Bodenbauern u. Viehzüchtern i. hist. Sicht, Inst. f. Orientforsch., DAW Nr. 69 (1968) 209. sk. Dolgozatát W. RICHTER (*Historia* 23. [1974] 358. sk. 373.) az exkurzusok információs értékével kapcsolatban sajnálatos módon nem vette figyelembe. K. ROSEN (i. m. 78) és G. A. CRUMP (*Historia* 22. [1973] 94. 8.) hasonlóképpen tévesen állítják, hogy Ammianus semmit sem ír Iulianus caesar dekoratív szerepéről (vö. 20, 4, 18; 26, 5, 1 és 4, 3). SEYFARTH joggal fordítja a szót több esetben „beinahe wie”-nek. Nagyobb számú előfordulási helyen *species* a szubjektív ürügyet, a látszatot, bizonyos fogalmak (pl. *exercitus* 26, 7, 9; *arma* 16, 10, 6; 24, 1, 3; *numen* 22, 9, 14) külső megjelenéséhez való optikai jellegű megközelítést jelöli, s innen azután földrajzi, topográfiai és haditechnikai leírásokban a „szemmel látható” hasonlóságot tárgyakkal, szubsztanciákkal, geofizikai felszíni alakzatokkal (23, 6, 57 Baktria és Itália). Közel áll ezekhez a szó egyik konkrét jelentése, kb. ’jól látható jelenség’, úgy mint képek (pl. 17, 4, 11; 22, 14, 4. 15, 30), az égen vagy a földön (pl. a harci elefántok 19, 2, 3; 24, 6, 8; 25, 1, 14), nem minden látszatra elrémítő hatás nélkül, így például csodáknál is 25, 2, 3 *speciem Genii publici*, (ld. hozzá 20, 5, 10 *ut formari Genius publicus solet*, az álomképzetéről mint műtárgyról a sztoikus-neoplatonista terminológiában ld. R. Heinze, Hor. s. 2, 3, 208-hoz; Gellius 19, 1, 15; Macrobius comm. 1, 6, 20; 2, 12, 13. – Ha a *formari* . . . *solet praesens nunc*-formulának értendő, az ammianusi hely valószínűleg 392 előtt íródott, mivel ebben az évben Theodosius császár a *genius*-kultusz minden fajtáját betiltotta, Cod. Theod. 16, 10, 12, H. KUNCKEL: Der römische Genius. *Röm. Mitt.* Erg.heft 20, Heidelberg 1974, 9., 76, vö. egyébként Prudentius c. Symm. 2, 446. skk., 402/3-ból); 26, 1017; 27, 3, 1; vagy fordítva, az Örök

Város tarka pompájáról 18, 1, 36. A *hac specie* típusú szerkezetekből néhány a népszerű logika szóhasználatából ered: 15, 12, 4; 18, 5, 3; 23, 6, 13; talán 23. 4. 14 és 26, 8 9 (kétszer) is. Logikai alosztályok: 19, 4, 7 *prima species luis* ... „járványfajta”. 12, 13 stb. Az *in speciem* kifejezésre összesen 15 példát találtam; SEYFARTH fordításában: 22, 8, 4 (*Aegeum mare*) *in speciem litterae Graecae formatur* „nimmt die Gestalt an; 10 (a Fekete-tenger) *in speciem Scythici arcus* ... *formatur*, vö. Sallustius hist. 3, 63, „bildet die Gestalt”; 9, 14 *in speciem alicuius numinis expiatur* „beinahe wie eine Gottheit”; 23, 6, 64 *in orbis speciem consertae celsorum aggerum summitates* „die sich wie im Kreise zusammenfügen”; 19, 11, 8 *celso* ... *aggere in speciem tribunalis erecto* „in Form einer Rednerbühne” (látszólag arról a szokásos előkészületről van itt szó, amely a császár demonstrációs beszédét előzte meg, amelyet itt a meghódolásra késznek látszó limigansok előtt tartott; valójában azonban sietős és széles körre kiterjedő biztonsági intézkedésekről, mivel a gyűlés alatt – mint kiderült, okkal – támadásra számítottak, ld. a 17, 13, 6. 8-ban említett intézkedéseket); 23, 6, 75 *superciliis in semiorbium speciem curvatis iunctisque* „halbkreisförmig”; 83 *pedites in speciem myrmillonum contecti* „wie Gladiatoren bewaffnet”; 25, 2, 6 (*lumen*) *in stellae speciem figuratum decurrit* „nimmt denn die Gestalt eines Sternes an”; 20, 3. 1 *in speciem auctum semestrem* (a napkorong a fogyatkozás után) „nahm bis zur Form des Halbmonds an”, az értelmezéshez ld. Seyfarth, 14. jz., az igazi holdról ellenben *forma*, ld. alább 20, 3, 10. sk.; 25, 10, 2 *status Caesaris* ... *amisit* ... *sphaeram aeream formatam in speciem poli* „die die Gestalt eines Globus hatte”; 27, 8, 6 (a La Manche csatorna) *atollit* ... *assueti rursusque in speciem complanari camporum* „glättet sich ... und wird ruhig wie ein ebenes Feld”; 26, 6, 15 Procopiusról. a nyomorult trónbitorlóról: *inductos* ... *in paedagogiani pueri speciem* „wie ein (als) Page (Dienender) angezogen”, vö. W. ENSSLIN, RE 18. 2204. sk. (1939); 14, 2, 15 *armatos* ... *in speciem locavere pugnandi*; Ammianus további tudósításából kiderül, hogy a parancsnokok itt tényleg nem harcra gondoltak, tehát nem „stellten ... in Schlachordnung auf” (SEYFARTH), hanem „wie zur Schlacht”.

Ammianus nem is annyira tényekre, mint inkább látható formásságra utaló megfogalmazása SEYFARTH fordításában is jól érzékelhető.

A *speciesszel* szemben a *forma* szót igen ritkán használja Ammianus, éspedig a következő helyeken: 16, 10, 17 (*obeliscus*) *cuius originem formamque* ... *monstrabo* az épületrész „Gestalt”-ját szemben 17, 4, 7-tell: *in figuram metae* ... *consurgens* „in Form”, ... *specie quadrata* „bei quadratischem Grundriss” (vö. 23, 6, 28) mint optikai benyomás. – 23, 4, 4 *scorpionis* ... *huiusmodi forma* „Gestalt” (=műszaki szerkezet); 4, 8 *arietis efficiens prominulam speciem quae forma* ... *vocabulum indidit* „Form eines Widderkopfes, der ... den Namen gegeben hat”, vö. ugyanarról a szerkezetről: 20, 11, 15 *prominentem eius ferream frontem quae re vera formam effingit arietis* „tatsächlich wie”; 23, 4, 14 *malleoli* ... *figurantur hac specie* „Weise”: *sagitta* ... *cannea* ... *in muliebris coli formam* ... *concavatur* „ganz in der Form” – 14, 4, 8 *formarum* ... *notas hieroglyphicas appellatas* „Darstellungen von Gestalten”, 22, 15, 12 *Delta a triquetrae litterae forma appellata* „Form”, 29, 1, 30 *elementorum XXIV scriptiles formae* „24 Schriftzeichen”; az itt alkalmazott terminusok Cicero kora óta ismertek. – 20, 3, 10 holdfázisok *quae forma semiorbem ostendit* „Form” és 3, 11 *easdem formas repetit* „Gestalten” (vö. fentebb 23, 6, 75 és 22, 14, 7 *lunae specie* ... *insignis* „Abzeichen in Form ...” az Apis-bikán). – 26, 8, 9 *testudinem hac specie superstruxit* „Art”: *densetis* ... *scutis* ... *ita ut* ... *formam aedificii fornicati monstrarent* „Gestalt”, vö. 29, 5, 48 *scutisque in testudinis formam cohaerenter aptatis*, 31, 7, 12 *scutis in testudinum formam coagmentatis* „Form”; az építészeti terminus előfordul már Suetoniusnál, Nero 16, 1 *formam aedificiorum* – 28, 2, 3 *compaginatae formulae*, sülyesztőszekrényekről; Gelenius *formae* olvasata a kézirat romlott kifejezése helyett aligha fogadható el, mint az IDA KAPP, i. m. 1084, 50. skk. teszi. – 31, 16, 4 (*Gothi*) ... *formas quadratorum agmimum* ... *servantes* „Marschformation”, katonai terminusok, vö. Vegetius r. m. 1, 26 stb. – 14, 11, 28 *forma conspicuus bona* „stattlich anzusehen” és 18, 6, 10 *liberali forma puerum* „von hübscher Gestalt”, mindkét kifejezés már korán előfordul, továbbá 30, 1, 17 *matata sua suorumque forma* (igazi, természetes) „Gestalt”. – 20, 11, 29 *tunc iridis formam apparere* „Erscheinung”, ellenben 11, 26. sk. (*arcus caelestes*) *quae species* ... *cuius species* ... *prima lutea visitur*, a természeti folyamat és a színjelenség némi különbségével. – 18, 8, 5 *supplicis indicat formam* néprajzilag „Zeichen des ...” szemben, 29, 5, 19-cel *per speciem* ... *supplicis* unter der Maske des ...”.

Az ammianusi előfordulási helyek tehát szintén a *species* és a *forma* értelmének és használatának bizonyos hasonlóságáról tanúskodnak. A megelőző korok szinonimahalmazásának azonban már nyomát sem látjuk. A *forma* számos előfordulási helyénél a régebbi latinságban a használat szaknyelvi volt, és *forma* a természetben fellelhető racionális formát jelenti, amit SEYFARTH joggal hangsúlyoz egyes helyeken fordításában: „tatsächlich wie”, „ganz in der Form”. Elgondolkozott, hogy mivel magyarázható a *forma* előfordulásainak meglepően csekély arányszáma, a *species* gyakorisága, és általában véve a két kifejezés figyelemre méltó differenciálódása. *Species* néhány esetben talán a forrásul felhasznált szerzőkből került a szövegbe; három ilyen esetre fentebb már utaltam. Más alkalmakkor bizonyára a katonai nyelvből vette Ammianus, ld. pl. Vegetius r. m. 4, 44 *plures armorum species*, 4, 22 *tormentorum species*, *genusokra* osztva, ellenben Ammianusnál 16, 10, 6: *armorum species territurus*, ami itt bizonyosan a látványra utal, bár nem „ragyogásra” („Glanz”, SEYFARTH, vö. 29, 5, 38), és 24, 1, 3 *armorum speciem diffundendi . . . vel attenuandi* „sein Heer . . . auseinanderziehen . . .” (SEYFARTH), a kontextus alapján bizonyosan az ellenfél optikai csalódására utal. A katonai szaknyelvben a szó használata egyenes és egyszerű volt, vö. Vegetius r. m. 4, 17 *turres . . . machinamenta ad aedificiorum speciem . . . compacta*, 4, 14 *testudo . . . a similitudine verae testudinis, quia sicut illa . . . ita mechinamentum . . .* és Ammianus 26, 8, 9 . . . *testudinem hac specieonstruxit: densetis . . . supra capita scutis . . . ita ut formam aedificii formicati monstrarent . . . quod machinae genus ideo figuratur hac specie ut . . .* Ammianus a katonák *testudojáról* és a gépről beszél, Vegetius csak a gépekről; Vegetius r. m. 3, 24 *elefanti . . . formae ipsius novitate . . . conturbant* és Ammianus 24, 6, 8 *elefanti gradientium collium specie . . . documentis praeteritis formidati*; 25, 1, 14 *elephantorum fulgentium formidandam speciem . . . vix mentes pavidae perferebant*. Ammianus azonban itt is szemelláthatóan jobban – és néha Vegetius-szal ellentétben – hangsúlyozza az érzéki benyomást (vö. E. L. B. MEURIG DAVIES: *Elephant Tactics. Class. Quart. NS 1, 1951, 153 sk.,* további példákkal): metaforák optikai benyomások, riasztó hatás csodás érzéki benyomás segítségével, formálást, mutatót kifejező igék.

Meggyőződésem szerint Ammianusnál ebben vulgarizált neoplatonizmus, különösen Plótinus nyelvi hatása játszik mérvadó szerepet; Ammianus több helyen elárulja, hogy ismerte Plótinost, pl. 21, 14, 5 (THOMPSON, i. m. 115). Plótinus filozófiája igen sokat foglalkozik az érzékelhető világ problémáival. A fényvel kapcsolatos gyakori hasonlat és a tükrökép hasonlata mutatja, hogy a neoplatonizmus itt optikai érveket von be a vitába. Ebből a szokásból kell magyaráznunk a latin *species* (*ab aspectu*) szó gyakoriságát és a *formától* való elkülönülését. A Somnium Scipionishoz írott Commentariusában, amelyhez neoplatonikusokat használ, néha pedig parafrázeál, Macrobius is láthatóan gyakrabban él ezzel a szóval; vö. sat. 1, 19, 12. 21, 12 egy neoplatonikus részben, F. ALTHEIM: *Aus Spätantike und Christentum. Tübingen 1951, 2. skk., 138. skk.* A hasonlatok és metaforák gyakorisága Ammianus nyelvében Plótinus stílusára emlékeztet. Természetesen a *species* használatával Ammianus célja nem is annyira a beszéd díszítése azoknak a szabályoknak megfelelően, amelyeket a retorika az evidencia számára előír, amelyet ROSEN (i. m. 34. 43. 56. 59. 117. skk. 193–196.) szerint Ammianus már mindenütt különösen szemléletesen igyekszik megvalósítani. Inkább az a szándéka, hogy a realitások lényegének és értékének kérdésére egyfajta szemléltetéssel adjon választ. A szemlélődést (theóriát) a természet alkotóerejének tartó filozófusok sem csupán stilisztikai-retorikai szabályokat követtek, hanem a képmászerű látható világ nehéz és racionálisan nem mindig kellő pontossággal definiálható összefüggéseit is ezzel akarták interpretálni. Az optikai tükrökép azonban tökéletlen a tükröző „tárgyhoz” képest. A *species* terminus ezért redukál a neoplatonikus gondolati struktúrák körében és a megfelelő vulgarizáló nyelvhasználatban a *mintha* minőségére.

P. Flury kérésére volt szíves utánanézni a Thesaurus linguae Latinae anyagában. Ammianus 24, 3, 9-ben használt kifejezéséhez nincs párhuzam a traianusi korból. Flury rábukkant azonban Ammianus 14, 8, 12-re, és töprengéseim nyomán ugyanarra a kérdésfeltevésre jutott, mint én. A *species* szóról monografikus feldolgozás nem szerepel a Thesaurus anyagában. *Forma* és *species* számaránya Ammianusnál 19:112 (2, ill. 1 romlott hely levonva, 28, 2, 3 ld. fenn; 31, 2, 2 (*de*) *formes*; 17, 12, 11 *spe*(cie)), Liviusnál 56:187, Tacitusnál 75: kb. 130.

JEGYZETEK

¹ Aur. Victor 5, 2; Epit. 5, 2.

² A kijelentés hitelessége és kronológiája vitatott. Újabbán O. MURRAY az ideológiai háttérnek és összefüggéseknek szentelt alapos tanulmányában (*Historia* 14. [1965] 41–61.) alátámasztotta a hitelességet és azt, hogy a kijelentés az első öt évre vonatkozik. Legutóbb M. K. THORNTON (*Historia* 22. (1973). 570. skk.) foglalkozott a kérdéssel, megvitatta a kutatás egész menetét s eltérő eredményekhez jutott. Láthatóan igen gyakran figyelmen kívül hagyják azonban azt a módszertani kérdést, hogy milyen jellegű is voltaképpen Victor műve. A szerző jó történeti felkészültséggel rendelkezett, ismerte a legfontosabb történeti forrásokat, és volt általános műveltsége. A *Caesares*ben igen önállóan, néha önkényesen és részrehajlóan, életrajzi csomópontok és maximák köré csoportosította anyagát – noha annalsztikus művet akart írni – és jellemzéseire, Sallustius követve, rányomta saját egyéniségének félreismerhetetlen bélyegét (vö. W. HARTKE: *De saeculi quarti exeuntis historiarum scriptoribus quaestiones*. Diss. Berlin 1931/32, 12 skk., *Neronia*. *RE* 17. [1936] 46. sk., *Geschichte und Politik im späantiken Rom*. *Klio* Beih. 45. [1940]. 28. 1. 42–47. és, kifejezetten a két helyhez, legutóbb J. SCHLUMBERGER; *Epitome de Caesaribus*. München 1974, 37. skk.). Eleve tévesen közelítjük meg a kérdést, ha Thorntonhoz és másokhoz hasonlóan úgy nyúlunk a szövegekhez, mintha egy annalsztikus módszerrel dolgozó krónikával lenne dolgunk. Ugyanakkor azonban 360 táján az uralmon levő II. Constantius hosszú, fiatalos ténykedése érdekében a hagyományos minták alapján végzett propaganda olyan aktuális lehetett, hogy egyáltalán nem csodálkozhatunk azon, ha Victor Neróról apróbb történeti adatokból állított össze egy megfelelő életrajzi mozaikot, vö. L. J. SWIFT–H. J. OLIVER, *Amer. Journ. Philol.* 83. (1962) 247. skk., és különösen 264. l. az ephesosi császári levélről. Vö. még R. SYME: *Tacitus*. Oxford 1958, 262. skk. (262, 1. 6. jz.-tel). A szerző megállapításai általában helyesek, bár Nero uralkodásának utolsó szakaszáról alkotott ítélete – *declension towards tyranny* – csak egy Nero utolsó éveivel kapcsolatos egyoldalú antik osztályszemlélettel támasztható alá: a birodalomban, Görögországban meglehetősen eltérő véleménye volt az embereknek a „zsarnokságról”.

³ E. BICKEL, *Gött, Gel. Anz.* 180. (1918) 289. Ammianus bizonyosan igyekezett Iulianus perzsa hadjárata kapcsán Traianusról is történeti anyagot gyűjteni. A Perzsiáról szóló exkurzus (23, 6), amelyet a hadjárat leírásába illesztett be, említést tesz az assyriai és phrygiai földgázforrásokról (23, 6, 17–18.) Ez a tudósítás nyilvánvalóan egy Traianus nevéhez fűződő értesülés nyomán keletkezett, amely megtalálható Cassius Diónál (68, 27, 1. skk.), Traianus babyloniai hadjáratával kapcsolatban: L. DILLEMANN, *Syria* 38. (1961) 139. sk.

⁴ Iulianus esküit függő beszédben közli; az *imperfectum coniunctivusa* nem használatos egyenes beszédben előadott fogadkozásokban, vö. KÜHNER–STEGMANN: *Grammatik der lat. Sprache* 2, 1. Hannover 1912, 190. sk.

⁵ G. B. PIGHI: *Nuovi studi Ammiane*. Milano 1936.; *Gnomon* 15. (1939) 271. skk. Vö. továbbá az egyenes beszédben írt rövid eszmefuttatást Valentiniánus császári trónra emelése kapcsán Sózomenosnál (6, 6, 8) az Ammianusnál olvasható beszéddel (26, 2, 6–10), valamint Dagalaifus rövid közbeszólását (Ammianus 26, 2, 6–10) Kedrénoszal (309B). Megjegyzendő ezzel kapcsolatban, hogy azoknak a jeleneteknek a koncepciója, amelyek a második augustus Valentiniánus általi beiktatását írják le, teljesen más hangvételű Ammianusnál, mint a nagyjából egykorú egyházi szerzőknél és a bizánci krónikáiroknál. Az utóbbiaknál (Philostorgios 8, 8; Sózomenos i. h.) Valentiniánus határozottan és parancsolóan lép fel – mint Ammianusnál a közbeiktatott beszédben (26, 2, 6. skk.) –, és Dagalaifus Kedrénosnál az ellenzék éles hangú szószólója; ugyanakkor viszont Ammianus a Róma történetére vonatkozó kitérő (26, 3) után, a 4. caputtól kezdve teljesen más képet rajzol Valentiniánusról, aki – csaknem a régi szenátusi választási ideológia szellemében – tanácsokat kér a „vezető személyiségektől”, és ennek jegyében hallgatja meg Dagalaifus indítványát. Dagalaifus szavainak Ammianusnál olvasható szövege még nem tisztázott szövegkritikai szempontból, és nem helyesbíthető Kedrénos alapján, mint azt Lindenbrog javasolta, vö. inkább Themistios or. 9, 125 a. Az előzmények megértésére irányuló idealista próbálkozások megkerülik a központi problémát, a hatalmi kérdést (vö. W. HEERING: *Kaiser Valentinian I.* Diss. Jena 1927, 17–20.: Valentiniánus önkéntes vagy kényszerített reakciója). A hatalmi kérdésben a hadsereg szervezett tömegének – élén az illyr-pannoniai tisztikarral – kellett megküzdenie a szenátori nagybirtokos osztály legitimista erőivel. C.

SCHUURMANN *L'Antiquité classique* 18. (1949) 28. azt a nézetem szerint kellően megalapozott álláspontot képviselte, hogy Valentinianus jelöltetése provinciális pannoniai katonatisztek egyfajta puccsának következménye, vö. E. STEIN: *Histoire du Bas-Empire*. (1959) 1, 177. sk., 2, 510. E tiszték a 363-as katonai és politikai katasztrófa következtében súlyos helyzetbe került legitimista párhívek átmenetileg sarokba szorították (amiben pogány vagy keresztény beállítottságuk nem játszott lényeges szerepet), hatalmuktól azonban akkoriban már nem tudták teljesen megfosztani őket. Valentinianus rendkívül ügyesen tapintotta ki az erőviszonyokat, és szembehelezkedett a szenátusi főurak osztályának képviselőivel, vö. W. HARTKE: *Römische Kinderkaiser*. (1951) 181. sk.; 217, 2; 422. A. ALFÖLDI: *A Conflict of Ideas in the Late Roman Empire*. Oxford 1952, 10. skk., 44., 55. Az események eltérő megvilágításba helyezése ellenére is bizonyos, hogy Dagalaifus kijelentését Ammianus némileg megváltoztatta. – Vö. továbbá Iulianus beszédét (23, 5, 16–23) Magnus megjegyzésével (FGr Hist 2B 225 fr. 1, 5), ld. hozzá JACOBY kommentárát (635. sk. [1930]) és DILLEMANN, i. m. 134. sk. túlzott szkepszissel az írott forrásokkal szemben. – Valamint: Sulla kijelentését (16, 12, 41) az alábbi párhuzamos helyekkel: Frontinus 2, 8, 12; Plut. Sulla 21, 3; Appianus Mithr. 49, 195. – Cicero rövid mondásának idézéseit: Or. 10, 34 = 27, 9, 10 csaknem szó szerint, függő beszédben; Phil. 2, 12, 29 = 27, 11, 4 szó szerint, s éppígy 28, 1, 40, 4, 26.

⁶*redactas videam Dacias* – u u – ' u ' ? , *Aufidum súperem* ' u ' ú u –. Ahol Ammianus idézetek ritmizálásában alkalmazott eljárása ellenőrizhető (elsősorban a Cicero-idézeteknél), ott változatosan használja módszerét: cursust nem alkalmaz 21, 16, 13; 28, 1, 40; 30, 4, 7. 8, 7; időmértékes clausula egyúttal cursust is ad: 27, 11, 4; 28, 4, 26; a cursust egészen csekély változtatásokkal éri el: 14, 2, 2 (szórendi csere); 21, 1, 14 (tempus); 22, 7, 4 (bővítés); 27, 9, 10 és 29, 5, 24 (szavak kicserélése). W. SEYFARTH a kétnyelvű kiadásában (Schriften und Quellen der alten Welt 21. 1968–1971.) mindenütt utal ezekre a helyekre.

⁷Plin. ep. 10, 38, 2. 40, 2. 42. 71. 78, 1. 103. 107. 115 (szövegkritikailag nem bizonyos). Mellékmondatokat és enklitikus szerkezeteket hagy ki. Traianusnak a jogászoktól szó szerint idézett rendeleteiben is előfordul a névszónak ilyen mondatvégi elhelyezése: Dig. 29, 1, 1. 48, 22, 1; azonban Dig. 29, 1, 24-ben csak az ige kerül a mondat végére. Traianus rescriptumai és mandatumai tömör edictum-stílusban íródtak, amelyben a szórend a köznyelv elevenségét tükrözi. Érdemes elgondolkozni azon, hogy voltaképpen mennyiben van itt csak kancelláriai stílussal dolgunk, még akkor is, ha a kutatás ma feltételezi, hogy Plinius egyenesen a császárhoz intézte leveleit, vö. A. HENNEMANN: *Der äussere und der innere Stil in Trajans Briefen*. Diss. Giessen 1935, 20. skk. L. VIDMAN, *Klio* 37. (1959) 225. K. H. WATERS, in: *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt* 2, 2. Berlin 1975, 411. sk. Mésfelől viszont a kancelláriai stílus nyilván hatott a görög létére latinul író Ammianus nyelvére is, aki magas rangú tisztviselő lévén egyet s mását a latin hivatali nyelvből is átvesz (G. B. PIGHI: *Nuovi studi Ammianeii*. Milano 1936, 194. *Gnomon* 15. [1939] 271. 1.). Tudtommal e kérdést még nem vizsgálták.

⁸Folyók kapcsán az egész latinság használja a *superare* szót.

⁹Az érdekes *species* szóval kapcsolatban mindenekelőtt azt kell megjegyeznem, hogy Ammianus, akinél több mint 100 esetben fordul elő e kifejezés, háromszor más forrásból veszi át: 22, 8, 10 = Sallustius Hist. 3, 63 (vö. 22, 8, 20) M. PLEZIA, *Eos* 50. (1959/60) 30. skk.; 29, 5, 24 = Cicero *Ad Brut*, 1, 2a, 1; 15, 12, 4 *Catoniana*. Traianus a Plinius ep. 10, 117-re írott válaszában Plinius egy kifejezését ismétli (vö. 1, 8, 17; 2, 17, 8; 5, 3, 5; 8, 20, 5): *ne in speciem διαθμηνφ incidat invitatio*: magánadokozásoknak nem szabad a megajándékozott személyek túlságosan nagy száma folytán hivatalos adományozási akciók látszatát kelteniük.

¹⁰14, 8, 4 (*Cilicia, Isauris*) . . . *hae duae provinciae a Servilio procos missae sub iugum factae sunt vectigales*; vö. Rufius Festus 12 *Servilius procos. ad bellum* . . . *missus subegit et viam* . . . *instituit*. – 14, 8, 10 (*Commagena – nunc Eufrentensis Syria, Phoenice*) . . . *has provincias . . . ditioni Romanae coniunxit*. – 14, 8, 12 (*ultima Syriarum . . . Palaestina*) . . . *has regiones . . . Pompeius . . . in provinciae speciem delata iurisdictione formavit*. – 14, 8, 13 (*Arabia*) . . . *provincias imposito nomine rectoreque attributo obtemperare legibus nostris Traianus compulit*. – 14, 8, 15 (*Cyprus*) . . . *tributaria facta est*, Rufius Festusnál jóval bővebb. – 22, 16, 24 (*Aegyptus*) . . . *provinciae nomen accepit*; államjogilag *Aegyptus*t sohasem nevezték provinciának, *Th. Mommsen*: *Röm. Staatrecht* 2, 859, 2. Maga Ammianus egy másik forrásból (*Th. Mommsen*: *Ges. Schr.* 7, 408) ismeri a különleges államjogi helyzetet (22, 16, 6: *regio iure regitur a praefectis*), de az 1. §-ban ott is a *provinciae*

kifejezést használja Egyiptom Diocletianus előtti közigazgatási egységeire. – 15, 11, 5 *Aquitani . . . facile in dicionem venire Romanum*; bővebb, mint Caesarnál, B. G. 1, 1. 3; 3, 27. – 15, 12, 5 (*Galliarum regiones*) . . . *sub imperium venire Romanum*; a kifejezésre valószínűleg hatott Sallustius stílusa, akit 12, 6-ban idéz; az *imperium Romanum*hoz ld. Sallusti Hist. rell. ed. B. Maurenbrecher (1891) Index p. 277, s. v. – 21, 10, 3 . . . *in dicionem Romanam redigendas nationes* Thraciára érte, amely természeténél fogva erre rendeltetett. – 22, 16, 24 *Libyam . . . consecuti sumus* (végredeleltileg), vö. Rufius Festus 13: *sumus adsecuti*; 16, 24 *Cyrenas suscepimus*, vö. Ruf. Fest. . . *suscepimus*. – 27, 4, 11 M. Lucullus révén (*Thraciae omnes*) . . . *in dicionem veterum transiere nostrorum* (i. e. 72-ben) . . . *post procinctus ancipites rei publicae sex provinciae sunt quaesitae* (*Thracia provincia* csak i. sz. 46-ban), Ammianus történetileg pontos, szemben az erősen rövidítő Rufius Festusszal (7): közvetlenül M. Lucullus harcainak leírásához kapcsolva *ita in dicioni rei publicae sex Thraciarum provinciae sunt quaesitae*; hat provincia csak Diocletianus/Constantinus kora óta létezett, ld. alább. Ammianus forrás-használatának taglalására szükségem e helyütt kitérnem.

¹¹ TH. MOMMSEN: Ges. Schr. 7, 414.

¹² A részletek erősen problematikusak: HONIGMANN, *RE* Suppl. 4, 989 (1924). 4 A, 1965. sk. (1931); KORNEMANN, *RE* 5, 725. skk., (1905).

¹³ Megkísérlem bebizonyítani, hogy Ammianust tévesen értelmezte F. MILTNER, *RE* 21, 2116 (1951) és A. MOMIGLIANO: *Ricerche sull' organizzazione della Giudea sotto il dominio Romano* (63 a. C. – 70 d. C.). Amsterdam 1967, 6. valamint A. DEMANDT, *Gnomon* 47. (1975) 275. – A kéziratban *in provincias reciem* áll; Castellus, és az ő nyomán Gelenius túlságosan merész coniecturához folyamodott: *in provinciarum speciem rectori delata* i.

¹⁴ Vö. Thes. 1. L. 7, 2 701. skk.

¹⁵ TH. MOMMSEN: *Röm. Staatsrecht* 1., 680. skk. 2., 239. sk., 247. A 14, 8, 12 helyesen hangzik Rolfe fordításában: left to the jurisdiction of a local governor; J. MILLER (*Burs. Jber.* 278. [1942] 10) bírálata indokolatlan. A császárkor óta a *iurisdictioni* területiális értelemben is kezdik használni, pl. az idősebb Plinius. Így értelmezem Ammianusnál is, 18, 4, 5 *i. Romana*; 23, 2, 3 *Syriaca* i.; a curialis Ammianus nyilván alapos megfontolás után választotta ezt a kifejezést, azért, hogy keserűségét fejezze ki amiatt, hogy a kérdéses *Syria consularisa*, Alexander, lovagi méltóságát, amelyet pártos brutalitással gyakorolt, minden másnál fontosabbnak tartotta: R. PACK, *Class. Phil.* 48. (1953) 82. Egy esetben azonban a *iurisdictioni* személlyel kapcsolatban is előfordul Ammianusnál (15, 11, 6), ld. alább (vö. E. LÖFSTEDT, *Philol. Kommentar zur Peregr. Aethiopiae*. Uppsala 1911, 111. sk. Abstracta pro concretis; HOFMANN–SZANTYR: *Lateinische Grammatik* 2. München 1963/1964, 747. skk.; Thes. 1. L. 7, 2, 701, 77, HÜBNER, aki ezt a lehetőséget Siculus Flaccusnál, a traianusi kor gromaticusánál sem tartja elképzelhetőnek). Kérdés persze, hogy a *delata iurisdictione* kitétel Ammianusnál a számos politikai sakkhúzásra tett utalásként értendő-e, vagy inkább csak retorikai díszül szolgál. Közvetlenül azután *Arabia* kapcsán is megemlíti egy helytartó beiktatását: *rectoreque attributo*. A szóbanforgó esemény a régóta cliensi viszonyban álló nabataeus birodalom Traianus általi annektálása 106-ban. A betoldás itt is a történelmi körülményekkel indokolható. Ebben az esetben ugyanis arra a sietségre utal, amellyel a syriai helytartó által történt meghódítás után nyomban életbe léptették a különleges provinciai közigazgatást, és külön helytartót neveztek ki, R. HANSLIK, *RE* Suppl. 10., 1079. sk. 1082 (1965). *Leiva Petersen* (*Klio* 48. [1967] 159, 3.) utal a legio és provincia „főnökének” elhamarkodott, kronológiailag pontatlan és nem hivatalos megszólítására egy katona levelében; a provincia létrehozásával kapcsolatos korábbi datálások elavultak. Abból, hogy egy antik történetíró jól át tudott tekinteni bizonyos történelmi összefüggéseket – mint ahogyan jelen esetben feltételezem –, még nem következik, hogy műve mentes a tévedésektől, vagy hogy fogalmazásmódja teljesen pontos – különösen akkor, ha tömörítenie kellett. A tévedés vagy a szóhasználat azonban az interpretáció során tüzetes vizsgálatnak vetendő alá, vö. pl. Ammianus 22, 16, 24-hoz: V. GARDTHAUSEN, *Jb. class. Philol.* Suppl. 6. (1873) 534. MOMMSEN: Ges. Schr. 7., 398 sk., Hier. chron.² 149e. 153g. Két király és két járt téves említéséhez vezet az a körülmény, hogy Kyrénének a királyi végrendelet által Rómára való átruházása és a tényleges megszállás között körülbelül 20 év telt el.

¹⁶ Vö. R. PARIBENI: *Optimus Princeps* 1. Messina 1926, 192. a daciai eskü kapcsán, még ha valamivel később találták is ki, „stato d'animo”. A történészek Traianus történetével kapcsolatos kutatásaikban többször megvizsgálták Ammianus közlését, persze anélkül, hogy előzőleg a szöveg teljes nyelvi megértéséhez eljutottak volna.

¹⁷R. HANSLIK, *RE* Suppl. 10., 1069 (1965); FABRICIUS, *RE* 1, 2896. (1894). A Lexikon der Alten Welt (1965, 211. 1.) rövid Apollodoros von Damaskos címszava nemcsak pontatlan, de hibás és elavult is. Egy hiba a Kleiner Paulyba is becsúszott (a Duna-híd Drobeta helyett Debrecennél állt).

¹⁸Traianus turnu-severini hídjára vonatkozó valamennyi kérdéssel alaposan foglalkozik A. DECEI: Podul lui Traian dela Turnu-Severin. Publ. Institut. Stud. Clas. 3, 1. Cluj 1932, 140 skk. A Duna alsó szakaszán Lederata (Új-Palánka) és Noviodunum (valószínűleg Issacea) között elhelyezkedő, forrásainkból ismert hét átkelőhely (többnyire hajóhid) régészeti kutatásának legújabb helyzetéről (a Domitianustól a kései antikvitásig terjedő időszakról) nyújt áttekintést D. TUDOR: Podurile Romane de la Dunărea de Jos. București 1971 = Les ponts romains du Bas-Danube (Bibl. hist. Romaniae, Études Nr. 51). București 1974. Ellentétben a régészeti részekkel, a történeti problematika általa nyújtott tárgyalásával szemben bizonyos kételyek merülnek fel, így pl. 85. = 75. 1., a római megszállás alatt levő területek nagysága 102-ben; 161. sk. = 140. 1., Constantinus oescusi hídjára vonatkozó latin források megítélése (ld. alább).

¹⁹HANSLIK, i. m. 1075.

²⁰A 106-os datálást a Fasti Ostienses teszik bizonyossá, L. VIDMAN: Fasti Ostienses, Rozpr. ČSAV 1957, 58. Nyárra gondol C. DAICOVICIU (*Klio* 38. (1960), 179.), késő őszre HANSLIK, i. m. 1079. (1965).

²¹Vö. Arrianos Anab. 5, 7, 2; római utászok hajóhidjai a Dunán, Rajnán, Euphratésen és Tigrisen. Caesar „korántsem rendkívüli” rajnai járomhídjához ld. FR. LAMMERT, *RE* 21., 2445 (1951).

²²SABINUS 1474 (= editio princeps), CASTELLUS 1517, ACCURSIUS 1533, GELENIUS 1533, VALESIIUS 1636, BENTLEY 1691 és 1742 között, WAGNER 1808.

²³*Igy tesz C. U. CLARK* a Berlii Tudományos Akadémia támogatásával megjelent kiadásában (Bd. 1., 1910.) és W. SEYFARTH kétnyelvű kiadása latin szövegében.

²⁴Ezt teszi SEYFARTH is a német szövegben. A második folyónevet teljesen elimináló régebbi és újabb keletű változtatási kísérleteket CLARK sorolja fel az apparátusban, amelyben helyesbítendők: *et Euphratem* A(ccursius) G(elenius) *et infidum* S(abinus) *ut infidum* B (= Castellus). 1910 óta az anyag semmivel sem gyarapodott.

²⁵TH. ASHBY–R. GARDENER, *Pap. Brit. Sch. Rome* 8. (1916), 115, mint az út- és hidépítés szakértői, joggal jegyezték meg, hogy *Histrum et Euphratem* akkor csak egy színtelen „hendiadys” lenne.

²⁶GRASSO (1896) ASHBY–GARDENERéktől (i. m. 115) idézett munkáját nem tudtam használni. Azokba a kutatásokba, amelyek azt próbálták kideríteni, hogy Traianus milyen okokból vetette bele magát a parthusok elleni vállalkozásba, jól beleillett az *Euphratem* coniectura mint a hosszas előzetes tervezést támogató érv, ld. PARIBENI, i. m. 2, 281: kései és kevésbé biztos adat Traianus keleti hadjárat iránti „égető vágyáról”. Ezzel szemben J. GUEY: *Essai sur la guerre Parthique de Trajan (114–117)*. București 1937, 27.: az *Euphratem* puszta feltételezésen alapul. F. A. LEPPER: *Trajans Parthian War*, Oxford 1948, 164 skk: az esküformulák ebben az alakjukban nem tekinthetők eredetieknek, hanem Ammianus állította őket össze több olyan tipikus példából, amelyek különböző korokban használatban voltak. Az esküvések nem is annyira a vállalkozások nagyságára utalhattak, mint inkább a teljesítés biztos elvárására. Nincs okunk eltérni a kézirat olvasatától. Traianus bizonyosan használt ilyen esküformulákat, de teljesen bizonytalan, hogy az adott példákat is használta. LEPPER, aki különben hajlamos arra, hogy Trajanus „jó paradoxonjait” is ilyenformán ítélje meg, ezáltal (a coniecturán túlmenően) azt a már említett kérdést is érinti, hogy a kijelentések nyelvi megformálása milyen mértékben Ammianus műve. Figyelmen kívül hagyja azt, hogy az egész kontextus alapján Ammianus Iulianus és Traianus esküvéseinél a fitogtatott bizakodásra éppúgy akart utalni, mint a császári tervek nagyságára. A lélektani hatás a nagyság és bizalom együttes említéséből származott. Később talán választ adhatunk arra, hogy Ammianus a *Histert* és az *Aufidust* „több hasonló” kijelentésből kapcsolta-e egy formulába. A „tervezés” fogalma akkoriban természetesen csak alig-alig foglalhatott magában valamit a tudományos tervezés elemeiből; éppen csak azt, aminek a szolgáltatásával az antik történetírók Thukydides óta büszkélkedhettek, és amit Traianusnak is a tudomására hoztak. Lepper megfogalmazása (premeditation) találóbbr.

²⁷*Röm. Mitt.* 7. (1892) 242., 14. (1899) 275, 35. szemben az igen gyakran önkényes A. V. DOMASZEWSKI nyújtotta interpretációval: *Jahresh. öster. archäol. Inst.* 2. (1899) = Abh. z. röm.

Religion. Leipzig 1909. DOMASZEWSKI azt állította (184. skk. = 41. skk.), hogy ha a relief Daciát ábrázolná, a határfolyók istenségei helyett hegyeknek kellene szerepelniük rajta, mivel az ókoriak ezeket tekintették az országhatárok (sic!) meghatározó jegyeinek. Szerinte ezért a relief Mesopotamia 114/115-ös meghódítását ábrázolja. Mivel ez az esemény a felirat keltezése (114) utáni időkre esett, a dedicatio aktusát kénytelen volt Traianus halála (117) utánra tenni, és Traianus valamint Hadrianus történetével kapcsolatban merész kronológiai spekulációkba bocsátkozni. Dacia hegyes jellege tipikusnak számított, vö. az ezzel kapcsolatban idézett helyeket: PARIBENI, i. m. 1., 239, 56.; M. DURRY: Plinius, Panegyrique de Trajan. Paris 1938, pan. 16, 5-höz; M. MACREA, *Dacia* 11. (1967) 125, 40. Sehohsem említik azonban a hegyeket határok gyanánt. Dacia határaiként folyókat és szomszédos népeket nevez meg Iordanes, *Get.* 5, 33, ill. 73 forrása, vö. BRANDIS, *RE* 4., (1901), 1969. és meredek hegységekről, mint „erős erődítő gyűrűről” csak másodsorban esik szó. Ez utóbbi szerepeltetése a római győzelmet követő provincializálás reliefünkön látható jeleneti jelzőséggel oda nem illő lenne. DOMASZEWSKIVAL szemben foglalt állást már E. MERRILL is (*Transact. Proceed. Americ. Philol. Ass.* 32. [1901] 43. skk.) azoknak a felvételeknek az alapján, amelyeket Prothingham és az American School készített 1896-ban. Hasonlóképpen HANSLIK, *RE* Suppl. 10. (1965) 1098. Prothingham felvételei feltehetően rendelkezésre állottak E. V. GARGERnek (ld. Der Trajansbogen in Benevent [Sammlung Pantheon] é. n. [1943] c. munkáját), aki azonban nem tud MERRILLről. V. GARNER – számos történészhez és régészhez hasonlóan – áldozatul esett DOMASZEWSKI „veszélyes” módszerének (MERRILL), legutóbb: R. BIANCHI BANDINELLI: Rom, das Zentrum der Macht. Die römische Kunst von den Anfängen bis zur Zeit Marc Aurels. München 1970, 235, 250. Kähler egyik tanítványának, F. J. HASSELnek alapos tanulmánya (Der Trajansbogen in Benevent. Mainz 1966) láthatólag messzemenően tisztázta a diadalív, a reá vonatkozó szenátusi határozat (i. sz. 109) és a 114-es befejezés egységes interpretációjának (i. m. 8. sk., 35.), valamint a Traianus–Provincia relief Dacia-ábrázolásának (i. m. 18, 115.) kérdését. A valóságos és látszatproblémákba bonyolódott vita jelenlegi állásáról ld. K. H. WATERS, in: *Aufstieg i. h.* 2, 2. (1975) 424. sk. A beneventumi relief bal oldalán látható hídrészlet (V. GARGER XIX. tábla, HASSEL 13. tábla) megfelel annak az elképzelésnek, amelyet a drobetai hídről alkottak a római műhelyekben a damaskosi Apollodóros útmutatásai alapján, és amely Traianus oszlopán is látható. A híd homlokvonalának perspektívája csak a Deutsches Archäologisches Institut felvételén látható tisztán, amelyet nyilván kellő magasságból készítettek (HASSELnél: a kép alsó peremével párhuzamos, vö. i. m. 32., de a háttérből részatosan emelkedik ki előre és a kép bal széle felé, ezért azután minden egyéb felvételen – PARIBENInél, DOMASZEWSKInél, GARGERnél a kisebbik felvétel; GARGER nagyobbik felvételénél –, amelyeket alulról készítettek, látszólag többé-kevésbé részatosan a kép alsó pereme felé tart. A híd bal vége tehát csaknem a főalakok síkjáig emelkedik ki). A Villa Medici reliefje (F. MATZ–F. V. HUHNS: *Antike Bildwerke in Rom* 3. Leipzig 1882, 34.; M. CAGIANO DE AZEVELO: *Le antichità di villa Medici*. Roma 1951, 54.) csak fenntartásokkal használható fel, vö. DECEI: i. m. 166. sk., *P. L. Strack*: *Untersuchungen zur römischen Reichsprägung des zweiten Jahrhunderts* 1. Stuttgart 1931, 126, 497. – A beneventumi diadalív reliratának (ILS 296 Dessau) szövegével és értelmezésével kapcsolatban kiegészítést fűznék HASSEL, i. m. 7, 22-höz. GUEY (i. m. 93, 2. vö. 84, 2.) és STRACK (i. m. 15, 37, 210, 212, 911.) idéz néhány olyan esetet, amikor a szöveggel kapcsolatos határozat és a dedicatio időpontja között kimutathatóan bizonyos idő telt el (Dessau 293. 297. 304.). Ezek a példák azonban a provinciákból származnak. Az időkülönbség ez utóbbiaknál ráadásul a szövegek adataiból derül ki, míg a beneventumi diadalívnél a relief szövegéből és értelmezéséből kellene adódnia (114, ill. 117 után). A beneventumi illetőségű szenátus azonban nem követhette volna el azt a szentségtörést, hogy a feliraton a császár megszentelt nevéből a *Parthicus* jelzőt (116 februárjától), ill. ráadásul a *divus* praedicatumot lehagyja, még akkor sem, ha a bürokrácia a *tribunicia potestasszal* kapcsolatos számadatokat változatlanul meg akarta volna hagyni az 114-es szinten. A provinciákban ezt még utólag is pótolták. A szenátus, amely minden elképzelhető tisztességet megadott a halottnak (vö. SHA H 6, kitűnő hagyomány alapján), STRACK (i. m. 38) szerint sohasem hagyta ki szövegeiből a *Parthicus*. Marcus Aurelius diadalívének szintén idézett felirattörödéke 176-ból (Dessau 374), amelynél látszólag némi eltérés (legfeljebb 14 nap) mutatkozik a felirat és a SHA (C 12, 5; 2, 4, vö. MA 16, 1. 2; 17, 3; 27, 4) nyújtotta, a redactortól részben eltorzított hagyomány között (vö. J. M. HEER: *Der historische Wert der vita Commodi. Philologus Suppl.* 9. (1902) 23. skk.), számomra jelentéktelennek tűnik.

²⁸ Vö. G. WIRTH, *Philologus* 107. (1963) 288. sk.

²⁹A körülményes földrajzi helymeghatározáshoz és a stratégiai jelentőséghez általában ld. WEISSBACH, *RE* 6. (1909), 1213. és E. HONIGMANN az alábbi címszókban: Zeugma (Seleukeia) *RE* 4A. (1931). 1623. sk.; 2A. (1921), 1203.; Hierapolis *RE* Suppl. 4. (1924) 736.; Thapsakos (az egyik kérdéses helyen valószínűleg arab korból származó kőhid romjai) *RE* 5A. (1934) 1278. sk. vö. F. SCHACHERMAYER, *RE* 15. (1931) 1120; Samosata *RE* 2A. (1924) 1203., Suppl. 4. (1924) 982. skk. Capersanáról STRECK *RE* Suppl. 1. (1903) 274. Meliténeről VAN DER KOLF, *RE* 15. (1931), 548. Plut. Luc. 24, 2. skk. Tac. Ann. 15, 26, 2 – 27, 1. Akadt több más hely is, amely a vízmagasság és az áramlási sajátosságok folytán alkalmas volt a folyón való átkelésre, vö. V. CHAPOT: *La frontière de l'Euphrate de Pompée à la conquete arabe*. Paris 1907, 254, 5. Az átkelőhelyek századeleji állapotáról és régészeti feltártságáról i. m. 270. skk. 338. 347. skk.

³⁰Traianus hadserege vonulási irányának és az Euphratésnél a háború elején használt átkelőhelyeknek a földrajzi meghatározása igen nagy nehézségekbe ütközik. Azokat az Euphratésen keresztül végrehajtott előrenyomulásokat, amelyeket a kutatás egyáltalán a háború első évére (114) datál. különböző helyekhez kötik: Zeugmához és visszafelé Samosatához (STRACK, i. m. 214, 922. és 923.; HANSLIK, i. m. 1096), Meliténéhez Arsamosata irányában és onnan vissza (A. V. GUTSCHMID egy Cassius Dio 68, 19, 2-höz tett 1888-as coniecturája alapján, vö. BOISSEVAIN ad loc., A. V. DOMASZEWSKI: *Geschichte der römischen Kaiser*. 2. Leipzig 1909, 183.; R. P. LONGDEN, *JRS* 21. (1931) 9.; CAH 11., 242.; GUEY, i. m. 51. skk., LEPPER, i. m. 7. 206. sk. stb.); ez volt L. Lucullus régi előkészített előrenyomulási útvonala, amelyet utoljára Corbulo használt i. sz. 63-ban Armenia felé mentében, vö. K. MILLER: *Itineraria Romana*. Stuttgart 1916, 738.; végezetül, talán az év második felében, fent északon, Armenia Maiorban Elegeiánál (Aegea, MILLER, i. m. 676.; *FGRHist* 2 D p. 574.) az északi Euphratésen (Kara Su), hogy déli irányba haladva Mesopotamia északi részéig nyomuljon előre. Valamennyi hadművelet valószínűleg harc nélkül zajlott le. Semmi okunk sincs arra, hogy más átkelési eszközök használatára gondoljunk, mint a szokásos hajóhidak, kompok és gázlók. CHAPOT megpróbált állandó hidak nyomára bukkanni (pl. Samosatánál, Zeugmánál és a Hierapolishoz tartozó átkelőhelynél), de kísérletei nem hoztak biztos eredményt. Összefoglalva úgy vélekedik (i. m. 254.), hogy az Euphrates csak politikai demarkációs vonal volt, és nem igazi határ. A 275. 1. 5. jegyzetében ő is megemlíti a beneventumi diadalív fentebb tárgyalt reliefjét, amelyet DOMASZEWSKI téves felfogásában értelmezi; úgy véli, hogy a hídrészletnek csak szimbolikus jelentősége van (Mesopotamiának a birodalomhoz csatolása). Tudomásom szerint ezzel kapcsolatban még senki sem hivatkozott az Ammianus-szöveg coniecturájára.

³¹P. WESSELING: *Vetera Romanorum Itineraria sive Antonini Augusti Itinerarium*. Amsterdam 1735, p. 120.; TH. ASHBY–R. GARDENER, *Pap. Brit. Sch. Rome* 8 (1916) 115. a *via Traiana* egész útvonalaának beható vizsgálatában; HASSEL, i. m. 18., 115.; M. F. A. BROK: *De perzische expeditie van Keizer Julianus volgens Amm. Marc. Groningen* 1959, 130.

³²K. MILLER, i. m. 342.; C. DAICOVICIU, *RE* 21. (1951) 2461

³³*Acta Sanctorum Bollandiana*. Ed. nova (Paris 1864) Február 2. köt., február 9-hez, 310. skk.

³⁴WESSELING, i. m. 120.; AA SS 328. Ez a *pons Aufidi* korábbi Traianusnál, bár nincs kizárva, hogy később tatarozták, G. RADKE, *RE* Suppl. 13. (1973) 1514.

³⁵R. HANSLIK, *RE* Suppl. 10. (1965) 1087; MILLER, i. m. 372. skk.; W. H. GROSS, *RE* Suppl. 10., 1106; G. RADKE, i. m. 1512. skk.; ASHBY–GARDENER, i. m. 115. skk. A *via Traiana* a valamivel hosszabb és Tarentumon át vezető *via Appia* mentesítő útvonala volt. Az utóbbi valószínűleg meglehetősen rossz állapotban volt, és kedvezőtlen volt az útvonala, vö. H. E. HERZIG, in: *Aufstieg*, i. h. 2, 1 (1974) 633. A munkálatok befejezésének időpontjáról R. P. LONGDEN, *CAH* 11, (1936), 208.; valamivel kevésbé határozottan foglal állást LEPPER: *Trajans Parth. War* 164. *JRS* 59. (1969) 252.; a kérdést HASSEL (i. m. 8, 47.) döntötte el.

³⁶HÜLSEN, *RE* 2. (1896) 2298.; N. JACOBONE: *Un'antica e grande città dell'Apulia Canusium*. (Lecce 1925.) számomra hozzáférhetetlen volt. R. PAGENSTECHER: *Apulien*. Leipzig 4, 73. skk.

³⁷ASHBY–GARDENER, i. m. 117, 2.; vö. PARIBENI, i. m. 1, 125.; RADKE, i. m. 1533. (talán mindketten túlságosan kedvezően ítélik meg a fennmaradt antik részek állapotát.)

³⁸ASHBY–GARDENER, i. m. 117, 2.: a Cervaro és a Carapella hídjai az antik Herdonianál.

³⁹Vö. A. W. VAN BUREN, *RE* 21, (1951) 2435. sk.

⁴⁰ ASHBY–GARDENER, i. m. 146, főleg 143.; a Cervaro hídján legalább 13 pillér volt összesen csaknem 100 méteres szakaszon, amelyből 54 m esett a tulajdonképpeni folyóhídra. A drobetai hidat 20 pillér tartotta, és több mint tízszer volt hosszabb.

⁴¹ ASHBY–GARDENER, i. m. 155.; PAGENSTECHEK, i. m. 74 sk. megállapítja, hogy építészeti analógiák állnak fenn Titus római diadalívével, de ebből azt a téves következtetést vonja le, hogy a diadalív nem származhat Traianus korából; vö. még KÄHLER, *RE* 7A, (1939) 407, másfelől HASSEL, i. m. 23. skk.; PARIBENI, i. m. 2, 125. sk. Az ilyen diadalívek építésének céljáról KÄHLER, i. m. 470, 471.; a római Pons Aurelius (Ponte Sisto) feljárója felett álló Valentinianus és Valens emelte diadalívről, amelyről a későbbiekben még szót ejtünk, ld. KÄHLER, i. m. 399.

⁴² Két mérföldkő felirata, CIL IX 6076/7. A *via Appia* alapos helyreállításához a Rómától délre fekvő hírhedt pomptinumi mocsarak vidékére eső 23 római mérföldnyi szakaszon 97–100 munkást kellett Nervának és Traianusnak foglalkoztatnia, anélkül, hogy a munkával elkészült volna. A malária miatt egyébként a munkakörülmények igen súlyosak voltak, M. HOFFMANN, *RE* Suppl. 8. (1956) 1202. Tekintve, hogy utak és hidak építésével általában az egyes községeket bízták meg – még akkor is, ha az útvonaltól távol estek – valószínű, hogy a *via Traianán* is egyidejűleg több szakaszon folyt a munka. Csak így voltak képesek viszonylag rövid idő alatt megépíteni a jelentékeny hosszúságú útszakaszokat. H. E. HERZIG (in: *Aufstieg i. h. 2, 1*, [1974] 627.) túlságosan nagy jelentőséget tulajdonít a modern technika sajátos ökonómiájának, és nem számol a korlátlan mennyiségben bevetett emberi munkaerő óriási hatékonyságával.

⁴³ AA. SS. 313.; a *fluente Aufidii*hez ld. pl. Cassiodorus var. 1, 18, 24 *Sonti fluente* a híd említésénél. A többnyire pluralisban használatos *fluentum* a klasszikus korban a régebbi költészetből átvett szóanak számított (E. NORDEN: Vergilius Aeneis Buch VI, 226.), és valószínűleg Vergilius révén a kései antikvitásban Apuleius óta ismét elterjedt a népnyelvben; Thes. 1. L. 6, 1 949, 30. skk.

⁴⁴ A római egyházpolitika akkoriban arra törekedett, hogy az északi és déli longobárd urakkal és a bizánci exarchával szemben a konstantinápolyi VI. zsinaton (680–681) sikerrel elfogadott irányelvek szerint megszilárdítsa hatalmi helyzetét, és ellensúlyozza a 692-es V/VI. zsinat hatását. A helyzet kedvező volt, mivel Bizánc cselekvőképessége II. Iustinianus alatt a külső támadások és a trónviszályok következtében egyre hanyatlott, ld. J. HALLER: *Das Papsttum*. 1. Stuttgart 1934, 310–325. A szent esküvel való kötelezés igen hatásos harci eszköznek bizonyult. Annyi más esethez hasonlóan itt sem igen lehetett bizonyosra venni, hogy Sabinus püspök hamvait valóban azonosíthatták-e. A sírok Canusium egész lakott területén elszórva, a magántelkeken feküdtek – mint Apuliában általában –, és az idők folyamán számos kis temetővé terebélyesedtek. Gyakran gazdagon felszerelt kamrasírok voltak, mint az újabb ásásokból a sorozatos rablások ellenére is kiderült, ld. H. NACHOD, *Röm. Mitt.* 29. (1914) 260. skk. Volt tehát reális alapja annak, amit a klerikusok jámbor buzgalmukban felfedeztek. A Vita helymegjelölései szokás szerint teljesen pontosak, hiszen a mű egyfajta utikalauzul szolgált a zarándokoknak. A mai S. Sabino templom a szent confessiójával a 11. sz. végén épült, és semmi köze a korábbi templomépületekhez, ld. PAGENSTECHEK, i. m. 78. sk.

⁴⁵ Hidakhoz, gázlókhoz és egyéb átkelőhelyekhez köztudomásúlag mindig tabukat kapcsoltak. Az engesztelésül hozott áldozat (pl. a folyómederbe az átkelőhelyeknél bedobott pénzek és egyéb fémtárgyak formájában) gyakori rekvizitum még a feudális kor java részében is, vö. pl. A. GRENIER: *Manuel d'archéologie Gallo-Romain* 2, 1. Paris 1934, 185. Így azután a ló jól időzített megbottlása – ráadásul ekkorra már nyilván eléggé megrongálódott – hídon, ahogyan az Theodorada esetében történt, felettébb aggasztó lehetett.

⁴⁶ ASHBY–GARDENER, i. m. 115.

⁴⁷ *Inchoatus* mindig *perfectus* ellentéte, Thes. 1. L. 7, 1971 sk., 969, 34; vö. Ammianus 26, 2, 1.

⁴⁸ Javaslatával a *pontibus* pluralis miatt nem értettek egyet ASHBY–GARDNER, i. m. 115. CLARK ötletét elfogadja J. ČEŠKA, *Eirene* 12. (1974) 89. skk.

⁴⁹ J. B. HOFMANN–A. SZANTYR: *Lateinische Grammatik* 2. München 1964. 634.

⁵⁰ Még ha feltételezzük is, hogy a Traianusnak tulajdonított mondást valamivel később, például az utóda, Hadrianus személyét és annak stratégiai visszavonulási politikáját ellenzők táborában találták ki, kieszelőinek a csattanósság kedvéért akkor is tekintettel kellett volna lenniük a jól ismert logikai összefüggésre. Ha egyébként a két hidat csak maga Ammianus foglalta volna egy formulába, mint azt Lepper véli, ezt az összefüggést a kései antikvitásban már nem láthatták volna tisztán; 1. erről alább.

⁵¹ A. OTTO: *Die Sprichwörter der Römer*. 204. sk.

⁵² W. HARTKE: *Kinderkaiser* 283. sk.; az ott idézett fogadalmi felirat, amely az I. Valentinianus kezdeményezésére készült építményhez tartozik, a másik császárhoz, Valenshez szól.

⁵³ Vö. ASHBY–GARDENER, i. m. 115.

⁵⁴ Ammianus több ízben kitér erre a toposra, vö. 14, 6, 2. skk., 19, 10, 4; 26, 1, 14; 27, 6, 6; 28, 2, 7; 31, 5, 13. sk. E. A. THOMPSON (*The Historical Work of Ammianus Marcellinus*. Cambridge 1947, 129. 131. skk.) 14, 6, 2. skk. és 31, 5, 14 kapcsán utal azokra a döntő antagonisztikus osztályellentétekre, amelyek ennek az ideológiának az alapját képezik, természetesen Ammianusnál is. További szempontok J. STRAUB munkájában: *Christliche Geschichtsapologetik in der Krisis des röm. Reiches. Historia* 1. (1950) 52. skk. = *Regeneratio imperii*. Darmstadt 1972, 240. skk., újabb szakirodalommal. Ld. még A. LIPPOLD: *Rom und die Barbaren in der Beurteilung des Orosius*. Diss. Erlangen 1952 (Kéziratban) 5. skk., 12. skk., 50, 68. skk., *Philologus* 113. (1969) 92. skk.; J. DOIGNON, in: *Mél. A. Piganiol*. Paris 1966, 1698. skk. A. DEMANDT: *Zeitkritik und Geschichtsbild im Werk Ammians*. Bonn 1965, 132. skk., 142. skk.

⁵⁵ Vö. W. ENSSLIN disszertációját: *Klio* 18. (1922–23), 104. skk.

⁵⁶ Az antitetikus parallelizmus használatára Ammianusnál 26, 7, 17 idézhető példa gyanánt, amelynél ezt a stilisztikai fogást félreértették és lacunái tételeztek fel (helyesen értelmezi viszont SEYFARTH az 1971-es kétnyelvű kiadásban). A két periódus mindegyike két részre tagolódik a 'trónbitorló elleni harc – trónbitorlóhoz (Procopiushoz, 365-ben) való átpártolás' antitézisében, éspedig oly módon, hogy az antitézisek első tagja mindegyik esetben feleakkora, mint a második, ami stilisztikailag a katonák végső elhatározását, az átállást hangsúlyozza. Iulianus és Traianus párhuzamba állításáról ld. újabban: J. VOGT: *Ammianus Marcellinus als erzählender Geschichtsschreiber der Spätzeit*. Abh. Mainz 1963, 23.

⁵⁷ A 'háború–béke' antitézist tehát a két formula alkotja, és nem a *Hister* és *Aufidus* folyónév, mint ASHBY és GARDNER vélték. Az ifjabb Plinius a Traianusról írott Panegyricust teljesen a 'háborús politika–békepolitika' antitézisére építette fel, pl. 16, 1; 22, 3. Utal a válságos dunai helyzetre, és céloz egy háború alatti dunai átkelés problémáira (16, 2, valamint már 12, 3). Túlságosan merésznek tűnik, hogy itt hidakra gondolt volna (*percur sare ripas* 12, 4; *flumina exaruisse* 16, 5; szkeptikusan vélekedik DECEI is, i. m. 151., valamint TUDOR, i. m. 89. = 79. sk. A Panegyricus szerkesztésének és megjelentetése időpontjának vitás kérdéseire nem óhajtok kitérni). PARIBENI, i. m. 1, 140. sk., 151, 221. sk.; M. DURRY, i. m. a fenti helyekhez; HANSLIK, i. m. 1048., vö. 1050., a két említett fejezetet a 98/99 telén tett moesiai szemleutakra vonatkoztatják. FRONTO (princ. hist. 209. sk. Naber = 18 199, 16. skk. v. d. Hout) nem foglal állást abban a tekintetben, hogy Traianus a háborús vagy a békebeli tetteinek köszönhet-e hírnevét. A „nép” számára (*ad populum*), azaz legalábbis a római-itáliai tömegek számára nem akadt még egy olyan császár, aki békebeli kulturális tevékenységével jobban megkedveltette volna magát nála. A szenátus – mint osztályának és az itáliai érdekeknek a képviselője – ebben a szellemben készíttette a beneventumi diadalív reliefjét is, miközben a császár már úton volt a parthus háborúba, DOMASZEWSKI, i. m. 180. sk. = 35. sk.; LEPPER, i. m. 192. skk.; HASSEL, i. m. 22.

⁵⁸ Ezért található a hosszan elnyúló határmenti Trapezunt – Euphratés – Arabia útvonalon több kőhíd.

⁵⁹ Ezzel helyére tehető és megmagyarázható Cassius Dio tudósítása, amelyet R. SYME (in: *Laureae Aquincenses*. Budapest 1938, 284, 11.; Tacitus i. h. 489, 1.) meglepőnek talált, ld. P. OLIVA: *Pannonia and the Onset of Crisis in the Roman Empire*. Prague 1962, 268. sk. A Cassius Diótól Traianusnak és hadvezéreinek tulajdonított, expanzív támadáson alapuló védelmi taktikát csak azután vezették be, hogy az első dák háborút követő békes időszak a katonai és politikai kompromisszumok politikájával rossz tapasztalatokat szolgáltatott, ld. erről a Traianus második esküformulájával kapcsolatban mondottakat. A Hadrianus 119-es daciai politikájáról szerzett újabb ismereteink számos olyan kutató számára is elképzelhetővé teszik, hogy Hadrianus már a 2. dák háború alatt szembehelyezkedett Traianus új külpolitikai vonalával, akik korábban a beneventumi diadalív Domaszewski-féle téves interpretációjának hatása alatt álltak, ld. LEPPER, i. m. 154, 202. A drobetai híd Hadrianus kezdeményezésére történt lebontása minden bizonnyal megütközést keltett a Traianus háta mögött meghúzó szenátorok társadalmi csoportosulásaiban, és az igen szűkszavú xiphilinosi excerptumból láthatóan még a szenátus pártján álló Cassius Dio szemében is a „nagyvonalú” (*μεγαλονοια*) társadalmi, világtörténelmi és hadászati koncepciók feladásának vitathatlan tényét jelentette. Az intézkedés,

amelyben – különösen a Traianus halála után kitört felkelésekre (SHA H 6, 6. sk. Hier. 198d) való tekintettel – nincs okunk kételkedni, realista állásponttól és a római gyakorlat szemszögéből nézve érthetőnek látszik, ld. még TUDOR hipotéziseit, i. m. 149. skk. = 129. skk.

⁶⁰ Vegetius r. m. 1, 10; 2, 25; 3, 7; Arrianos anab. 5, 7. Eszerint a mindenkor kritikus euphratesi vonalon az azonnal felállítható hajóhidak voltak szokásban. A hídjármok még a drobetai hídnál is fából készültek, és így tűzzel könnyen és alaposan – ha nem is pillanatok alatt – meg lehetett őket semmisíteni. A korai és kései császárkorban a rajnai határon is csak fahidakat használtak. Domitianus alatt Mainznál, I. Constantinus alatt pedig Köln-Deutznál ugyan kőpillérek állítottak a folyómederbe, de bizonyosan fából készült jármokat illesztettek rájuk, mint a drobetai hídnál. A galliai provinciák belsejében számos római hidat építettek kőből, A. GREINER, i. m. 2, 1 190.1. 199. Mivel ezek szerint kőhidakat csak olyan vidékeken emeltek, amelyeket katonailag biztonságosnak tekintettek, csupán elvéve és csak a 3. századtól találunk adatokat hadászati okokból történő átvágásukra: Herodianus 8, 4, 2 *pons Sonti* az Aquileiába vezető alpesi úton, 238 tavaszán, E. HOHL, *RE* 10, (1917), 865. ld. még POLASCHEK, *RE* 21. (1951) 2467., és HOHL: Maximini duo. Berlin 1949, kommentár pl. 21, 31-hez; ILS Dessau 627: Mauretaniában 290-ben. A Maxentius és az észak felől Róma felé vonuló Constantinus közötti döntő ütközet előtt az előbbi átvágta a városfaltól 2 római mérföldre a via Flaminián található *pons Milvius*, H. P. L'ORANGE; Der spätantike Bildschmuck des Konstantinusbogens. Berlin 1939, 70. sk.; nem sokkal később feltehetően utászati átjárót létesítettek rajta, J. VOGT, *Röm. Mitt.* 58. (1943) 195. skk., aki minden erre vonatkozó adatot kiértékel, vö. J. MOREAU: Lactance de la Mort des persécuteurs 2. Paris é. n., 436. skk., 440. skk.; SCHLUMBERGER, i. m. 191. – E. NORDEN munkája (Die germanische Urgeschichte in Tacitus Germania. Leipzig 1923, 242. sk.) kívánságának megfelelően immár kiegészíthető és helyesbíthető.

⁶¹ Drobeta, ez a Duna bal partján, feltehetően egy révnél fekvő római kor előtti település Hadrianus alatt lett municipium, C. PATSCH, *RE* 5. (1905) 1710. skk., Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa 52 Sber. Wien 217,1 (1937) 4,1. 165–92, 104, 108, 165,6., 178. (68,1. kérdéses); PARIBENI, i. m. 1, 205. sk.; KORNEMANN, *RE* 16. (1933) 603. A hidépítéshez a hely valószínűleg azért is mutatkozott alkalmasnak, mert kedvező körülményeket teremthetett a régi, déli útvonal felől és az újabb, fontosabb délnyugati, ill. nyugati útról jövő, Dunán átmenő kereskedelemnek, ld. I. GLODARIU, in: *Thracia* 3. Sofia 1974, 171. skk. A város a hidépítés következtében gyorsan virágzásnak indult, és még a Dunától északra fekvő provinciák feladása után is megtartották hadászati hídfőnek, H. VETTERS: Dacia Ripensis. *AdW Wien Schr. d. Balkankomm. Antiquar. Abt.* 11. (1950) 9. sk. Prokopios de aedif. 4, 6, 14 a 6. sz. közepén arról tudósít, hogy a természeti erők és a kor elpusztították a hidat, amely egyébként sem hozhatott *θησις*-t a rómaiaknak.

⁶² ILS Dessau 769.

⁶³ A római *pons Gratiani* 369-ből származó fogadalmi felirata (Dessau 771) szintén arról tudósít, hogy a hidat *in usum senatus populique Rom.* emelték; a hidépítés mint békés tevékenység: Dessau 627 (290-ből); „Róma és egész Itália szabadságának visszaadása” után, miután a gótokat a quirites örömeire leülték: Dessau 832 (565-ből); a 354 vagy 355-ből datált mérföldkövön (Dessau 732) egymás mellett áll: *viis munitis pontibus refectis recuperata republica*, átfogó értelemben vett útépités, hidak tatarozása és politikai restauráció (az igen régi *viam munire* terminus jelentéséről ld. RADKE, i. m. 1440.; A. BEETZ: Aus Österreichs römischer Bergangenheit. Wien 1956, 25, 51. jz.: szerinte a római császárok hidjai kőépítmények voltak). A „Kinderkaiser” már idézett helyén (284. l.) nyújtott korábbi leírásomban még nem vettem tekintetbe, hogy a hidakat – legalábbis a rajnaiakat – Symmachus (or. 3, 9) ugyanúgy propagálja, mint a hadműveletek eredményét, de végső soron ő is általában a megszerzett *recreatio orbis Romani* római szimbólumaként emlegeti őket. Szövegében tehát nem a „családi híd” (Rómában) – „hadihíd” (a Rajnán) ellentétéről van szó. E fordulatok közül némelyek az idők folyamán pusztá retorikai toposzá fakultak. Az ifjabb Plinius a Caninius Rufus eposzköltőhöz írott levelében (ep. 8, 4) örömmel fogadja annak elhatározását egy görög nyelvű történelmi eposz (*Bellum Dacicum*) megírásáról, közvetlenül Traianus Rómába való diadalmas visszatérése (i. sz. 107) után. A levélből láthatóan Vaninius a költészet minden eszközét fel kívánta használni a háborús események leírására, így a „folyók felett átívelő új hidakat” is. Plinius itt természetesen a drobetai leírására is gondol, FR. LAMMERT, *RE* 21. (1951) 2441, de nem csupán erre, mint STRACK (i. m. 127.) vélte, hanem számos egyéb utászati létesítményre is. Méltán fogalmaz óvatosabban már DECEI is (i. m. 151.). A hidak leírása ugyanis a rétorikus történetírás „kedvelt bravúrjai” közé tartozott, LAMMERT, i. h. példákkal.

⁶⁴ Semmi esetre sem mutatható ki ennek valamilyen kapcsolata a *pontifexek* funkciójával vagy a császár „*pontifex maximus*” címével. Cantacuzinot és Marsigli gróft a 17. sz. elején egy nyilvánvalóan hamisított felirat vezette félre, amelyet állítólag a drobetai hídnál találtak (*Providentia Augusti vere pontificis* . . . stb.). A követ Marsigli saját állítása szerint Alba Iuliában találta meg. Pusztá véletlen, hogy a numizmatikusok a szenátus egyik traianusi pénzénél, amelyen kétségtelenül egy fából épített hidív látható, hosszú ideig nem tudták eldönteni, hogy a drobetai hidat ábrázolja-e vagy a *pons subliciust*, amely Varro (I. L. 5, 83) szerint a papi tisztségnév alapjául szolgált. STRACK, i. m. 127. skk., DECEI, i. m. 143, 5., 169. skk. K. LATTE: *Römische Religionsgeschichte*. München 1960, 196., a történeti korban a *pontifexeknek* már semmi közülük nem volt az utakhoz és a hidakhoz.

⁶⁵ ILS 61 06 Dessau, Traianustól (kb. i. sz. 101) *aeternitati suae Italiae prospexit*, R. SYME, Tacitus i. h. 224.; az *Italia restituta* olvasattal ellátott pénzék egy *Aeternitas* feliratú csoporthoz hasonlóan a 108-as decennalia alkalmából, STRACK, i. m. 190. Ezek az idealista megfogalmazások a valóságban nagyon is kritikus helyzetet tükröznek, különösen Itália esetében, M. ROSTOVTZEFF: *Gesellschaft und Wirtschaft im römischen Kaiserreich* 2., 74. skk.; a második angol kiadás ehhez nem hoz kiegészítést.

⁶⁶ A Traianus útépitéssel és közlekedésüggyel kapcsolatos gondoskodására vonatkozó adatokat már J. DIERAUER összeállította (Beiträge zu einer kritischen Geschichte Traians. In: M. BÜDINGER: *Untersuchungen z. röm. Kaisergeschichte*. 1. Leipzig 1868, 127. skk.). Emlékeztet Traianus és Plinius levelezésére, amelyből kiderül, hogy az útépitéshez is nagy számú földmértőre volt szükség (Plin. 10, 17b, 2. 18, 3), akik igen kapósak lettek. Vö. FABRICIUS, *RE* 15. (1939), 959, J. ŠAŠEL, *JRSt* 63. (1973) 83. ILS Dessau 5898 nyomatékosan utal Traianus egy másik „kőhidjára” a birodalom legnyugatibb részén *Aquae Flaviae*-ben (ma Chave), a portugáliai Bragából Bragancán keresztül a spanyol Astorgába vezető úton. Ezt a hidat 103 és 111 között építették.

⁶⁷ ROSTOVTZEFF: *Frumentum RE* 7. (1912) 143.

⁶⁸ E jelenségről az ötvenes évek óta élénk vita folyik, különösen a Szovjetunióban, ld. E. M. SCHTAJERMAN: *Die Krise der Sklavenhalterordnung*. Übers., hrsg. W. SEYFARTH, Berlin 1964, 79. passim; *уо*, in: *Soz. Probleme in Hellenismus und im röm. Reich*. Praha 1973, 15 skk.; E. M. Штраерман – М. К. Трофимова: *Рабовладельческие отношения в ранней Римской Империи (Италии)*. Moszkva 1971, passim; R. GÜNTER, *Klio* 56. (1974) 239. skk.

⁶⁹ Vö. K. SCHNEIDER, *RE* Suppl. 6. (1935) 422. skk. és M. ROSTOVTZEFF: *Gesellschaft und Wirtschaft* i. h. 1, 68. ROSTOVTZEFF (2, 73.) a traianusi Duna-híd építését a legtöbb mai történészhez hasonlóan elsősorban hadászati szükségszerűségnek tartja; de vö. 1. 122, 134.; 2. 11. Katonapolitikai szempont mellett foglal állást STRACK, i. m. 124.; FR. LAMMERT, *JRSt* 21. (1951) 2441. és még nyomatékosabban C. DAICOVICIU, *Klio* 38. (1960) 177.; L. J. ŠAŠEL, *JRSt* 63. (1973) 80. Idealisztikusan vélekedik A. V. DOMASZEWSKI, i. m. 184 = 41., Traianus szerint „Beglückter, nicht Besieger der Donauländer”, hasonlóképpen F. NOACK. *Bibl. Warburg Vortr.* 1925/26. Leipzig 1928, 197. sk. A daciai útépités gazdasági jelentőségét és a romanizációban játszott szerepét hangsúlyozza általában DECEI, i. m. 141. skk., M. MACREA: *La vita Romana in Transilvania*. Bukarest 1942, 27. skk. (népszerűsítő munka); TUDOR (i. m. 61. = 54., 85. = 75.) ugyan szintén az új provincia és a birodalom központja közötti összeköttetés megszilárdításának szükségszerűségében látja az állandó kőhid építésének indítékát, de az építkezést mégis egy hosszú időre szóló hadászati tervezés egyik szakaszának tekinti. Ennek érdekében – mint már fentebb említettük – kénytelen túlbecsülni a 102-es békével szerzett római területek nagyságát, hogy a dák birodalom teljes szétzúzása előtti építkezést hadászati szempontból plauzibilissé tegye. V. VELKOV (*Studii Clasice* 3. [1961] 244.) még a katonailag jóval kritikussabb 4. századról szólva is kiemeli az I. Constantinusnál 328-ban Oescus–Sucidavánál építettet – a daciai szakaszon második – állandó Duna-híd – „nagy stratégiai és gazdasági jelentőségét”, vö. azonban erről VETTERS, i. m. 22, 218.; I. Constantinusnak a folyami határokkal kapcsolatban folytatott igen ügyes és a korábbi módszerekkel össze sem hasonlítható politikájának külön fejtegetéseket kellene szentelnünk. Igaza lehet azonban GROAGnak, aki az inkább békeszerető, semmint harcias Maxentius császár (306–312) igen intenzív útépitésének (pl. Dél-Itáliában, valamint a via Traianán is) okát korántsem csupán „stratégiai követelmények teljesítésében” látja: *RE* 14. (1928) 24, 61. sk. A via *Claudia Augusta* már jóval korábban megmutatkozó gazdasági kihatásairól ld. W. CARTELLIERI: *Die römischen Alpenstrassen. Philologus Suppl.* 18. (1926) 57.

⁷⁰ Tehát nem „apparent anti-climax”, mint LEPPER, i. m. 164. véli. Traianus talán a Duna és az Aufidus „hidját” pars pro toto gyanánt értette, azaz a via *Traiana* számos hídja és viaduktja helyett,

valamint azon Duna-hidak helyett, amelyek intenzív útépitő tevékenység mellett és néhány colonia (pl. Ulpia Oescus) alapítása után látszhattak szükségesnek az átkelőhelyeken, azoknak a területeknek a birodalomhoz csatolását követően, amelyek a Duná alsó folyásának bal parti szakaszán terültek el a Tisza torkolatától valamivel keletebbre húzódó vonaltól egészen az Olt folyó menti limesig, vagy esetleg még tovább. Az oescusi állandó híd, amelyet végül is I. Constantinus építtetett meg, nyilván Apollodóros drobotai hídjának műszakilag hű mása volt, D. TUDOR, *Rev. ist. Rom.* 11/12. (1924–42) 136. sk., PODURILE i. h. 170. sk. = Les ponts i. h. 148.; vö. Epit. 41, 14, VETTERS, i. m. 22, 218.

⁷¹Az NDK Tudományos Akadémiájának Ókortörténeti és Régészeti Központi Intézete (ZIAGA) munkacsoportjában, amely a Bibliotheca Teubneriana Ammianus-kiadását készítette elő, úgy döntöttünk, hogy megtartjuk a kézirat olvasatát.

⁷²A ZIAGA munkacsoportjában folytatott megbeszélés eredménye.

⁷³Ezt állítja pl. H. BENGSTON: Grundriss der römischen Geschichte, München 1967, 33 Cassius Dio alapján (68, 9, 7), aki azonban csak „megszállásokról” beszél. Helyesen vélekedik M. FLUSS, *RE* 15. (1931) 2399, 2356. A Tisza és a Duna közötti területek, valamint Munténia és Moldva későbbi helyzetéről szólva VETTERS (i. m. 4.) „ellenőrzés alatt álló vidéket” emleget.

⁷⁴C. DAICOVICIU, *Klio* 38. (1960) 180.; vö. *uő.*: Dacica in: Hommage a A. Grenier. *Latomus* 58. (1962) 472. és részletesebben M. MACREA: L'organisation de la province de Dacie. *Dacia* 11. (1967) 126. sk. A feliratot legutóbb kiadta A. DOBÓ: Interscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repertae ad res earundem provinciarum pertinentes. Budapest 1975, Nr. 811.

⁷⁵Vö. M. FLUSS, *RE* 15. (1931) 2351. skk.; ellenkező véleményen van E. KIRSTEN, *RAC* (1957) 561.

⁷⁶B. GEROV, *Klio* 37. (1957) 210.

⁷⁷A Notitia dignitatum, KORNEMANN, *RE* 5. (1905) 730.; E. POLASCHEK, *RE* 17. (1936) 1085. A kettéosztás kronológiájához M. FLUSS, *RE* 15. (1931) 2351. skk.

⁷⁸W. HARTKE: *Quaestiones*. i. h. 22, 3.

⁷⁹Országnevek pluralisai korán megjelennek az irodalomban. A tipizáló pluralist (pl. *Propertius* 2, 16, 10 *Illyrias* Rothstein ad loc., HOFMANN–SZANTYR, i. m. 2, 19., Catullus 45, 22 *Syrias Britanniasque* [észak–kelet-aspektus, Kinderkaiser i. h. 357]) figyelmen kívül hagyhatjuk. Ovid. *Trist.* 1, 4, 19-et, ha az *Illyriis* coniectura helyesnek bizonyul, inkább népnévként kellene értelmeznünk; éppen *Illyriá*nál csak igen későn jelenik meg a pluralis, ha ugyan egyáltalán használták pluralisban. A többes szám általában az illető országnévvel jelölt területek rendszerint tudatosított vagy hangsúlyozandó pluralitására utal. A *Hispania* alak például a provincia már köztársaságkorban történt kettéosztására vonatkozik. Suetoniusnál az *expeditionem in Galliam et Germanias* (Dom. 2, 1; a 70-es gall-germán felkelés kapcsán) esetében a már régóta három provinciára osztott Gallia singularis mellett álló pluralis bizonyára a germán felkelés egész területére utal: egyfelől a római Germániára, amelyet ekkor még nem provinciákra, hanem csak két katonai körzetre osztottak, másfelől a Rajna jobb partján fekvő szabad Germániának a felkelésben résztvevő népeire. Hasonló a jelentése a *Daciae* alaknak Traianus formulájában. Domitianus katonai szolgálattal akarta fivére, Titus hírnevét utolérni, akiről Suetonius azt írja (Tit. 4, 1), hogy *in Germania* (sic!) teljesített katonai szolgálatot stb. Germaniát a szerző itt sommásan a *provincia* szóval illeti. Tacitus már különbség nélkül használja hol az egyes, hol a többes számot, pl. éppen a felkelés kezdetén kialakult helyzet leírásában, *Hist.* 4, 17: § 1 *per Germanias Galliasque; Germaniae . . . misere legatos auxilia offerentes*, az utóbbit bizonyosan a szabad Germania népeiről, mint Ann. 1, 34, 4-ben és egyebütt. Szövegjavítások tehát éppoly kevésbé indokoltak, mint azok a különbségtételek, amelyeket SYME (Tacitus i. h. 456, 3.) indítványoz; § 2 *Galliae*; 3 *Galliam*; 4 *Gallia, Germania*; 6 *Gallias, Germanias*. A *Germania* elnevezés használatáról csak nagy általánosságban ír K. CHRIST, *Gymnasium* 64. (1957) 521. skk. A provinciák Diocletianus-féle felosztása után a többes szám használata természetesen kibővül. Orosius például többnyire értelmi különbség nélkül használja *Britanniae, Galliae, Hispaniae, Pannoniae* és *Thraciae* singularisát és pluralisát. Aurelius Victor tartózkodóbban bánik a többes számmal (csak *Galliae, Raetiae* és egyszer *Pannoniae* fordul elő nála; a szerző 361-ben *Pannonia secunda* consularis volt), Ammianusnál azonban ismét erősen kibővül a használata: az anyag a *Moensiae* (vö. 17, 12, 1 *Pannonias Moensiarumque alteram = M. superior*) és *Syriae* pluralisokkal gyarapodik nála. (21, 7, 1-ben *Illyriis* valószínűleg népnév, akárcsak 9, 3; 27, 12, 11-ben a kézirattal egyezően *Armenios . . . vastabat* irandó *Armenias* helyett, vö. 12, 13, egyebütt csak a singularis használatos; a kifejezősmódhoz vö. 21, 12, 2 *Noricos*

ingressus.) *Daciae* a tárgyalt helyeken kívül 21, 5, 6-ban fordul elő: Iulianus elhatározza, hogy előrenyomul Constantianus ellen, és – tekintve, hogy a *regiones Illyricae* nem állnak megszállás alatt – egészen *Daciae* keleti határáig, azaz a Szófiától kb. 70 kilométerre keleti irányban fekvő Succis-szorosig vonul. Mivel Ammianus pl. 21, 13, 6-ban *Italiát*, *Illyricumot* és *Thraciact* mint nagy egységeket (azaz a diocletianusi dioecesiseket) külön említi, a *Daciae pluralis* itt valószínűleg nem a *Notitia dignitatum* dioecesisére vonatkozik, hanem a két provinciára: *Dacia ripensisre* és *mediterraneára*. Ugyanazt a 21, 5, 6-ban *Daciae* néven említett területet 22, 1, 3-ban Ammianus értelmi különbség nélkül singularisban említi (*Dacia*); 21, 10, 3 *mediterranei Daci* a Succis-szoros földrajzi leírásában; 26, 7, 12 *ripensis Dacia* a keletet a birodalom nyugati részével összekötő három út felsorolásánál; 27, 4, 5 a *Thraciae* és *Dacia* közötti határ földrajzi leírásában; 15, 3, 4 egy máshonnan nem ismert tisztviselő *Daci*ból; 26, 5, 10 egy tiszt *Dacia mediterrane*ből; 26, 4, 5-ben VETTERS így egészíti ki a szöveget (i. m. 26, 257): *Thracias et (Dacias) diripiebant praedatorii globi Gothorum (Moesias Heraeus, Pannonias Novák)*. 16, 8, 3 kézirat: *Danum*, WAGNER nem meggyőzően *Dacum*. – 31, 5, 16-ban Valensnek a gótokkal vívott háborúban elszenvedett vereségei kapcsán a szerző megemlíti – talán nem minden hátsó gondolat nélkül – *Nicopolis* ad Istrum-ot, amelyet Traianus császár alapított *indicium victoriae contra Dacos* gyanánt. Az egyes és többes szám között az ország általában történő megnevezésénél tehát *Dacia* esetében nincs különbség. Úgy tűnik, hogy a pluralis használata az *-a*-ra végződő nőnemű latin országnevekre korlátozódik. A jelenségre nem tudok elfogadható magyarázatot adni. Az euphratési határnál fekvő *Commagenes* és *Cyrrhesticae* pluralisai, amelyekkel korábban foglalkoztam (Kinderkaiser, 391, 2), még kevésbé világosak; Plinius (n. h. 5, 23, 81) az utóbbihoz számos topográfiai nevet és vidéket kapcsol, és KORNEMANN szerint (i. m. 726., Suetonius Vesp. 8, 4) *Commagenát* az annektálás után Germaniához hasonlóan körzetekre osztották.

⁸⁰Ezen a helyen kívül kétszer singularis áll Lactantiusnál: d. m. p. 4, 3 *Daciam* (a kéziratban: *datiam*; a Dunától északra) *Moesiamque occupare*; 9, 2 *in Daciam nova(m) traiecto amne confugere*; a népnév nincs kitéve. Az első kiadó, Baluze 23, 5-öt *Dacis*-ra változtatta, amelyhez a CSEL kiadásának készítői, BRANDT és LAUBMANN a „vielleicht richtig” megjegyzés fűzték. LENGLET (1748, Migne 7, 252.) a *Dacia superiorra* és *inferiorra* való hivatkozással védi a *Dacis* alakot, J. MOREAU (i. m. 1, 476 és 104.) pedig részletesebb indoklás nélkül egy *Dacii* népnevet tételre fel, mint *Thes. 1. L. Suppl. Onomast. 3, 1, 3. hazs. 46*, ahol azonban LENGLET-t félreértették. *Rebellare* és *rebellis* Lactantiusnál az index verborum szerint csak személyekkel kapcsolatban fordul elő, de másutt tájak nevei mellett is áll (vö. Velleius 2, 90, 1). A *census* bevezetése annak előfeltétele és biztos jele, hogy az illető területet – esetünkben Daciát – törvényesen provinciává nyilvánítják, vö. J. MARQUARDT: *Römische Staatsverwaltung* 2². (1884) 213. STRACK, i. m. 208, 892; a név variánsaival egyikük sem foglalkozik. E. KIRSTEN (*RAC* 3. 1957, 560), a *census* említését anakronisztikusnak tartja ALFÖLDI A.: *Daci e Romani in Transilvania* (Budapest 1940, 30. sk.) c. munkájára való hivatkozással. ALFÖLDI az egész 23. fejezetet szándékos hamisításnak tartotta, pusztán azért, mert Lactantius gyűlölte a keresztényellenes Galeriuszt, vö. ezzel szemben H. GRÉGOIRE, *Byzantion* 8. (1933) 55.; W. HARTKE: *Kinderkaiser* 355., M. MACREA, *Dacia* 11. (1967) 124., és érdekes szempontokkal A. RANDA, in: *Thracia* 2. *Sofia* 1974, 155. sk.

⁸¹K. ROLLER: *Die Kaisergeschichte in Laktanz "de mortibus persecutorum"*. Giessen 1927, 32, 36.; Rollernek e műről alkotott nézete számos ellenzőre talált, vö. pl. S. PRETE, *Gymnasium* 63. (1956) 503. skk. Az itt vitatott kérdésekre nem térhetek ki. KORNEMANN: *Dioecesis. RE* 5. (1905) 730.; vitatott, hogy már Ammianus korában is létezett-e *D. ripensis* és *mediterranea*, M. FLUSS, *RE* 15. (1931) 2381.; W. ENSSLIN, 7A. (1939) 2458.; WETTERS, i. m. 5. sk., J. MOREAU, i. m. 2, 256.; E. KIRSTEN, *RAC* 4. (1959) 154. A provinciák Diocletianus-féle új felosztása 300-ra valószínűleg befejeződött; ebben csak egyetlen egy *Dacia* nevű provincia szerepel. I. Constantinus alatt már két ilyen nevű provincia bukkan föl, VETTERS, i. m. 24, 233. Lactantius forrása 9, 2-ben csak *Dacia novát* emleget egyes számban, akárcsak egyes bizánci szerzők és későbbi latin források: Eutr. 9, 15, 1; SHA A 39, 7 (Eutropiusból), amely SYME (*Historia* 22. [1973] 313, 8.) szerint a *Ripensisre* vonatkozik; Aurelianus kapcsán ellenben csak Rufius Festus és Iordanes (Rom. 217, Festusból) beszél két provinciáról (vö. M. FLUSS, *RE* 15. [1931] 2359.), aminek oka – Rufius Festus ismerve – csakis saját kora viszonyainak visszavetítése lehet, vö. fentebb Thraciáról. Ulpianus a *proconsul* kötelességeit taglaló írásában, amely hozzávetőlegesen Caracalla korából származik, *praesides Syriarum sed et Daciarum*-ot ír (Dig. 48, 22, 7, 14), a 2. századi, körzetekre való felosztás alapján; CIL 3, 1176 Decius

császár, i. sz. 250; a Balkán hegységben talált felirat Carus és Carinus korából: *finem inter duas Dacias*; VETTERS, i. m. 6, 27.; B. FILOW, *Klio* 12. (1912) 234. skk. és 239, 3.

⁸²A *provincia* terminust Ammianus nagyon kedveli. A többes szám egy meghatározott pluralitáson (pl. 14, 7, 21; 15, 11, 7. 12; 20, 8, 16; 22, 15, 2 *Syriarum provinciae*; 27, 4, 4) kívül igen gyakran általánosabb értelemben „birodalmi területet” jelent: 16, 10, 9: a császár *in provinciis suis*; 25, 8, 13 egy szóbeszéd *per provincias . . . et gentes* („külföld” – „belföld”); TH. MOMMSEN: *Ges. Schr.* 6. 226, 1.) jár; 28, 4, 35 (a római) *res urbanae* szembeállítva a *provinciae*val; 31, 14, 2. Valens mint a *provinciae* összességének védelmezője a kizsákmányoló osztályok képviselőinek profitérdekeivel szemben, vö. THOMPSON, i. m. 128. *Provincia* a korabeli osztályharc antagonisztikus ellentmondásainak egyik terminusa lesz. Az Ammianusnál található példák száma szaporítható. Egy bizonytalan korai példa Cicerónál is előfordul, ld. HOFMAN–SZANTYR: *Lateinische Grammatik*. 2. München 1963, 16 § 25 Zus. B. Nem tartozik ide Tac. *Germ.* 29, 3, A. GERBER–A. GREEF, *Lex. Tac.* s. v.

⁸³A suetoniusi hely értelmezéséhez ld. L. WICKERT, *RE* 22. (1954) 2112. A *species* szó jelentéséről és használatáról a kései latinságban ld. mindenekelőtt W. HARTKE: *Kinderkaiser* i. m. 36., valamint alább: *Species és forma* (Exkurszus).

⁸⁴Ammianus (15, 11, 6) a gall provinciák felsorolásában, amely egy olyan részben található, melyben egy régebbi forrás alapján a Diocletianus előtti felosztást közli, így jellemzi a Rajna-menti helyzetet: *superiorem et inferiorem Germaniam Belgasque duae iurisdictiones isdem rexere temporibus*. Az abstractum személy helyetti használatának ezzel a *Thes.* 1. L. (s. v.) anyaga szerint szinte egyedülálló példájával Ammianus a rajnai limes nem kevésbé különleges közigazgatási helyzetét jelöli: ezt a vidéket csak 70 és 96 között szervezték át fokozatosan provinciává. Emlékeztetünk arra, hogy az analog palaestinai helyzetre Ammianus a fentebb említett *iurisdictione delata* kifejezést használta (14, 8, 12–2). Ez a sajátos, körzeti alapon való szervezés különösen a császárkori, I–2. századi római limes-politikára jellemző. A körzetek ugyan gyakran saját katonai parancsnoksággal rendelkeztek, de jogilag máskülönben a szomszédos provinciák közigazgatása alá tartoztak. Numidiát is így szervezték meg. A többes számú *Germaniae és Daciae* névalakoknak az ilyen körzetekkel kapcsolatos használatát ebből megmagyarázhatjuk. – A *Thes.* 1. L. 7, 2 701, 77 szerint a *iurisdictiono* konkrét használatára csak Traianus és Hadrianus korából vannak példáink.

⁸⁵STRACK, (i. m. 123.) a Daciára vonatkozó esküformulát néhány korábbi kutatóhoz hasonlóan a totális annexió világosan megfogalmazott programjának tekinti, és csak azt tartja vitathatónak, hogy a program csak a 2. dák háborúra vonatkozott-e, vagy már az első háború kezdetekor proklamálták; vö. LEPPER, i. m. 107, 3. Kétségtelenül helyesen jegyzi meg STRACK (i. m. 208, 892.), hogy egy terület meghódítása nem mindig jelentette azonnal a provinciává szervezést, s Armeniára meg az agri decumatesre hivatkozik. A történetírók rendszerint nem törődtek ezzel a fázissal. Velleius így ír Tiberius i. e. 8–7-es germán háborúi kapcsán a Rajna jobb partján elterülő Germania leigázásáról (2, 97, 4): *perdomuit (Germaniam) ut in formam paene stipendiariae redigeret provinciae*. Ez nem más, mint a birtokbavétel első formája, amelyet évekkel később fokozatosan Germania egyfajta provinciálizálása követett, amely Varus katasztrófájával ért véget. Velleius megfogalmazása Ammianus *in provinciam redigere* kifejezésének felel meg. Vö. TH. MOMMSEN: *Römische Geschichte* 5., 107.; G. WESSENBERG, *RE* 23, (1957) 1018. sk. I. Valentinianus 373/4-ben teljesen más katonai és politikai körülmények között megkísérelte a folyami határokat Domitianus és Traianus régi tervei szerint visszaállítani és hídfőkkel biztosítani. A Duna bal partján a quadok területén erődítményeket is emeltetett; Ammianus erre a területre hasonló kifejezést használ (29, 6, 2): *quasi Romano iuri iam vindicatis*.

⁸⁶PARIBENI, i. m. 1., 283, 8. vö. R. SYME: *The first garrison in Traian's Dacia*. In: *Laureae Aquincenses*. Budapest 1938, 268.

⁸⁷LONGDEN, *CAH* 11. (1936) 229. 239, vö. HANSLIK, i. m. 1073. A különböző nézeteket LEPPER, i. m. 107. sk., 193. ugyanilyen értelemben tárgyalja. STRACK, (i. m. 110. sk. és méginkább 123.) ugyan nem értékeli minden fontos numizmatikai adatot helyesen, de abban igaza van, hogy a 102-es béke formailag „föld- és clientela-szerződés” volt, és nem jelentett dedicatiót. Így vélekedett már J. DIERAUER is (*Beiträge zu einer kritischen Geschichte Trajans*. In: M. BÜDINGER: *Untersuchungen z. röm. Kaisergeschichte* 1. Leipzig 1868, 91.).

⁸⁸A mainzi legio-tábor állandó kőhídjának datálását és célját illetően még szemlélatomást nincsenek összhangban a kutatók nézetei H. PETRIKOVITS, *Mainzer Zeitschr.* 58. (1963) 28.: csak

300 körül. D. BAATZ: Mogontiacum. Neue Untersuch. am römischen Legionslager in Mainz. *Limesforschungen* 4. (1962) 82.: valószínűleg a Flaviusok korában, mint általában feltételezik, de talán régebbi; ezzel szemben H. KLUMBACH: Führer zu vor- und frühgesch. Denkmälern 11. Mainz 1969, 119. egy 1951-ben talált építési felirat alapján, *uő*, *Jahrb. RGZM* 8. (1961) 98. sk. i. sz. 71 és 92 között; K. WEIDEMANN: Die Topographie von Mainz in der Römerzeit und dem früheren Mittelalter. *Jahrb. RGZM* 15. (1968) 150. sk. – K. H. ESSER, *Bonn Jhb.* 172. (1972) 216. megfelelő indoklás nélkül: valószínűleg 83 előtt; először hajóhid állt ott (előkerült egy horgony), majd valószínűleg Vespasianus, de legkésőbb Domitianus alatt összesen kb. 20 pilléres kőhid; antik történetíróktól egyáltalán nincsenek adataink. B. KRÜGER volt szíves ebben segítségemre lenni és megbeszélte velem a problémákat. Bizonyos, hogy a mainzi kőhid építése, amely a drobetaihoz hasonló egyszerű létesítmény volt, a határfolyók túlsó oldalán fekvő területek – esetünkben a Rajna jobb partján levő agri decumates – teljes megszállásával függött össze. Az építkezést ezért Domitianus chattus háborújának előkészítéséhez tett intézkedések közé sem sorolnám (KLUMBACH, *Jahrb. RGZM* i. m. 98. sk.), hanem olyan intézkedésnek tekintem, amely az annexió sikeres befejezése után a kultúrpolitikai-gazdasági fejlődést volt hivatott elősegíteni (PETRIKOVITS, i. m. 32.), és amely itt természetesen hadászati célokat is szolgált, mivel a legiök állomáshelyeit (belpolitikai okokból, SYME: Tacitus. 454 skk. ?) nem telepítették át a Rajna túlsó oldalára. Az eddigi leletanyag alapján Domitianus uralkodásának idejére teszem az építkezést. A szenátussal képviselt nagybirtokos osztály uralma alatt álló történetírás túlzásokba menően dicséri a frakciójuk érdekeit képviselő Traianus építkezését, és mélyen hallgat Domitianusról, aki a szenátori frakció esküdt ellensége volt. Az uralkodó osztályok e frakciónak korlátlanul használt harci eszköze volt az egyoldalú dicséret és karikírozás vagy elhallgatás. Ezzel magyarázható az argumentum ex silentio.

⁸⁹ Bizonyára véletlen, hogy az a Traianus dák háborúira vonatkozó, fentebb már említett másik tudósítás, amely az ammianusi mű fennmaradt részében található, azaz amely Nicopolis alapítását a „dákok feletti győzelem jelének” (31, 5, 16) tekinti, szintén egy röviddel az 1. dák háború után (talán 102-ben) bekövetkezett eseményre utal, G. KAZAROW, *RE* 17. (1936) 520.

⁹⁰ LEPPER, i. m. 107. – STRACK, i. m. 70. sk. szerint fordulat állt be Traianus politikájában akkor, amikor állítólag Germania nem kifizetődő meghódítását (ezt bizonygatja Tacitus a Germaniában) feladja, és helyette a dák háború előkészítéséhez fog hozzá. Éppen ellenkezőleg: az 1. dák háborút követő békekötésig egységes császári politika tapasztalható a germán határnál folyó hadműveletekkel szemben, amelyek megfeleltek Domitianus elgondolásának: nem terjeszkedtek tovább, mivel ez meghaladta volna erejüket (láthatóan így vélekedik H. WESSELHAUG is: Tacitus und Domitian [1952] in: Tacitus. Hrsg. K. PÖSCHL, *Wege der Forschung* 97. [1969], 234.). A római uralkodó osztály szenátusi frakciója ebbe a programba éppúgy nem egyezhetett bele, mint az elődök hasonló programjaiba. Erről tanúskodik egyébként a szenátusnak a pénzverésben megmutatkozó tartózkodása is a korlátozott célokért folyó 1. dák háború idején, amelyre STRACK (i. m. 110. sk., vö. G. G. BELLONI, in: *Aufstieg* i. m. 2, 1. [1974]. 1908.) figyelt fel. Tacitus aligha érthető meg igazán, ha nem látjuk benne e szenátusi ideológia elszánt reprezentánsát. Nem akarok ismétlésekbe bocsátkozni, és teljesen egyetértek W. SCHMIDDEL (in: *Didascaliae. Studies* A. M. Albareda. New York 1961, 383. skk.) és W. STEIDLÉVEL (*Mus. Helv.* 22. [1965] 88. skk.).

⁹¹ GUEY, i. m. 19. irodalommal, valamint LEPPER, i. m. 107., akik egymásnak nem mondanak ellent. P. OLIVA (*Altertum* 8. [1962] 39. skk.) kifejti, hogy a gazdasági helyzetet ennek ellenére is leküzdhetetlen ellentmondások jellemezték.

⁹² R. SYME: Tacitus, 218. skk. kitűnően megmagyarázza az összefüggéseket: Tacitus valószínűleg szintén ekkortájt (109-ben) fejezte be a *Historiaet*. Művében leírta Domitianus dák háborúit, és a Germania ismert helye (29, 2, 3) alapján nem nehéz elképzelnünk, hogy Tacitus hogyan írt e háborúról és milyen benyomást tett írása azoknak az éveknek a társadalmi helyzetében.

⁹³ Ezt ALFÖLDI kutatásai mutatták ki, vö. *Römische Kinderkaiser*. 319, 350, 355. skk. irodalommal; KÄHLER, i. m. 417.

⁹⁴ A dolgozatunkban kimutatott alapvető különbségeket Traianus és Iulianus társadalompolitikai magatartása között, amelyek kijelentéseikben tükröződnek, bizonyos értelemben már maga Ammianus is észrevette (22, 5, 4. sk.) a két császár kora kapcsán. Iulianus egyik politikailag és ideológiailag utópisztikus kijelentését bírálja Marcus Aurelius szavainak objektívabb tartalma révén, akinek példájára Iulianus e mondásával hivatkozott. A gúnyosan fölünyes bírálat végső soron a keresztény ellenzék köréből származott, vö. SEYFARTH megjegyzéseit, i. m. 3. köt. 201, 38. jz.

TANULMÁNYOK

MEZEY LÁSZLÓ

FRAGMENTA CODICUM

EGY ÚJ FORRÁSTERÜLET FELTÁRÁSA (1974. JANUÁR – 1975. JÚLIUS)

A középkor eszmetörténetéről, irodalmi és zenei életéről *kéziratos források* tájékoztatnak bennünket. E források – a rendeltetésük szerint más jellegű, de olykor eszme-, irodalom- és zenetörténetet is hasznosan gazdagító oklevelektől eltekintve – *kódexekben* maradtak ránk. A középkor szellemi világát tehát *elsősorban* a kor kéziratos könyveiből, a kódexekből ismerhetjük meg. Ennek az ismeretszerzésnek a *lehetőségeit* meghatározzák egyrészt maguknak a kódexeknek a *megmaradása*, másrészt a róluk szóló *említések* mások munkáiban (hivatkozások), főként azonban könyvtárkatalógusokban, esetleg más levéltári forrásokban (végrendeletek, leltárak) vagy pedig a levelekben való előfordulások. De, amint – említésszerűen – egy kódex egykori meglétéről tudomást szerezhethünk egy többnyire már nem létező könyvtár középkori katalógusából is, úgy *képviselnek* egy-egy már századok óta elveszett vagy elpusztított *kódexet megmaradt darabjaik, a töredékek*. Ezek a megmaradt kódexlapok, vagy csak e lapok darabjai, megfelelő eljárás és vizsgálat után egy műfaj és azon belül egy bizonyos *szerző és műve* ismeretét bizonyítják egy adott *területen és korban*. E *tényszerű* ismeretek segítségével állapítható meg azután a középkori szellemi és stílusáramlatok jelentkezésének ideje, annak gyorsasága vagy késlekedése. Mivel ugyanilyen információkat szoktunk nyerni a kódexekből is, *természetesen sorakoznak* tehát *melléjük elpusztult társaik megmaradt darabjai*, vagy darabkái is. Ugyanezért e töredékek ismerete, számbavétele, értékelése a kéziratosság kora szellemi mozgalmainak, műfajttörténetének, szerzők és műveik hagyományozás- és szövegtörténetének megismeréséhez *joggal nélkülözhetetlennek ismert* hozzájárulás. A kéziratosság korára vonatkozó ismereteink a fragmentumok nélkül nem lehetnek teljesek. Következésképpen a velük való foglalkozás magától értetődő tudományos feladat, függetlenül az egyébként épségben vagy viszonylagos teljességben megmaradt kódexek számától.¹ Azonban egészen természetes, hogy jelentőségük megnő abban az esetben, ha egy területen a kódexállománynak csak kis vagy jelentékeny hányada maradt meg. Ilyen esetekben *a kódextöredék* a múltra vonatkozó adatszolgáltatás tekintetében ahhoz hasonló szerephez és jelentőséghez jut, mint ami a régészetben vagy az építészettörténetben, a fennálló műemlékhez képest, *a falmaradványoknak* vagy *a kiásott alapfalaknak* jut.

Az eddig elmondottakból két dolog következik. Először: *Magyarországon* – alább még részletesebben kifejtendő oknál fogva – *a töredékkutatás jelentősége nagyobb, mint*

¹ Az említett nézettel kapcsolatban, hogy ugyanis a töredékkutatás az ilyenekkel rendelkező könyvtár állományfeltáró munkájának szerves része, csak példaként említem a hazai kódexállomány sokszorosával rendelkező bécsi Nationalbibliothek modern kéziratkatalógusát: MAZAL-UNTERKIRCHER 1967.

egyebüttl. Másodszor: a töredékkutatás, állománybavétel és katalogizálás éppen úgy *magától értetődően könyvtári állományfeltáró munka*, mint a középkori kódexek, újkori kéziratok, ősymotatványok és XVI. századi nyomtatványok, vagy az újabb anyag (pl. folyóiratok) korszerű katalógusokban közzététele. Következésképpen szólnom kell arról, hogy *1. mi indokolja Magyarországon a töredékek kutatását? 2. hogyan folyt le az tényleg egy könyvtárban?* Miután e két kérdésre választ adtam, ismertetem a kutatás és feldolgozás eddigi eredményeit: a) mennyiségi, b) időrendi, c) műfaji tekintetben. Végül néhány *tartalmilag vagy műfajilag értékes darab rövid bemutatásával* fejezem be mondani-valómat.

I.

Az ország jelenlegi területén a középkori kéziratok könyvek, a *kódexek száma 1200 körül lehet.*² Ebből magyarországi eredetű vagy már a középkorban Magyarországon volt, tehát a Mohács előtti hazai könyvállományhoz tartozott mintegy 190.³ Az ország könyvtáraiban őrzött kódexek össz-számához viszonyítottan a magyarországi eredetű, a magyar középkorból hozzánk jutott kódexek eléggé kis számának magyarázata az, hogy jelenlegi kódexállományaink túlnyomó részben nem egyszerre vagy szerves fejlődés eredményeként alakultak ki, hanem XVIII. és XIX. századi könyvgyűjtések eredményei. A XVIII. század könyvgyűjtő főpapjai, Eszterházy Károly⁴ egri püspök, Patachich és Kolonich kalocsai érsekek,⁵ Klimó pécsi, Szily és Herzan szombathelyi püspökök⁶ egyszerűen csak középkori kéziratok könyvhöz akartak jutni, tekintet nélkül annak magyarországi vagy nem magyarországi származására. Ezt kell mondanunk a debreceni református kollégium könyvtárának kódexgyűjteményéről is.⁷ Így érthető, hogy a hazai viszonylatban ugyan nem jelentéktelen, de önmagukban nem nagy vidéki kódexgyűjtemények (Eger, Kalocsa, Debrecen, Szombathely, Pécs) nagyobb részben a II. József kori kolostorfelosztások osztrák anyagából jöttek létre, néhány hazai eredetű kéziratok könyv kivételével. Különleges eset az esztergomi főszékesegyházi könyvtár néhány kódexének sorsa. Ezek ugyanis az egykori középkori dómbibliotéka maradványdarabjai. Viszont az esztergomi primási könyvtár alapítója, Simor János hercegprimás a könyvtárát ugyan elsősorban magyar eredetű kódexekkel igyekezett gazdagítani, de megvett minden kódexet – származásra való tekintet nélkül –, amit antikvárius neki elfogadható vételre felajánlott.⁸ Így azután nem lehet meglepő az a tény, hogy az egyházi könyvtárak 260 kódexet kitevő összállományának még csak nem is 10%-a (24) a magyarországi eredetű (azonban megközelíti az országos átlagot).

² A feltételezett állomány a három budapesti nagykönyvtár között így oszlik meg: Országos Széchényi Könyvtár 600, Egyetemi Könyvtár 159, Akadémiai Könyvtár 112; ezekhez jön a vidéki egyházi könyvtárak mintegy 260 kódexe.

³ OSzK 80 (1940); Egyetemi Könyvtár 72; Akadémiai Könyvtár 8.

⁴ VARJÚ 1902.

⁵ CSONTOSI 1883.

⁶ PÁLINKÁS 1891–92, FEJÉRPATAKY 1894, ZALKA 1893.

⁷ VARGA 1945.

⁸ CATALOGUS . . .

A három budapesti nagykönyvtár (OSzK, Egyetemi Könyvtár, Akadémiai Könyvtár) állományára nézve külön-külön a következőket mondhatjuk. Az Országos Széchényi Könyvtár az alapítása, rendeltetése szerint ugyan elsősorban magyar vagy magyarországi kéziratokat kívánt kéziratárában összegyűjteni, azonban a valóságban ajándékozás, hagyaték meg vásárlás útján összegyűlt anyag – mondhatnám a dolog természete szerint – nagyobb részben nem magyar eredetű. Az 1940-ben már a könyvtárban levő és Bartoniek Emma kitűnő katalógusában⁹ leírt 449 kódexhez (ebből csak 80 a magyarországi) a nelyvemlékanyagot (22) is hozzászámítva, még mindig csak alig érjük el az 500-as számot. Az Egyetemi Könyvtár kódexállománya jóval a Széchényi Könyvtáré mögött marad, viszont a 132 latin kódexnek közel fele magyarországi provenienciát, illetőleg hazai (középkori) használatot mutat.¹⁰ Köztudott viszont, hogy a három budapesti nagykönyvtár közül a budapesti Egyetemi Könyvtár törzsállománya a legegységesebb jellegű. Kisebb részben ugyanis a nagyszombati kollégium (egyetem), nagyobb részben pedig a jozefinus abolíció könyvanyagából jött létre.¹¹ Az Akadémiai Könyvtár kódexállománya mennyiségileg jóval mögötte marad a Széchényi Könyvtárénak, de összetételét tekintve szintén a jótévő hagyatkozók esetleges könyvvásárlásainak tarka provenienciát alkotó képét adja.

De most ne legyünk arra figyelemmel, hogy ez a hazai kódexállomány mennyire különböző provenienciát mutat. Nézzük csak magát a mennyiséget. Ez a jelenleg annyira különböző országokból összejött és csak kis részben magyar eredetű kódexállomány egészében is éppen csak eléri három, tetszés szerint kiválasztható osztrák Stiftsbibliothek, hogy példát vegyünk, a *klosterneuburgi* Chorherrenstift és a bécsi bencés *Schottenstift* együttes kódexállományát, ezekhez hozzávéve a wienerwaldi *Heiligenkreuz* ciszterci apát-ság kódexeit.¹² A magyar állomány egységessége tekintetében az említett Stiftsbibliothekokat még távolról sem közelíti meg. Arra kell ugyanis gondolnunk, hogy az említett osztrák Stifteknél jelenlegi középkori kéziratok könyvei jórészt magában az illető kolostorban, a neuburgi ágostoni kanonokok, a „skót” bencések vagy a szentkereszti ciszterciek *scriptoriumában keletkeztek, de legalábbis a középkor végén, ezek könyvesházaiban őriztettek.* Már pedig az bizonyos, hogy megbízható eredményekhez vezető vizsgálódásokat a könyv-, irodalom- és eszmetörténet terén csak ilyen jellegű állományok tesznek igazán lehetővé. *Ilyen vizsgálatokra nekünk magyaroknak már soha nem lesz lehetőségünk.* És mégis, *ilyen előfeltétel nélkül,* a réges-régen elpusztult egyes magyar könyvtárak, sőt az egész ország feltételezhető hajdani könyvállománya túlnyomóan merő véletlenül megmaradt darabjainak segítségével létrehozott, alaposnak tűnő elemzésekből folyó apodiktikus végkövetkeztetéseket ma is olvashatunk.

Azt sem igen lehet mondani, hogy az előbb megrajzolt, számszerűségében oly lehangoló kép lényegesebben változik, ha még az ország régi határai között található, de ma a szomszéd országokhoz tartozó könyvtárak kódexállományát is figyelembe vesszük.

⁹ Az adatot Nagy Lászlónak (OSzK) köszönöm.

¹⁰ BARTONIEK 1940.

¹¹ MEZEY 1961.

¹² Klosterneuburg: PFEIFFER–CERNY 1922 és 1931; Schottenstift: CODICES . . . ; Heiligenkreuz: XENIA BERNARDINA . . . ; kódexállományok: Klosterneuburg 452; Schotten: 380; Heiligenkreuz: 351. Középkori állományokra további példák: LEHMANN 1915.

Ez esetben az össz mennyiség talán 1600-ig fog emelkedni,¹³ de ennek – a főleg pozsonyi és gyulafehérvári kódexanyagnak – százalékszerűen nagyobb része lesz provenienciája vagy possesszor szerint régi magyarországi eredetűnek mondható. Pozsony, Kassa, Körmöcbánya, Gyulafehérvár, Nagyszében, Marosvásárhely (Teleki-téka) több és érdekesebb információt szolgáltat, mint a jelenlegi hazai kódexállomány nagyobb része.¹⁴

Abban is bízhatunk, hogy azok a jól előkészített és áldozatkész kutatások, melyek a *Csapodi* házaspár nevéhez fűződnek,¹⁵ jelentős meglepetéseket, komoly eredményeket fognak hozni, mint hoztak már eddig is. Ezek a mennyiségi kép vizsgálatánál is fognak enyhíteni, de a kutatás sok és nem egyszerűen leküzdhető nehézségét figyelembe véve, azt alapján megváltoztatni még e munka sem lesz képes. Legjobb esetben az ismert magyarországi kéziratok könyvek megismerhető száma – határokon kívül és belül – 400-ra vagy e fölé fog emelkedni. De ez még mindig kevés lesz ahhoz, hogy a középkori ország szellemi életének alapját alkotó, annak jellegzetességeit helyesen felismerhetővé tevő, de már elpusztult hazai könyvállományra alapozható könyv-, eszme- és művelődéstörténeti rekonstrukciót megkísérelhessük.

Így merül fel az a kérdés, *mekkora lehetett az ország kéziratok könyveinek száma az XVI. századi nagy pusztulást megelőzően?* Erre a kérdésre teljesen pontos választ adni lehetetlenség. Mégis kísérletet kell tennünk arra, hogy az egykori valóságot valamelyest megközelítsük. Meg kell ezt tennünk két okból is.

Az első ok az, hogy ilyen módon szemléltetőbbé válik *az elpusztult és a meglevő anyag számbeli aránya*; a másik pedig az, hogy még nyilvánvalóbb lesz annak szükségessége, hogy e nem csupán *könyvtörténeti*, de *eszme-, irodalom- meg zenetörténeti* forrásanyag pusztulásának következményeit nemzeti művelődésünk múltjának lehetőség szerint realisabb megismerése érdekében csökkentjük.

Az első kérdés, amelyre választ keresünk, *hogy mennyi volt a kódexek száma a Mohács előtti Magyarországon?* Az e kérdésre adható lehetséges válasz közelébe óvatos becslés segítségével próbálok eljutni. A becslés alapjának meghatározásakor a következő megfontolás vezetett. A középkorvégi Magyarország *könyvgyűjteményei, könyvtáriptípusai az azokat fenntartó intézmények típusaival lesznek azonosak*; az *intézménytípusok meghatározhatók és megállapíthatók az intézménytípushoz tartozó intézmények száma* is; rendelkezésre áll végül az *egy-egy típusból egy-egy középkori állomány-példa* (katalógus). Ez utóbbiak szolgáltatják, a felső és alsó határ között elhelyezkedve, de *inkább az alsó határ felé* tartva azt a *mennyiségi alapot*, melynek segítségével – az *átlagot az intézményszámmal szorozva* – a *típus állományátlagát* kiszámítom. Ez a *típus állománybecslése*. Az így létrejövő *típusbecslések adják majd az országos becslés végösszegét*.

Intézmény- és könyvtáriptusaink a következők lesznek: 1. székes- és társas egyházak (káptalanok); 2. a királyi plébániák és más nagyobb városplébániák; 3. a királyi szerzetesegyházak (bencés, ciszterci apátságok, premontrai prépostságok, lovagházak, ispotályok); 4. az ágostonos kanonokok, karthauzi és pálos kolostorok; 5. a kolduló szerzetesek

¹³ Ez a becslés természetesen teljesen hozzávetőleges és valójában a századeleji állapotnak felel meg.

¹⁴ Vö. GULYÁS, 1960.

¹⁵ Az 1974-ben lefolyt spanyolországi, belgiumi és svédországi kutatóútjukról szóló, megjelenés előtt álló beszámolójuk alapján.

(domonkosok, ferencesek, ágostonosok); 6. apácakolostorok; 7. kisebb plébániák; 8. egyházi javadalmak és világiak magánkönyvtárai; mindezek fölött és kívülük a *Corvina*. A típusokhoz tartozó intézmények számát egyes esetekben pontosan megadni nem is lehet (plébániák, javadalmak), más esetben (kolostorok) a megközelítőleg elfogadható végösszeg is elegendő az amúgyis becslés jellegű számításokhoz.

A típusokban említett intézmények száma a következő módon alakul: 1. a középkor végén a káptalanok száma 25¹⁶; 2. királyi és más nagyobb városplébániáké szintén 25 körül;¹⁷ 3. harmincnek veszem a királyi monostorok számát;¹⁸ 4. az ágostoni kanonokok, karthauziak, pálosok kolostorainak számát egyben száz körül számítom;¹⁹ 5. a kolduló rendiek kolostorait százhetvenre tehetjük;²⁰ 6. az apácakolostorok és a beginaházak száma harmincra tehető;²¹ 7. a kis- és mezővárosokra, meg a falvakra számítsunk 3000 plébániát.²² Most ismételtelen hangsúlyoznom kell, hogy a felsorolt szám adatok, helyesebben csak számok – az első és harmadik típustól eltekintve – *nem abszolút* pontosságúak. De azért e számszerűségeket, eléggé reális adatok alapján kialakítva alkalmasak e típusok könyvvállománya nagyságának megközelítően helyes *érzékeltetésére*. Viszont szinte *teljesen lehetetlen* a javadalmak és más (világi) személyek könyvtárait akár megközelítően is ilyen alapon meghatározni.²³ Itt csak bizonyos adatok és utalások birtokában kialakítható becslési végösszeg, az előbbieket adatszerű támpontjai nélkül *tételezhető fel*. Ezzel a *Corvina* állományát Csapodi Csaba kutatásainak megfelelően 1200-ban állapíthatjuk meg.²⁴

¹⁶ Esztergom, Kalocsa, Bács, Eger, Veszprém, Pécs, Győr, Vác, Nyitra, Erdély, Csanád, Várad (Zágráb), Szerém (Kőmonostor és Szentjérnye) székeskáptalanok; Székesfehérvár Boldogasszony és uo. Szent Miklós, Óbuda, Arad, Pozsony, Vasvár, Szepes, Titel, Hájszentlőrinc, Pozsega, Esztergom Szent György, István vt., Tamás vt., az egri (3), veszprémi, győri, csanádi, pécsi, váradi kispópostságokat nem számítom. Ezt azért teszem, mert a becslési alapot minél szűkebbre igyekeztem venni.

¹⁷ Buda, Pest, Sárospatak, Beregszász, Szatmár, Nagybánya, Kassa, Eperjes, Bártfa, Lőcse, Igló, Besztercebánya, Kőrmöcbánya, Selmecebánya, Korpona, Nagyszombat, Pozsony, Sopron, Kőszeg, Temesvár, Kolozsvár, Brassó, Nagyszében, Beszterce, Szeged beszámításával.

¹⁸ Bencések: Pannonhalma, Pécsvárad, Zalavár, Tihany, Bakonybél, Szekszárd, Bába, Földvár, Somogyvár, Garamszentbenedek, Kolozsmonostor, Szentjobb (1494 pálos), Visegrád (1494 pálos). (SÖRÖS 1912); Premontreiek: Váradhegyfok (1496 világi káptalan), Ieiesz, Ság, Jászó, Turóc, Bozók, Zsámbék (1475 pálos), Csut (1475 pálos), hiteleshelye miatt ide számítható még Csorna (OSZVALD 1938–39, BACKMUND 1949.); johanniták: Székesfehérvár, Sopron; szentkirályi keresztieskanonokok, Esztergomszentkirály, Budafelhévíz (REISZIG 1926); ciszterciek: Pilis, Zirc, Szentgotthárd, Savnik.

¹⁹ „Superpelliceátusok” (ágostonos kanonokok) 20–22 prépostság (MEZEY 1968 ld.); karthauziak: 4 kolostor (DEDEK-CRESCENS 1892); pálosok: 75–80 kolostor (KISBÁN 1938). A nemzetiségi monostorokat, igen nagy számuk ellenére, nem vettem fel a becslésbe.

²⁰ Domonkosok: 33 (PFEIFFER 1915); a ferencesek mindkét ága 100 körül (KARÁCSONYI 1924.); ágostonosok (32), a római központi rendi levéltárban folytatott kutatásaim alapján; karmeliták: 4 (Buda, Pécs, Eperjes, Privigye).

²¹ Esztergomsziget, Pentelemonostor bencés; Szeged, Somlóvásárhely premontrei; Veszprém-völgy ciszterci; Óbuda, Nagyszombat, Pozsony, Várad klarisszák; másutt (Pécs, Kolozsvár stb.) bizonytalan, hogy apácák vagy szesztrák (beginák) vannak-e monialisokként említve; ez utóbbiak nagyobb elterjedtségét tekintve, nyugodtan vehetjük a női szerzetes házak számát legalább harmincnek.

²² Tíz egyházmegyére átlagban háromszázat, a középkori plébániahálózat sűrűsége miatt, nyugodtan számíthatunk.

²³ E magánkönyvtárakról, sokszor csak maradványaikról valamelyes képet nyerhetünk IVÁNYI BÉLA közleményeiből (Iványi 1929–1934.).

²⁴ CSAPODI 1973.

Az állománypéldákat a káptalani könyvtárak típusára a pozsonyi,²⁵ a veszprémi²⁶ s bizonyos mértékig az 1424-ben megszüntetett erdélyi szász prépostsági káptalan (később nagyszabeni városplébánia)²⁷ szolgáltatja. Pozsonyban a XV. század elején 84, a század végén 200 körül van a kódexek száma.²⁸ (Közben azonban a pozsonyi kódexek számát az Academia Istropolitana alapításkísérlete is gyarapította.) Veszprém a XV. század közepén 170,²⁹ Nagyszabon 132 kódexet mondhatott magáénak.³⁰ De nem ok nélkül tételezzük fel azt, hogy Esztergom (Vitéz János), Várad, Pécs (Janus Pannonius, Handó György)³¹ és bizonyára még mindkét Fehérvár és Eger könyvtárai a veszpréminél, pozsonyinál jóval nagyobb kódexállományt őriztek. Talán legalább 300–350 kódexet találhatnánk ezekben – ha megmaradtak volna. Hangsúlyozni kell továbbá, hogy e típus könyvtárai csak a testületek *közös könyvtárai* voltak és sem az egyes káptalani tagok, sem a kisebb (oltár-) javadalmasok könyvállományairól felvilágosítást sem külön-külön, sem összességükben nem adnak. Nem következtethetünk belőlük a gazdag *püspöki könyvtárak* nagyságára és tartalmi gazdagságára. Általában, Székesfehérvártól eltekintve (mely inkább a székeskáptalanokkal említhető egy sorban) a többi társaskáptalan könyvtárait országos átlagban 100 kódexszel vehetjük fel. Ezzel az utóbbi nagyon óvatos megfontolással, és a feltételezhető felső határt figyelembe véve, úgy vélem, közel kerülünk a valósághoz, ha a *káptalani könyvtártípus* országos átlagát *200-ban* jelöljük meg és azt mondjuk, hogy katedrálisokban és a kollegiátaikban összesen *5000 közös használatra szánt kódex* lehetett.

A királyi *városplebániák* könyvtárainak állományátlagára használható becslési alapot egy kis szabad királyi város, *Bártfa* szinte teljesen megmaradt plébániai könyvtára szolgáltatja. A liturgikus könyvek ugyan nagyrészt hiányoznak, de az állomány mégis *80 kötet* körül van.³² E szám bizonyára csak szerény átlagot fejez ki, hiszen középkorvégi nagyvárosaink Buda, Pest, Székesfehérvár, Pécs könyvtárai – a nagyszabeni példa szerint is – e számot jóval felülmúlták, megközelítve az ismert káptalani könyvtári átlagot; mások meg kétségkívül jóval ez átlag alatt maradtak. A becslési alapul szolgáló nyolcvanhat huszonöttel szorozva tehát legalább *kétezer kódex városi birtokban* létét a középkor végén bizonyosnak tekinthetjük.

A bencés, premontrei, szentkirályi keresztes és johannita királyi monostorok esetében, hozzájuk számítva a középkor végét megérő ciszterci apátságokat, a társaskáptalani szerény típusátlag (100) feltételezését aligha mondhatjuk túlzottnak (Melk: 860; Heiligenkreuz: XIV. sz. végén 313; Klosterneuburg: 362).³³ Ha a nagyobb *királyi monostorok* számát harmincnek vesszük és a százat ezzel szorozzuk, országos viszonylatban kódexállományukat – inkább szerény számítással – *háromezerre* jogosan tehetjük.

Az *ágostonos kanonokok* általában kis létszámú *nemzeti alapítású monostorait*, a *karthauziak* és a *pálosok* házaikat egészben *száznak* vesszük (mintegy háromnegyed részük

²⁵ IPOLYI 1856, 161–191.

²⁶ FEJÉRPATAKY 1886, 569–574.

²⁷ IVÁNKA 1938.

²⁸ L. 25. j.

²⁹ L. 39. j. és MEZEY 1962.

³⁰ L. 27. j.

³¹ DA BISTICI 1951, 169. és 182.

³² ÁBEL 1885.

³³ A példákat és analógiákat: Lehman 1915.

természetesen a pálosokra esik). Becslési alapul a lechniczi karthauzi kolostor rekonstruálható állománya (75–80) szolgáljon,³⁴ bár igen sok pálos kolostornál (Buda-Szentlőrinc, Nosztra, Újhely stb.) és a hatalmas lövöldi (ma Városlőd) karthauzinál ennél jóval többre (Aggsbach karthauzi: XV. sz. 2. fele: 577),³⁵ viszont igen sok kis kolostornál pedig ennél jóval kevesebbre számítva, a típusátlagot 50 kódexben állapítanám meg. Ennek a *típusnak* a becslés 5000 kódexet juttat.

A *kolduló rendi kolostorokat*, az apácák és a beginák házáit mindenestül *kétszázra* tehetjük.³⁶ A könyvtári állományok e típuson belül az előbbieknél észlelteknel is még nagyobb eltéréseket mutatnak. A főiskolát (studium generale) tartó konventek (Buda domonkos, Esztergom ferences és ágostonos)³⁷ nagy könyvtárai, meg a kis obszerváns rendházak, szerény begina-telepek könyvtárainak állománynagysága között igen jelentős volt az eltérés. Külföldi analógiák igen óvatos figyelembevételével, a stúdium-konventek könyvtárainak állományát legalább 250 kódexre teherjük.³⁸ Viszont nem járunk messze a valóságtól, ha azt gondoljuk, hogy az igen sok kolostor jó, ha 20–30 könyvvel rendelkezett. E két típus szerzetesházainak számát kettőszázra biztosan tehetjük, s ezt a számot a típus igazán szerény ötvenes állományátlagával szorozva a kolduló szerzetesek és az apácák birtokában tízezer kódexet joggal feltételezhetünk.

A *plébániáknál*, nagyobb oltárjavadalmaknál – számukat mindössze háromezernek véve – csak a nélkülözhetetlen öt liturgikus könyvet (misekönyv, graduál, antifonál, breviárium, szertartáskönyv) és egy vagy két prédikáció-gyűjteményt, gyóntatási segéd-könyvet biztosan meglevőnek tekintve, máris legalább *húszezer kódexet* kell e típusba számítani; pedig kétségtelen, hogy ennél jóval nagyobb volt a valóságos szám. Így az egyháziak *intézményenként*, nem egyénekenként számított könyvtártípusai a középkor végén, igen szerénynek tűnő becsléssel 35 000 kódexet őrizhettek.

A püspöki és más főpapi és nagyobb javadalmasi (főesperesi, kir. plébánosi) *magán-könyvtárak* állományának együttes felbecslésére *becslési alap nincs*. De a szóba jöhető személyek nagy számát, sok esetben igen tehetőst, iskolázottságát és művelődési igényeit figyelembe véve joggal gondolhatunk arra, hogy ezek a káptalani könyvtárak átlagát nemegyszer elérték, sokszor felül is haladták. A nagyszámú egyházi személyekéhez hozzá kell még venni a *világi értelmiség könyveit*³⁹ és főleg a *Corvinát*. Így az *ország középkorvégi kódexállománya* legalább *negyvenötezer körül lehetett*. És a legjobb esetben is mindössze 450–500-ról tudjuk vagy fogjuk még tudni, hogy egykor ehhez az országos állományhoz tartozott. Ez pedig a szerény becsléssel megállapított állomány-mennyiségnek mindössze 1%-a vagy annál nem sokkal több. *E becslési végösszeg korántsem túlzás*. Valóban, a könyvtártípusok általában eléggé alacsony becslési alapjait, és

³⁴ A lechniczi karthauzi könyvtár rekonstrukciós kísérlete FODOR 1976.

³⁵ LEHMANN 1915, több helyen.

³⁶ L. 20. és 21. j.

³⁷ A budai domonkos studium generáléről (1304-től), az esztergomi ágostonosról (1384-től), az esztergomi ferencesről (1411-től) van biztos tudomásunk. PFEIFFER 1915, 107.; WALZ 1930, 57.; MEZEY: Agostino da Vicenza. 1975. SZABÓ 1941, 156.

³⁸ A bécsi domonkos könyvtár: LEHMANN 1915, 523. kk.; a könyvek összes száma eléri a 985-öt, természetesen a kódexek és nyomtatott könyvek, de nem a művek számát tekintve.

³⁹ Egy nyugat-magyarországi polgári könyvtárról (Caspar Feugler soproni polgár adománya a vorauai ágostonos kanonokoknak, 1468), MÜSER-MERSKY 1961, 101–102.; egyházi javadalmaskönyveiről: HÁZI 1939, IVÁNYI 1929–1934.

különösen a mennyiségileg sokat jelentő plébániai könyvállomány *minimálisnak is alig mondható* felbecsülését kell tekintetbe venni. A most felvázolni megkísérelt könyvtári állománybecslés 45 000-et kitevő végösszegét tehát *inkább alsó*, semmint közép-, vagy éppen felső értéknek szabad felfogni.

E nézetünket támogatja egy, a mi esetünkben jól használható analógia. A középkori Magyarországnál lényegesen kisebb *bajor* területen (Salzburg nélkül) az 1803. évi *szekularizáció*, válogatás és részben árverésre bocsátás után még mindig mintegy 25 000 *kódexet* tudott, csak a szekularizált Hochstifte (Augsburg, Freising, Regensburg, Passau) és az összesen 65 „Prälatenkloster” (bencés, ágostonos-kanonok, premontrei, ciszterci, karthauzi apátságok és prépostságok) könyvtáraiból elsősorban a müncheni Hof- und Staatsbibliothekba, és a királyi Studienbibliothekokba beszállítani.⁴⁰ A mi, lényegesen nagyobb területre kiterjedő és szélesebb könyvtártípus-körben mozgó becslésünket tehát már ezért sem tudom másnak, mint nagyon óvatosnak mondani. Hiszen a középkorvégi bajor állomány sem jutott el teljes egészében a XIX. század elejéig. Kétségtől pusztították ezt is – bár a magyarországi viszontagságoknál jóval kisebb mértékben – elemi csapások, háborúk, végül a *nyomtatott könyv megjelenésének a kéziratos könyveket bizonyos vonatkozásokban fölöslegessé, nélkülözhetővé, eltüntethetővé* tevő hatása.

Mindezek figyelembevételével mondhatjuk, hogy a *Mohács előtti Magyarország kéziratos könyvállományát legalább negyvenötezerre inkább a nagyon óvatos, semmint az optimista túlzás teszi.*

Ha ennél a becslési végösszegeknél maradunk, azt kell mondanunk, hogy az egykor létezett állománynak talán egy százalékát vagy annál csak valamivel többet találjuk könyvtárainkban. Ennek az egy százaléknak is csak kis része, 0,3–0,4%-a keletkezett Magyarországon. Ez a *még töredéknek is alig mondható emlék- és forrásanyag* csupán, ami középkori könyvkultúránk, nemzeti művelődésünk Mohács előtti történetének tanulmányozásához, *művelődésünk múltja egy egész félévezrednek jobb megismeréséhez* mint elsődrendű forrás rendelkezésre áll. Ebből kell vagy kellene tehát megtudni mindazt, ami az európai kultúra Magyarországra érkezéséhez, a középkori szellemi műveltség áramlatainak hazánkban jelentkezéséhez, hatásuk megítéléséhez adatokat, tényeket szolgáltat. Ez a szinte jelentéktelen forrásanyag azonban eddig csak arra készthette a kutatókat, hogy hazai források, szövegek nem létében vagy nem ismeretében egy – gyakran már előre kialakított pesszimista vagy optimista elképzelésnek megfelelő – per analogiam kép felrajzolásához, némi illusztratív anyagot szolgáltatott. De végül is, hogyan lehetett volna ezen segíteni? Elpusztult, elégett, elérhetetlenül külföldre kallódott könyveket jóformán a semmiből visszahozni nem lehet. Bele kell tehát nyugodni abba, hogy szellemi múltunk fél évezrede nagyobbrészt még tisztességes hipotéziseket sem lehetővé tevő adatkülsőségben maradjon? Nem, mert *a magyar középkor kódexei nem tűntek el nyomtalanul.* Az elpusztult kódexeket képviselő darabok, darabkák, tehát töredékek könyvtáblákként, iratborítóként, könyvkötések tömítőanyagában még százával megvannak. *A Mohács előtti Hungaria litterátára nézve, tehát ezeket a töredékeket is vallatóna kell fogni.*

⁴⁰SHEGLMANN 1908; az első 38 bencés apátság, a második 10 ciszterci, 8 premontrei apátság, 18 ágostonos kanonokrendi prépostság és a prüllli karthauzi apátság (Karthäuserabtei Prüll) könyvtárainak sorsát írja le. A könyveket v. Aretin báró válogatta ki, tehát nem a teljes anyag került Münchenbe. Nem vettem figyelembe a kolduló rendeknek a szerényebb könyvtárait, egy-két kivételtől eltekintve (i. m. III. kt.).

II.

Az eddig előadottak a töredékkutatás általánosabban vett történeti-elvi *indokolását* tartalmazták. Alapjául szolgáltak azoknak a további megfontolásoknak, amik a kutatás *eljárás*i irányelveit vagy szabályzatát alakították ki. A tervezett munkálat menetének szabályzatszerűen megformált véglegesítése már az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya Könyvtörténeti és Bibliográfiai Munkabizottságának ülésén ment végbe.⁴¹ E megfontolások végeredményét egy eljárási és szerkesztési szabályzat foglalta össze, mely a Magyar Könyvszemle 1973/2. számában jelent meg.⁴² Ez a *szabályzat* – egészében – a munkálat megvalósítása során valóban használható *eszköznek* bizonyult. A valóságos problémák, amelyek munka közben jelentkeztek, a szabályzatban előre látottakhoz képest, túlnyomórészt *nem is voltak egészen újak*. A töredékek feltárása azonban az első, elméletileg kidolgozott eljárási programon néhány nem lényeges *gyakorlati változtatást* tett szükségessé. A közölt szerkesztési szabályzatban a *legjelentősebb változás* az, hogy a *fragmentum-* (töredék-) *leírást és a tartalmi vizsgálatot külön kellett választani*. Az előbbi a kodikológiában szokásos *leíró-katalógusi* – tehát eléggé részletes – formát tartja meg. A tartalmi vizsgálatot és értékelést tartalmazó rész pedig egy külön kísérő – *Studia jellegű* – kötetet vesz majd igénybe. E megoldással az egyébként feltűnő leírási aránytalanságokat kívántuk elkerülni. Ugyanis a tartalmi ismertetés és értékelés lényegesen több helyet és gondot vett volna igénybe a különleges értékű daraboknál, mint az átlagot képviselő darabok tucatjainál. Ez az aránytalanság pedig egyrészt szétfeszítette volna a katalógus kereteit, másrészt még így sem lett volna elegendő a jelentősebb darabok értéküknek megfelelő bemutatására. Ezenfelül arra is kellett gondolnunk, hogy a kötetenként optimálisnak látszó és annak is bizonyult *háromszáz* tétel-, ill. töredékszámot ne haladjuk túl. Ekkora mennyiség ugyanis még mind a feltárás, mind a restaurálás szempontjából – egy évben – áttekinthető, kezelhető anyag. Ennél több töredék viszont már mind technikai, mind tudományos feldolgozási vonatkozásaiban meghaladja az *évenként* számítható teljesítőképességet. Végül, de nem utolsósorban, előfordult máris, hogy ugyanazon kódex töredékei különböző könyvtárakból kerülnek elő. A jelenleg különböző őrzési helyű töredékeknek egy *szerző* egy műveként tudományos haszonnal való tárgyalása csak egy külön, elemző tanulmányban végezhető el.

Ezek a kiegészítő, a közzétett szerkesztési szabályzatot korrigáló megfontolások már a *feldolgozás*, sőt a *publikálás* problémáit érintik. Előbb el kellett végezni magát a *kutatást*, és ehhez *pénz és ember* kellett. Az elsőt megfelelő mértékben a *Kulturális Minisztérium* – Garamvölgyi József miniszterhelyettes –⁴³ biztosította. „Akademikus” fontolgatásaink e támogatás nélkül talán még most is az elvi állásfoglalás stádiumában lennének. Jó példát szolgáltat ez az együttműködés e nehéz feladat megoldásában az Akadémia és a Minisztérium között egyrészt arra, hogy a *könyvtári feltáró munka*

⁴¹ Legutoljára az 1972. nov. 27-én megtartott ülésén.

⁴² MEZEY 1973, 211–213.

⁴³ A munkálatok anyagi feltételeinek biztosításáért és az állandó érdeklődésért nagy köszönettel tartozunk *Garamvölgyi József* miniszterhelyettesnek és a Kulturális Minisztérium könyvtárosztálya vezetőinek: *Kondor Istvánné*nak és *Zircz Péter*nek.

együttal igényes kutatómunka lehet, másrészt az akadémiai testületben kialakított *elvi előkészítés csak a kutatási anyagot őrző intézmény főhatóságával való hatékony együttműködéssel vezethet eredményre.*

A második probléma *a munkatársak* és – ilyen hosszabb időre tervezett kutatásnál nyugodtan mondhatjuk – az *utánpótlás* problémája. A megoldásra az *előkészítéssel párhuzamosan*, helyesebben, a *képzésnek ebbe beillesztésével* törekedtem. Ugyanis a munka megkezdése (1974) előtt már négy évvel, az ELTE Régi Magyar Irodalmi Tanszéke mellett, az *Eötvös kollégiumi* órák keretében, különleges képzés formájában kezdtem el négy fiatal fölkészítését. Ők a diploma megszerzése után tudományos könyvtárakban elhelyezkedve, *posztgraduális* módon, a munkába is bekapcsolódtak, de hetenként még további ismeretszerzési lehetőséghez is jutottak. Az első csoport munkába állítása után már a második csoport kiképzése folyik, az első csoport kiképzésével kapcsolatban szerzett tapasztalatok figyelembevételével. Az utánpótlás gondjainak megoldása tekintetében a kiképzés – *az Eötvös Kollégium által biztosított segítség*, a minisztériumi céltámogatás után – *a legjelentősebb biztosítóka munkánk sikeres elvégzésének.*

Az alapvető anyagi és személyi problémák megoldása után, *1974. január 15-én* kezdtünk a *budapesti Egyetemi Könyvtár* anyagának föltárásához, miután erre a könyvtár főigazgatója, *Mátrai László akadémikus engedélyt adott.* Ekkor történt meg a szervezés és irányítás munkájának részletes tisztázása a munkakörök körülírásával. Első teendő az anyaggyűjtés munkájának megszervezése volt.

Az Egyetemi Könyvtár anyagából ez a munka nem volt különösebben nehéz. A könyv-, sőt régi folyóirat-anyag egyes kötetein azonnal meg lehetett látni a középkori pergamen könyvlapot, másrészt mintegy száz töredék, három dobozban szátosztva, már régebben lefejtésre vagy egyszerűen leáztatásra került. Ebből az anyagból néhány darabot már korábban sikerült meghatároznom és publikálnom.⁴⁴

A raktári anyagból kigyűjtött töredéket őrző könyveket jelenlegi *raktári jelzetük* szerint vettük számba, és az előkerülés sorrendjében *egyszerű folyószámozást* kaptak. Ekkor azonnal megtörtént az *előzetes* paleográfiai és tartalmi *észrevételek* rögzítése. Ezután került a töredéklapos könyv a könyvkötőhöz, és ott *igen gondosan és ügyes munkával lefejtették, letisztították, restaurálták és konzerválták a fragmentumokat.* Még a könyvkötészetben *borítékba* kerültek, s a borítékra nyomtatással a *könyvtári jelzet* (az őrző könyv jelzete) került, majd kézzel az új fragmentum-szám: *Fr. I. m. I. Fragmentum latinum membranaceum 1. = 1. sz. latin töredék pergamen; Fr. 1. ch. 39. = 39. Fragmentum latinum chartaceum = 39. sz. latin töredék papír.* A borítékok végül tízesével tékába kerültek az őrzött anyag (borítékok) számának feltüntetésével. A kutatás és feldolgozás munkája nem folyhatott ennek a még restaurált állapotban is igen érzékeny anyagnak a szakadatlan elővételével, ezért a töredékeket azonnal négy példányban *xeroxoztattuk.* A négy példány közül kettő *munkapéldány*, amire az előzetes paleográfiai és szövegtörténeti megjegyzések kerülnek, illetőleg a szövegazonosítási vagy kollacionálási specimen-szövegek (átírások).

A töredékre vonatkozó összes adatok – méret, feltételezhető abszolút nagyság, tükör, sorszám, sorbemérés (punctatio), vonalazás, díszítés, proveniencia, posszessor,

⁴⁴LOWE 1968, 235–238.

kísérő anyag – egy „*anyakönyvi lapra*” kerültek. Ezek jelzete az Egyetemi Könyvtárnál: *U (Universitas)*.⁴⁵

A voltaképpeni *kutatómunka* most kezdődik. A paleográfiai *datálás*,⁴⁶ mely először csak hozzávetőleges, majd a *Manuscripts datés* segítségével tovább finomítható, szolgáltatja a tartalmi vizsgálathoz szükséges terminus ante quemet. A *műfaj* meghatározása pedig a szerző és mű megállapításához, szövegtörténeti és szövegkritikai vizsgálatok elvégzéséhez szükséges első körülhatárolást adja. A kiadásokkal vagy kiadással való összevetés az esetleges variánsok értékét, és ezzel kapcsolatban a szövegrész hagyományos történeti helyét kívánja megállapítani. E munka megbízhatóbb végzését úgy véltük elérni, hogy *az azonosított szöveget a kiadásból xeroxoztattuk* és ennek segítségével folyt a kollacionálás. Ez olyan munka – zárójelben –, hogy oktalanság lenne esetenként a kompetenciák mértékét és határait helyesen fel nem mérni. Ezért a kérdés megfelelő nemzetközi kutatóhelyével, specialistáival való kapcsolat kiépítésére is kellett gondolni.

Most vissza kell térni az első kérdésre adott hosszú válasz lényeges alkotóeleméhez, a *hazai könyvtörténeti múlt*, elveszett *könyveink* irodalmi, tudomány- és eszmetörténeti értékének megállapítására való törekvéshez. Ha nem általában csak kódextörödékek, hanem *magyarországi* kódextörödékek gyűjtése és feldolgozása a cél, elsőrendű fontosságú a *proveniencia* problémájának megoldása. *A proveniencia nem minden esetben azonos a possesszor-kérdéssel*, tehát az incíciók számát, melyek biztosabb megállapításokhoz vezetnek, *a possesszor-bejegyzésén túl* egy újabb bizonyítóeszköz bevonásával kell növelni. Ez a pergamen töredék alatt meghúzódó, tömítésre és merevítésre használt, már nem középkori, XVI. századi, XVII. század eleji nyomtatvány, kézirat, iratanyag. Mondhatnám, sokszor volt *setítségünkre* ez az eddig csak mellékesen vagy egyáltalán nem figyelembe vett anyag, mely útbaigazít a kötés, tehát a *fragmentum felhasználásának* helyére, országra, országrészre vagy városra nézve.

Mellőzhetetlen továbbá a *vizsgált anyag állománytörténeti vonatkozásainak* állandó szem előtt tartása. Hogyan jött létre a mai könyvtári állomány egésze és hogyan jöttek létre az azt ma alkotó egykori állományok?⁴⁷

A most röviden vázolt *proveniencia-problematika* – az Egyetemi Könyvtár esetében jelen vizsgálódásaink tárgyát e könyvtár töredékanyaga képezi – a következő konkrétumokban jelentkezett.

A töredéket őrző könyvek túlnyomó része a *nagyszombati, pozsonyi és soproni* jezsuita kollégiumok könyvtárában volt. Kódextörödékekbe vagy ott kötötték, vagy már fragmentum-kötésben került oda. Ezek a jezsuita rendházak a középkorban még nem léteztek, tehát eredet szerint saját kódexállományuk sem lehetett. Más az eset természetesen a több darabbal képviselt, pálos eredetű töredékekkel kapcsolatban. A *nagyszombati* kollégium a városban levő vagy oda került, menekített kódexekhez vagy azok lapjaihoz is hozzájuthatott. *Iskoláskönyv* anyaga pl. minden valószínűség szerint az *Oláh*

⁴⁵ 1975 januárjában elkezdtük a budapesti Központi Papnevelő könyvtárában is (az Egyetemi Könyvtár múlt század eleji duplumkönyvtára volt) a töredékek feltárását. Itt az *S* betűjelet használjuk (Seminarium).

⁴⁶ SAMARAN–MARICHAL 1974; UNTERKIRCHER 1974.

⁴⁷ E tekintetben az Egyetemi Könyvtár történetére vonatkozó kutatások a legeredményesebbek és sok tekintetben segítették munkánkat: DÜMMERT 1964/a és 1964/b, PÁLVÖLGYI 1968, TÓTH 1972.

Miklós által egyesített nagyszombati városi plébániai és menekült esztergomi érseki iskolai könyvtárból kerülhetett elő. De kódexekhez juthattak még a nagyszombati jezsuiták az alapítványként birtokukba jutott turóci prépostság könyvtárának roncsaiból. A *pozsonyi* Szent Údvözítő kollégium könyveinek jó részét az elkobzott evangélikus könyvtárból nyerte. A volt evangélikus könyvek közül néhányat értékes kora középkori töredékekbe kötöttek. Ezek között olyan kódexek maradványaiba is, melyek az ország belsejéből kerülhettek a határszélre.

A *soproni* kollégium könyvtárának alapját az alapító Draskovich György bíboros, győri püspök adománya képezte.⁴⁸

Ha tehát *nagyszombati* könyvről lekerült töredék iskolaskönyvről van szó, mint Alexander a *Villa Dei* grammatikája, csak szöveggel vagy glosszázva, vagy Beda, Zacharias Chrysopolitanus művéről XI. és XII. századi iskolai használatra mutató glosszákkal ellátva, akkor az előbbi esetben *lehetségesen nagyszombati városi vagy esztergomi*, az utóbbi szerzők esetében pedig *nagy valószínűséggel esztergomi dómiskolai* eredetre utalnak. Zacharias Chrysopolitanus esetében, mert premontrei szerzőről van szó, Turóc is szóba jöhet.

A *soproni jezsuita* kollégium könyveiről kerültek elő olyan liturgikus töredékek, amelyek mint ciszterci *Missale conventuale*, illetőleg *Antiphonarium* voltak meghatározhatók, továbbá egy *Biblia chori*, melynek *responsorium* incipitjei szintén a ciszterci elrendezést mutatták. A *Missale XIV.*, az *Antifonál XIII.*, a *Kórusbiblia XII.* századi eredetű. Hogyan kerültek ezek Sopronba, ámbár a városban vagy közvetlen környékén ciszterci kolostor nem volt. A kollégium alapítója Draskovich bíboros egyfelől könyvtárát is alapítványának ajándékozta, másrészt az általa addig egyszerű javadalomként birtokolt, akkor már kihalt *prnói* ciszterci apátság birtokai is.⁴⁹ A kódexek tehát – vagy már csak darabjaik – vagy Draskovich könyvtárában voltak az adományozáskor, vagy Pornóapáti új birtokosai, a soproni jezsuiták hozták el a hamarosan lebontásra került kolostorépületből. Mert hogy szerzeteseiktől már elhagyott klastromokban még könyvek maradtak vissza, Lelesz és Lechnicz példájából tudjuk.⁵⁰ Ezek után egy 1200 körüli szép kódexlapot, mely Gregorius in Ezechielem-ének egy darabkáját tartalmazta és szintén soproni jezsuita könyv borítására szolgált,⁵¹ joggal Pornóapáti ciszterci könyvének mondhatjuk.

A *proveniencia* tisztázásánál figyelembe kell vennünk a három fő származáshely *határszéli* voltát. A könyvek áramlása mindkét irányba természetes. És mivel kutatásunk célja nem a Magyarországon *keletkezett*, hanem az *itt használt*, tehát itt hatást kifejtő könyvanyag nyomozása, a németes vagy csehes írású kódexnek már a középkor végén Magyarországon meglétét nem vonhatjuk minden további nélkül kétségbe. Arra kell gondolnunk, hogy a *Missale Olomucense* a pozsonyi káptalan XV. század eleji inventáriumában is szerepel,⁵² és az országban jóval beljebb létezett veszprémi káptalani könyvtárban is számon tartottak egy „cseh módra” írt Missalét és egy „német módra” írt graduált is (a *mód* vonatkozhat az írásra vagy a liturgikus úzusra, de mindenképpen eredetet

⁴⁸ HORVÁTH 1931.

⁴⁹ Pornónak a soproni jezsuiták javára történő eladományozása: HORVÁTH 1931, 47, *Liber missalis I.*: IVÁNYI 1932–34

⁵⁰ Lelesz: IVÁNYI 1931, 61–62; Lechnicz: DEDEK–CRESCENS 1892, 78–87.

⁵¹ U.Fr. 1.m. 32.

⁵² IPOLYI 1856, 186.

jelöl).⁵³ Ugyanígy a határszéli Lechnicz karthauzi kolostorának egyik kegyurasági plébániája a XV. sz. végén nem esztergomi, hanem krakkói misekönyvet használt.⁵⁴ De előfordult nemegyszer, hogy a szöveg – liturgikus könyveknél – önmagában nem igazíthatott el, magyar anyagban előfordulása ellenére jöhetett az egykori kódex a határon túlról is. Így egy antifonáriumnak – minden jel szerint – ágostonrendi, magyarországi eredetét végül is a kísérő anyag döntötte el.⁵⁵ A XVI. századi német városi számadásokban a magyar nevek, Mosdóssy, Nagy János és Sárvár mint helynév igazítottak útba. Egy neumas passiótöredék magyar eredetét a töredék alatt előkerült magyar levéldarab igazolta.⁵⁶ A *proveniencia* kérdését *nagyon óvatosan* kezelve, a megoldást többoldalú bizonyítási eljárásra bízva, igen *szerény becsléssel* az anyagot talán 60%-ban mondhatjuk magyar eredetűnek.

Érdekes tapasztalattal szolgált annak a kérdésnek a vizsgálata, hogy végül is – részben szerencsénkre – *miért kötötték kódextöredékbe a könyveket*. A XVII. század elejére különböző okokból érdektelenné vált középkori könyvanyag szolgáltatta a legolcsóbb kötetzeti anyagot. Ezt világosan megmondja a nagyszombati egyetemi könyvtárosnak szóló tájékoztatás a XVII. sz. első felében Nagyszombatban szokásos könyvkötői árakról. A könyv nagyságától függően adja meg a bőr- vagy síma pergamenborításos kötések árait; ha azonban – teszi hozzá – beírt pergamenbe kötik a könyvet, az ár megfelelő módon csökken. Gazdátlaná válva – a könyvnyomtatás elterjedése vagy más okok (vallás- vagy rítusváltozás) miatt – már csak avitt ócskaságzámba mentek a középkor könyvei.⁵⁷ A *közöny* – és nem csak a török és a reformáció könyvpusztításai – lapjaira tépte szét még a nyugati végekre sodródott magyar kódexállomány utolsó darabjait is. Ez alkalommal csak két példa. A lepoglavai pálosok a XVII. század elején könyveket kötnek egy nagyon szép kiállítású kórus-psalterium és egy misekönyv fólióba,⁵⁸ csak azért, mert a rend 1600-ban feladta saját szép középkori rítusát a kisebb értékű kuriális római kedvéért. Ez megtörténvén, már nem volt érdekes a saját rítusú kódexek őrzése és védelme. A század első felében egy nagyszombati negyedéves teológus, XIII. század végi párizsi egyetemi kollációs kódexet használt fel könyveinek kötésére.⁵⁹ Egy fólió megmaradt a kódexből, pedig ő még az egészet vagy annak nagy részét látta, mert ráírta a pergamenre, hogy *concionator Parisiensis*, amit mi már – ti. a párizsi eredetet – csak az írás *littera Parisinára* valló jellegéből vehetünk ki.

⁵³ FEJÉRPATAKY 1886, 570.

⁵⁴ Egyetemi Könyvtár: ősn. 882; SAJÓ-SOLTÉSZ 1970, nr. 2297.

⁵⁵ U. Fr. I. m. 223 és 224.

⁵⁶ U. Fr. I. m. 157.

⁵⁷ A nagyszombati könyvtárosnak szóló utasítás eredetileg a könyvtár első katalógusának (Egyetemi Könyvtár Kézirattár J.1.) első kötete kötetstáblájának belsejére van ragasztva. Az árjegyzék végén: „Quod si in membrana scripta et ligulis coriaceis compingantur, iuxta proportionem quoque quantitatis suae, minoris pretii essent.” A könyvek ugyanis többnyire kötetlen állapotban kerültek a könyvtárba. A krudákat hordóban tartották, mint Bornemissza Péter 1585-ben felvett hagyatéki leltárában olvassuk: „eoreghbyk ket altalaghban wagyon egyikbe-egyikbe 16 eoteodik rez postylla . . . Az masyk rendbely ket kisebb altalaghba wagyon 12 Vagyon az ky tonnaba tizenket Cathecismus. . .” IVÁNYI, 1932–34, 39; egy kassai könyvtáros hagyatéki leltára szerint is a könyvek legnagyobb része be nem kötött állapotban volt: KEMÉNY 1895, 310–320.

⁵⁸ U. Fr. I. m. 135 = Ősn. 804.

⁵⁹ U. Fr. I. m. 61.

A fragmentum-gyűjtés első néhány száz darabja egy igen értékes – bár nem meglepő – konkrétum felismeréséhez vezetett. A könyvkötésre használt *kódexdarabok addig a korig nyújtanak a középkori kéziratfajták és a műfajok tekintetében teljesebb felvilágosítást, ameddig a pergamen volt a kizárólagos íróanyag, tehát a XIV. sz. közepéig. Azután a XV. és XVI. sz. eleji töredékek tömegesebben lesznek liturgikus (hangjegyes vagy „sine cantu”) maradványok. Zenetörténetileg – néhány polifon-töredék miatt – azonban változatlanul érdekesek.*

*

A töredékek feltárása és feldolgozása céljából lefolyt munkáról *teljes és végleges képet* csak a katalógus elkészítése után tudunk adni. *Az első háromszáz latin fragmentum* műfaji és kronológiai megoszlását ez alkalommal éppen ezért csak egészen röviden ismertetem, azzal a megjegyzéssel, hogy még ezeken a mennyiségi megállapításokon is elképzelhető a feldolgozás befejeztével kisebb változás. A Központi Papnevelő mintegy 250 töredékével, meg az Egyetemi Könyvtár részben még le sem fejtett 70–80 fragmentumával még csak ezután tudunk foglalkozni. Végül a *nem latin* (német, ószláv, héber) töredékek feldolgozását a nyelvileg illetékes szakemberek – talán már a *második háromszáz* katalogizálásával egyidőben – fogják tudni elvégezni.

Az Egyetemi Könyvtár első háromszáz fragmentumát négy nagy műfajcsoport szerint rendeztük:

1. *Patristica* (biblica, sermones): 51 tétel;
2. *Universitaria* (artes, philosophia, theologia, utrumque ius, medica): 59 tétel;
3. *Liturgica sine cantu* (sacramentaria, lectionaria missae, missalia, pontificalia, breviaria, consuetudines): 125 tétel;
4. *Liturgica cum cantu* (missalia et breviaria notata, gradualia, antiphonaria, cantus figurales): 75 tétel.

A Patristicából 24 fragmentum X–XIII. századi, 22 fragmentum XIII–XIV. századi. A többi műfajcsoport töredékei nagyobb részükben XIII–XV. századiak, a liturgikusok tekintélyes része XV. századi. Ennek okát fentebb megadtam.

III.

Az Egyetemi Könyvtár anyagából immár eddig feltárt közel 500 töredékből 300 darabnak a *katalógusszerű* leírása befejezéséhez közeledik. *A teljes kép bemutatását erre a katalógusra hagyva, ez alkalommal csak néhány, máris jelentősebbnek tekinthető darab bemutatására szorítkozom.*

*

Az Egyetemi Könyvtár 76. sz. töredéke (Fr. 1. sz. 76.) egy rongált fólión *Pseudo Dionysius Areopagita, De coelesti hierarchiájának* 13. fejezetéből tartalmaz egy részt. A töredék Nagyszombatban került mint könyvkötés felhasználásra,⁶⁰ tehát feltételezhetjük

⁶⁰ Egyetemi Könyvtár Ósny. 623. Psalterium Brunonis, Nürnberg 1497. A könyvet Kecskés János adta a pozsonyi jezsuitáknak. Fodor Adrienne-nek köszönöm az értesülést, hogy a jezsuita kollégium könyvtári katalógusában (Eger, Dobó István vármúzeum. lsz. 1984) már „in membrana scripta” megjegyzéssel szerepel.

— és pedig okkal —, hogy mint más *oktatási anyagként* használt kódexünk, ez is az érseki iskola könyveinek egy részével került az esztergomi egyház számkivetési helyére.⁶¹ Azt, hogy iskolai célra használták, bizonyítja a kódex kiállítása, a teljes mérethez képest kis tükör. A széles margók a glosszák befogadására szolgáltak; és valóban, kódexünkben egy szorgalmasan glosszázó *iskolamester* (magister scholarum vagy scholasticus) kezemunkáját láthatjuk. A szöveget *glosszák* kísérik, melyek a kommentár vagy lectio, az *előadás* alapjául szolgáltak. A magyarázást, értelmezést kívánó szó betűjelzetet kapott egy nagy betű formájában. A megfelelő glossza azután e betűjel alatt található meg a margón. A recto oldal felső margójának közepén találjuk a glosszázás témáját: „Interpretatio seraphim” (a szeráfok értelmezése); G glossza: „Quid significant ale et quare sex sunt” (szöveg G. „Alarum uero”); H glossza: „Nota qualiter exponat alte sex alas sanctorum seraphim”.

Ps.-Dionysius magyarországi ismeretéhez töredékünk nem érdektelen adalék, de a XI. században nem az egyetlen. Gellért csanádi püspök Deliberatiójának egyik főforrása az Areopagita műve.⁶² A Deliberációban csak a 12. fejezetig fordulnak elő idézetek, igaz ugyan, hogy a munka egy másolatban ismeretes, talán nem is befejezett formájában maradt ránk. Vitatkoznak másrészt arról is, hogy Gellért tudott-e görögül?⁶³ Kódexünk, vagy megmaradt töredékének glosszátora, az I glosszában a következőket mondja: „Quod *hic grecus habet* apiropyn et polyprosopon et interpres multificum et multiforme transtulit. Scholion multipedem et multorum multuum significantius indicauit; et notandum quod multipedes et multi uultus et operare quedam significant, azaz a *Scholionra* legalábbis, de lehet hogy magának a szövegnek *görög* eredetijére hivatkozva javítja *Scotus Eriugena latin* fordítását. Megjegyzendő azonban, ha a Scholion alapján javít Scholasticusunk, használhatta a *Maximus Confessor*-féle *Dionysius-kommentárnak*, *Anastasius Bibliothecarius* által készített latin fordítását is.⁶⁴ De ez a feltevés nem zárja ki teljes bizonyossággal a másikat, hogy a XI. századi magyar dóm iskolamestere (véltetőleg esztergomi), a görög eredeti ismeretében ajánlja a jobb és valóban helyesebb latin fordítást.⁶⁵ A tanulság mindenesetre az, hogy *Gellérten* kívül, a XI. századi Magyarországon *Ps.-Duonyisiusnak más ismerője* is akadt. Sőt a glosszázott töredék azt is bizonyítja, hogy a keresztény neoplatonizmus egyik legtekintélyesebb műve iskolai, teológiai oktatás céljára is szolgálhatott. A magyar középkor alkonyán azután megint találkozhatunk *Ps.-Dionysius*szal és a *De coelesti hierarchiával* Mátyás könyvtárában, a *Corvi-*

⁶¹ Az érseki iskola Oláh Miklós által történt újjászervezéséről: FRAKNÓI 1873., 323–328; BÉKEFI 1898.

⁶² KOCH 1900; STIGLMAYR: *Dionysius Areopagita*. In: LEXICON... III., 334–336; Kiadásai: MIGNE 1844–1866 3. és 4. kötet (B. Cordier latin fordítása); DIONYSIACA 1937–1938 (a görög szöveg és az összes latin fordítás), a töredék szövege DIONYSIACA 1937–1938, II., 172–173.

⁶³ Ibrányi F. Ivánka E.-nek szerintem helyes nézetével szemben áll, de a kérdést teljes irodalommal ismerteti SILAGI 1967.

⁶⁴ MIGNE, 1844–1866. 4. k. 15–432, 527–578; *Maximos Homologétisztól* származó, Cerbanus által Dávid pannonhalmi apát és konventje számára, Cerbanus által az akkor Páztón őrzött kódexből lefordított munka is (1140 k.).

⁶⁵ A polyprosopon helyesen valóban: multorum vultuum. Későbbi fordítások: XIII. sz. elején vercelli Tamás viktorinustól és a XV. sz. elején Ambrogio Traversari kamaldulitól.

nában, de már *Ambrogio Traversari* fordításában.⁶⁶ Csaknem bizonyos, hogy ebben a fordításban olvasta *Gosztonyi János* győri püspök az Areopagitát, „akit mindenek fölött kedvelt”, írja a püspökről a párizsi humanista *Jodocus Clichtovaeus* 1515-ben: „Audiuisti namque ex diuino patre Dionysio cuius praeter caeteros es studiosissimus . . .” Nem lehetetlen az sem, hogy az esztergomi ágostonrendi studium generale magister regense, Agostino de Vicenza, az itáliai platonizmus büszkesége („Academiae splendor”) ugyanabban az évben *Esztergomban* kommentálta a humanista platonizmus nagy patrisztikus tekintélyét.⁶⁷

*

Eredetileg nagy formátumú kódexhez tartozhatott az a X. sz.-ra keltezhető töredék, melynek több fóliójából több darabot használtak fel kötéstáblának.⁶⁸ A 417-ben tartott *karthágói* zsinat aktáit találjuk meg a pergamentöredéken. A zsinati akták részét képezték a *Dionysius Exiguus* nevével jelzett *Collectio Dionysiana*, kánonjogi gyűjteménynek. A VII. Gergely-féle reformok (XI.–XII. sz.) által elindított kanonisztikai felújulást megelőző idők – mely végül a Gratianus-féle nagy rendszerezéshez vezetett – legjelentősebb egyházi forrásgyűjteménye volt a *Dionysiana*.⁶⁹ Kódexünk nincs glosszázva; a XI. századi Magyarországon feltételezhetően nem mint tankönyv, hanem mint kézikönyv került használatba. Egykori léte, mostani előkerülése érthetőbbé teszi *II. Orbán* pápának *Könyves Kálmán* kánonjogi ismereteire vonatkozó állítását: „qui cum sacrorum canonum polleres scientia”.⁷⁰ A régi *Collectio* a XVII. században a lepoglavai pálosok egy könyvét borította be.⁷¹

*

A XII. századi Magyarország felsőbb iskolázási viszonyairól eddig jóformán csak néhány értékes adat tájékoztatott – szöveg, könyv nem. Lukács, a későbbi érsek párizsi iskolázása *Gerardus Puella* mesternél, és III. Béla királyi klerikusainak említése *István* szentgenovéai apát leveleiben szinte minden, amit a magyarok külföldön folytatott

⁶⁶ Ps.-Dionysius Aeropagita a Corvinában: CSAPODI 1973, 207–208., 230. Opera: e Graeco in Latinum per Ambrosium traducta, most Modenában; egy másik példány (231. sz.) jelenleg Besançonban. A szerzőt, az Aeropagitát, Severus antiochiai patriárkával próbálják azonosítani. (LEXIKON III., 334–336; Severusról uo. IX., 508–510).

⁶⁷ CLICHTOVAEUS 1519. Lehet, hogy töredékünk sorsára valami világosságot vet a következő eset: 1587. ápr. 6-án kelt végrendeletében Velitinus (helyesen Velicinus) Velikey György esztergomi örkanonok Drascouith Mátyás kanonoktársára hagy néhány könyvet, ezek között: *Libros Dionysii Ariopagitae* . . . (IVÁNYI 1934, 47.); Velikey György 1563. április 14-étől 1588. januárig esztergomi kanonok, 1564. nov. 13-ától szentgyörgymezei prépost s a seminarium prefektusa, 1573. jan. 15-étől custos (KOLLÁNYI 1900, 171–172); Draskovics Mátyás 1580–1591 között esztergomi kanonok, 1591-ben győri nagyrépost és knini püspök, 1598–1601 között egyúttal fehérvári custos. Velikey Mosóczy Zakariással együtt szerepel a nyitrai káptalan 1562. január 29-én kelt levelében. Mosóczy ugyan mint trencséni esperes és vikárius, de Velikey már mint esztergomi custos (Georgium Velikey custodem): VAGNER 1896, 135.

⁶⁸ U. Fr. l.m. 72.; Ősny. 49.

⁶⁹ PLÖCHL 1960, 279–280.

⁷⁰ MIGNE, 1844–1864, 151. k. 481, és FEJÉR, 1829–1844, II., 14.

⁷¹ Ősny. 274. Antonius Florentinus Confessionale (Speyer) 1487; Monast. Lepoglavien (1628).

felsőbb tanulmányairól tudunk.⁷² Arról pedig, hogy hazai iskolázásunk felsőfoka mit nyújthatott, mit taníthattak, semmit sem tudtunk. *A III. lateráni zsinat* (1179) előírta ugyan, hogy a székesegyházak mellett a grammatikát tanítsák, azaz a latin nyelvet és irodalmat, a főszékesegyházak (érseki egyházak) mellett pedig legyen teológiát oktató mester. Ezt a zsinati intézkedést *a IV. lateráni zsinat* megismételte (1215).⁷³ Végrehajtását hazánkban íróink általában természetesnek vették. Pedig az intézkedés valórváltásának nagyon is kérdéses voltát nem kisebb ember állította, mint a viszonyokkal igazán ismerős *Aquinói Tamás*.⁷⁴

Az egyetemi Könyvtár hat (Fragm. lat. 23–27. és más kódexből 28.) és a Központi Szeminárium két töredéke ugyanazon szerző egy művének két különböző kódexéből származik. Egy kivételével (28.) nagyszombati anyagból származó könyvről kerültek le,⁷⁵ az első egy ősnymtatvány kötéstáblájáról. A szerző *Zacharias Chrysopolitanus* vagy *Zacharie de Besançon*, mert Besançon érseki egyházának iskolamestere (écolâtre) volt, mielőtt 1140 táján a *laoni* szent Márton apátságban lett premontrei kanonokszerzetes.⁷⁶ Művének, melyet még Besançonban kezdett el, itt adott végleges formát. *Laon* volt különben iskolázásának színhelye. Mestere pedig a koraskolasztika egyik neves embere, *laoni Anzelm* volt, *Pierre Abélardnak* is tanítója.⁷⁷ Zakariásról tudjuk, hogy Anzelmmel szakítva Abélardhoz csatlakozott és a személyével meg művével foglalkozó nem jelentéktelen irodalom is hangsúlyozza szerzőnk *abélardista* voltát.⁷⁸ Műve, *Monotesseron* vagy *Unum ex quattuor* a négy evangélium konkordanciájára felépülő ügyes teológiai (dogmatikai és morális) kézikönyv.⁷⁹ Népszerűségét eléggé mutatja, hogy

⁷² Magyarok középkori iskolázásáról GÁBRIEL ASZTRIK máig alapvető dolgozata tájékoztat (1938).

⁷³ Az említett zsinati határozatok mint dekretálisok a *Corpus Juris Canonice*ban: c.1. X De Magistris, V.5.; c.4. X De magistris V.5.

⁷⁴ „... propter litteratorum inopiam nec adhuc per saeculares potuerit Lateranensis concilii observari ut in singulis ecclesiis metropolitanis essent aliqui qui theologiam docerent...” *Opusculum contra impugnantes Dei cultum* c.4.” Idézte már BALICS 1890, 542.

⁷⁵ Őrzőkönyvek: első kódex-darabját Bc. 93, Vet. 04/2; Be 79 (három darab); a második kódex P.62/1663 a Nádasdy-könyvtárból; Közp.Papnevelő: Hhg 3/1. és Da 15 (egy-egy töredék), a töredékek Nagyszombatban történt felhasználását az ottani érseki helynökségre szóló idézésre vonatkozó feljegyzés bizonyítja, mely az S. 12. jelzetű töredékünket őrző könyvünkön maradt meg: Georgius et Nicolaus Karasz et Egidius Steffanky veniunt ad forum vicariale... pro die 17. Libris et Curr. 1740.

⁷⁶ Zacharias életéről és művéről legújabbban: VREGILLE 1965, 292–377; művéről már Albericus Trumfontium megemlékezik (MGH 23. köt. 843.); SCHMID 1886–1887; VAN DEN EYNDE 1948. (p. 217: „Zacharie est réellement attaché aux doctrines d’Abélard”); VALVEKENS 1952. 52–58.

⁷⁷ Anzelmről, Abélard és Zacharias Chrysopolitanus viszonyáról bővebben írtam: MEZEY 1975.

⁷⁸ MEZEY 1975, uo. Anzelm iskolájának magyar hallgatóiról, tehát Abélard és Zakariás magyar iskolatársairól szól Marbode rennesi püspök (*Epitaphium Anselmi Laudunensis magistri*): „Anglia, Francorum regnum, Pannonia tota Gens Liguris, plebs Apuliae, Judaea remota Pluribus errorum tenebris prius illaqueata Senserunt documenti viri, documenta beata...” MIGNE, 1844–1864, 171. k., 1722.

⁷⁹ A cím néhány variánsa: „Zacharias de concordia evangelistarum; Item concordancie evangelistarum ez desuper eius exposito; Zacharie Chrysopolitani de concordia IIII evangelistarum, sive unum et quatuor; una evangelica historia ex IIII evangelii collecta cum expositione sanctorum”. GERITS 1966, az idézetek: notes 29–37.

eddig száznál több kéziratát ismerjük.⁸⁰ A töredékek kódexei a XII. sz. végére, a XIII. sz. elejére, illetőleg a XIII. sz. első felére datálhatók. Az A. kódexhez tartoznak az U. 23., 24., 25., 26., 27. és S. 10. és 12. töredékek, a későbbi B. kódexhez az U. 28. töredék. Az A. kódex maradványai terjedelmes szövegrészt adnak több fóliónyi terjedelemben, az S. 10. töredék a szöveg hagyományozásban ritka konkordancia-táblázatot tartalmaz. A B. kódex maradványa csak egy fólió-terjedelmű. A fóliódarabok töredékeket őrző könyvek kötésére *Nagyszombatban* kerülhettek; a kódex maga – joggal feltételezhetően – *esztergomi iskolai* könyvanyagból származik. Nem ok nélkül gyanítjuk benne az 1179. intézkedéssel előírt teológiai oktatásnak – az érseki iskolában használatban volt, legalább egyik kézikönyvét. Magyarországon ismertté válását pedig a legtermészetesebb módon, Zakariás magyarországi rendtársai, a premonstreiek vezető prelátusainak a Laon mellett fekvő anyamonostorba, *Prémontrébe* vezető évenkénti utazásával hozhatjuk összefüggésbe.⁸¹

Magyarok párizsi egyetemjárásával hozhatjuk kapcsolatba azokat a töredékeket, melyek a „szentenciák mesterének” *Petrus Lombardusnak*⁸² biblia kommentárjai közül, a *Collectanea in Paulumot* tartalmazzák (U. Fr. I.m. 67., 68.).⁸³ Ezekhez csatlakozik a *Walafried Strabonak* tulajdonított, *Glossa Ordinariának* (U. Fr. I.m. 65.) egy még ismeretlen XIII. századi mester által korszerűsített változata.⁸⁴

Három darabban volt egy ősnymtatvány kötéstáblájára felragasztva egy fólió maradványa, mely *Aristoteles Fizikájának* (*De physico auditu*) VI. könyvéből tartalmaz részleteket, a margón magisztrális glosszákkal. (U. Fr. I.m. 59.)⁸⁵ Azonban, mint kiderült, a Stagiritá művének régibb latin fordítását kivonatolta a scriptor. (L. VI.c.5. et 6.) Fragmentum (f. IA 1–2. sor): „in quo d.z. mutatum est sicut in quo est c. i. Si ergo in omni d.z. mutatum est, medio minus est quod mutatum est . . .” Editio: „in quo d.z. mutatum at sic in quo est b.c. Si ergo in omni d.z. mutatum est in dimidio minus est quod

⁸⁰ GERITS 1966. 102 kéziratot említ, ezek közül 50 a XII. századból. A laoni Szent Márton apátságról: BACKMUND 1952, 509–513; a magyar premontréi cirkáriáról: OSZWALD 1938/39, 3–22. Egyébként Zacharie de Besançon feltűnése és iskolai használata beleillik abba a képbe, aminek felvázolását a magyarországi nem skolasztikus jellegű teológiai oktatásról írva évekkel ezelőtt megkíséreltem. (MEZEY 1968/b).

⁸¹ MÁRTON 1964, 185–187.

⁸² A Petrus Lombardusról szóló nagy irodalom eredményeinek legjobb összefoglalása: J. DE GHELLINCK cikke.

⁸³ U. Fr. I.m. 68., Petrus Lombardus, *Collectanea in epistolas Pauli* (Ephes.), MIGNE, 1844–1864, 192. k., 186, 187–189.; az azonosítás *Timkovics Pál*, a kollacionálás *Madas Edit* munkája. U. Fr. I.m. 67., Petrus Lombardus, *Collectanea in epistolas Pauli* (Colossen.) MIGNE 1844–1864, 192, 277–281. A szöveg azonosítását *Timkovics Pál*, a kollacionálást *Madas Edit* végezte.

⁸⁴ U. Fr. I.m. 29. és 30/a (Walafried Strabo) *Glossa Ordinaria* variata, cf. MIGNE, 1844–1864, 114. k., 307–308; *Timkovics Pál* állapította meg, hogy a marginális glosszák nagyrészt az Ordinariát követik, de néhol attól eltérnek. Az interlineáris glosszák vizsgálata még hátra van. A kollacionálást itt is *Madas Edit* végezte. E töredékek segítségével is teljesebbé váló összképet jól kiegészíti Petrus Comestor *Historia Scholasticájának* egy oxfordi kódexe (Bodleyana Lyell. 70.), glosszáiban 12 magyar szó tanúsítja az egykori magyarországi használatot. (XII/XIII. sz.); erről még: MEZEY 1975; Lombardus és a Comestor, a *Sententiae* és a *Historiae* kapcsolatáról: CHENU 1950, 20.: „La Historia Scholastica, qui va jouer un rôle complémentaire a celui Sentences de Pierre Lombard”. Az írások keltezéséhez: SAMARAN–MARICHAL, 1974, Pl. 63 (1276).

⁸⁵ Az azonosításhoz használtam: ARISTOTELES 1560, tomus IV, ff. 222–228 (Liber VI. Physicorum). Heresinczy Péter győri püspök hagyatéki leltárában (1590. jún. 16.) is szerepel: „Aristotelis libri de naturali auscultatione”. IVÁNYI, 1932, 34, 39.

mutatum est . . ." (f. 222.); Fragmentum (5–7. sor): „Tria namque sunt que diuiduntur secundum mutacionem quod mutatur et in quo et in quod mutatus ut homo tempus album . . ." Editio (f. 223'): „Sunt enim tria que sufficiunt in transmutacione, scilicet transmutatum et illud in quo est transmutatio et ad: Verbi gratia ut homo et tempus et album . . ." Fragmentum (17–18. sor): „Quoniam autem omne quod mutatur in tempore mutatur. Dicitur autem in tempore mutari primo et per se et secundum alterum ut in anno . . ." Editio (224): „Quoniam autem omne quod mutatur in tempore mutatur. Dicitur autem in tempore mutari et sicut in primo et sicut secundum aliorum ut in anno . . ."

A hasáb margóján levő glossza ezt tartalmazza: („Non solum autem quod mutatur necesse est mutatum esse, sed etiam mutatum necesse est prius mutari. . .") glossza: „Nota secundum verbum ante hec quod mutatum est precedit mutari . . ."; Ed.: „Quoniam autem in tempore est": glossza: concludit . . ." stb.

Mivel a latin Aristoteles fizikájának szövegtörténetével még nem foglalkoztak,⁸⁶ biztosat a töredék értékéről nem mondhatunk. Azonban az bizonyosnak látszik, hogy töredékünk az Aristoteles latinus *szöveghagyományozás történetében helyet foglalhat*.

*

Egy másik arisztotelészi mű, a Metafizika 1260–64 között Aquinói Tamásnak Orvietóban a Studium Curiae-ban tartott előadásainak tárgya volt.⁸⁷ A Lectura egy része egy félbevágott fólión maradt meg. A töredék (U. Fr. l.m. 61.) az Egyetemi Könyvtár 125. ősnymtatványának kötéstáblájára volt ragasztva, mely a XVII. és XVIII. században a leleszi premontreieké volt: „Conu(entus) S. Crucis de Lelesz S.O. Praem." és 1787-ben kerülhetett az abolicio következtében az Egyetemi Könyvtárba; 1571-ben azonban Galamboki Máté vasvári és csornai préposté. A könyv a XV. sz. végén azonban valahol domonkosrendi studensek kezében volt.⁸⁸ A könyv különben a közismert Nicolaus de Lyra-féle Posstilla-gyűjtemény. A Metafizika-kommentár fragmentuma azért is érdekes, mert a jelek szerint magával az előadásokkal *egyidősnek* látszik. Írása, külseje még nem a véglegesített formában közrebocsátott lecturáké. Az előbbi kurzívabb, mint a szokásos *littera parisina*, másrészt aránytalanul több *rövidítés* is van benne, mint amennyi az egyetemi kódexekben mint konvencionális abbreviatura megszokott; ezenfelül a szöveg *elrendezése* is más, mint a textus editusokban szokott lenni, ahol a magyarázott *szöveget* a magyarázat körülveszi. Töredékünkön a *lectura tárgya* csak *incipittel* van jelölve: (Liber secundus lectio secunda) „De veritate [theoretica] siquidem difficile est etc. postquam reprobauit [opinionis antiquo]rum philosophorum de primis rerum principiis circa que

⁸⁶ BULLETIN DE PHILOSOPHIE MÉDIÉVALE, 14 (1972), 115. (Louvain).

⁸⁷ CHENU-MANDONETT-ra hivatkozva – (Siger de Brabant II. Louvain 1911) nem tartja véletlennek Orvietóban, a Curia Studiumában Aristoteles új fordítójának és új magyarázójának, az Aquinóinak és Moerbeke-nak együttes jelenlétét (1950, 184.), PELSTER 1935–1936. kimutatta, hogy Tamás a Metafizika kommentálásához használta a translatio vetus et media-t, de nyomokban már a Moerbekana is kimutatható. Ez természetesen az „editus textusról” értendő. Töredékünk lemmái azonban, a reportálás természetének megfelelően, csak az incipitet adják és így kevés lehetőséget nyújtanak a translatio megállapításához.

⁸⁸ A posszessor bejegyzések uo.; az írás SAMARAN–MARICHAL 1974. Pl. 54. (1268 után).

versatur principaliter (Philosophi prima) intentio . . .” A f. recto 37. sor contra eam; Ed.: „contra ipsam . . .”, azaz „correctum est a magistro . . .”⁸⁹

Mindent összevéve, az Egyetemi Könyvtár 51. sz. latin fragmentuma az Aquinói Metafizika-lecturáinak a *reportátumát*,⁹⁰ hivatalosan sokszorosított jegyzetét őrizte meg. Hogy a *reportálás* és a közrebocsátás egyaránt *Orvietóban* történt-e, vagy pedig a sokszorosítás már Párizsban, ahová Tamás 1269-ben mint magister visszatért (és azonnal magyar hallgatója is akadt – legalább az egy fr. Salamon),⁹¹ nem dönthető el. De annyit mondhatunk, hogy a XIII. századi egyetemi kultúra e figyelemre méltó terméke Magyarországra nem elkésve jutott el.

Ugyanezt kell mondanunk arról a szép és terjedelmes töredékről, mely a *Summa Theologica* I. részének 84–86. quaestioját tartalmazza. Írása alapján az 1280-as évekre tehetjük⁹² a kódexet, mely gondos és szép *textus editusa* Tamás 1269–71 között Párizsban előadott művének.⁹³ Érdekes módon társul ez a töredék az Egyetemi Könyvtár 38. sz. latin kódexéhez, melyben *Petrus de Tarantasia* Szentencia-kommentárját és a *Summa Theologica* II. része első felének első négy quaestióját találjuk („De beatitudine”).⁹⁴ *Petrus de Tarantasia* (később V. Ince pápa) éppen 1269–71 között volt Tamás tanártársa a Szent Jakab utcai Studium generalen.⁹⁵

Viszont Tamás orvietoi magiszterkedésének idejével is kapcsolatba kerül talán egy másik töredékünk. Kálmándy Kristóf negyedéves nagyszombati teológus⁹⁶ kötésre hasz-

⁸⁹ A szöveg azonosításához: AQUINÓI TAMÁS 1593, ff. 20–22.

⁹⁰ A reportaturnról: PELZER 1924, 453–553; MANDONNET 1910, 58: „Scripsit queque Postillam super evangelium Johannis, maxime super quinque capitula stilo proprio; residuum vero dicitur reportasse, ipso legente, frater Raymaldus socius eius; postmodum idem doctor correxit et approbavit . . .” további példák uo. 59.

⁹¹ Fr. Salamon párizsi studensről: GÁBRIEL, 1938, 7.; egy magyar domonkosról, akit Szent Domonkos feltámasztott és azután Párizsba küldtek tanulmányokra (Parisius ad studium missus) Vita S. Dominici a Theodorico ab Apolda, Acta SS. Augustus I. 617. GOMBOS, 1938. 2338–2339.

⁹² SAMARAN–MARICHAL 1974, Pl. 62. (1272–1295).

⁹³ CHENU, 1950, 285–286. U. Fr. 1.m. 293. A felső margón közel egykorú kéz címet ad a quaestióknak: „Quaestio LVI quod intellectus noster in rebus materialibus cognoscat” (a töredék szövegében: „Deinde considerandum est quod intellectus noster in rebus materialibus cognoscat”). F.1. „LVII quomodo anima intellectiua cognoscat seipsam et ea que in ea sunt” (A szövegben: Deinde considerandum est quomodo anima intellectiua cognoscat seipsam et ea que in ea sunt”) a szövegben: „Deinde considerandum est, quomodo anima intellectus cognoscat seipsam et ea que sunt in seipsa”); f.2. „productionis hominis” (ed. MARIETTI, Torino 1938, 606: „Questio XCIII De fine sive termino productionis in novem articulos diuisa”) szövegünk a VII. articulus corpusával kezdődik, majd a B. hasáb alján kezd a VIII. articulust: „Ad VIII sic proceditur . . .” az f.2. azután a VIII. és IX. articulusokat tartalmazza, majd áttér a XCIII. Quaestiora: „Quaestio XCIII de conditione primi hominis” (a szövegben: „Deinde considerandum est de statu necnon conditione primi hominis”); id. kiadás: „De statu et conditione primi hominis, quantum ad intellectum in quatuor articulos diuisa”. Szövegünk a kiadással szemben annyiban látszik jobbnak, hogy az idézeteket hivatkozással látja el. Pl. kiadás: Qu. 93. art. 7. „ad tertium dicendum quod sicut Augustinus probat”; a töredék: f.3 „ad III dicendum, quod sicut Augustinus probat XIII de trinitate . . .”

⁹⁴ MEZEY, 1961, 54–55; Az I. Ilae első quaestióinak kódexünkben előfordulása azért érdekes, mert Tamás a *Summa* e részét Párizsban írta magisztersége idején, és az első quaestiók már „editus” formában kerültek a szentencia-kommentár után.

⁹⁵ A Tarantasiai és az Aquinói együttes tanárkodásáról: CHENU, 1950, 285.

⁹⁶ „Christophorus Kalmándy magister artium theologus quarto anno in (!)”; Kálmándyról annyit sikerült megtudnom, hogy az Egyetemi Könyvtár Vet.11/19 jelzetű könyvének volt tulajdonosa

nált fel egy kis XIII. sz.-i *egyetemi beszédgyűjteményt*. Egy fóliónak csak a fele maradt meg (Szt. Bertalan és Szt. Egyed napjára szóló kollációkkal). Egy rájegyzésből azonban kitűnik, hogy Kálmándy még kollacionálé incipitjét vagy explicitjét is látta. Ezt írta ugyanis: „*Concionatoris Parisiensis, Barabantias Parisiensis.*” Tehát ő még tudta – ami a töredékből már nem olvasható ki –, hogy egy párizsi szónok beszédei voltak a kódexben és a szónok neve *Barabantias*. Ez a név romlott névalaknak látszik. Feltevésem szerint Kálmándy a *Barabantins*, vagy *Brabantinus* nevet vagy jelzőt olvasta rosszul, a szó végének *ti*⁹ = *tinus* rövidítését helytelenül oldotta fel és bizonyára így jött létre a *Barabantias* név. A dominikánus írók legrégebb, XIII. századi katalógusában ugyanis ezt olvassuk a negyedik helyen: A.D. 1270- fr. *Guilelmus Barbantinus Corintiensis ordinis Praedicatorum migravit ad Dominum. Hic rogatu b. Thome transtulit omnes libros Aristotelis naturalis et moralis philosophie et methaphisice de greco in latinum verbum e verbo quibus nunc utimur. Tempore enim Alberti vetus translatio habebatur. Scripsit etiam librum de apibus et librum de natura rerum.*⁹⁷ Az utolsó mondat nem helytálló. A *liber de apibus* szerzője ugyan szintén egy *Brabantinus*, mint az itt említett *Guilelmus a Moerbeke*, de a neve *Thomas a Cantimprato* vagy *Cantimpré*. Amint *Moerbeke Arisztotelész-fordítása* nem azonos a fent megtárgyalt töredék szövegével, *Cantimprénál* sem tudunk *Collationale*-ről.⁹⁸ Másrészt másutt megírtam, hogy *Cantimpré* magyar dominikánuskörökben korán ismertté vált (Szent Margit már tudott róla).⁹⁹ Lehet mégis, hogy párizsi *Collationale*-töredékünk (a két eddig ismert, kevésbé szerencsés társa) az egyik *Brabantinus* nevéhez fűződik? De akárki volt is a szerző, magának a műfajnak – amelyet nálunk *Gabriel Asztrik* mutatott be –¹⁰⁰ a hazai képviselete még e szerény töredékkel is gazdagodik. Egy kollációs-kódexnek, mely ma a Vatikánban van, köszönhetjük az oxfordiak után legrégebb magyar glosszákat,¹⁰¹ s egy másiknak, mely a löveni egyetemi könyvtárban van, az ómagyar *Mária-siralom* megmaradását.¹⁰²

*

A töredékek ismertetését még lehetne folytatni. Részletesebb és egészükre kiterjedő bemutatásától azonban ez alkalommal el kell tekintenem. Mégis megemlítem a gazdag jogi töredék-anyagot és ezen belül a sok kanonisztikus között hét (!) (?) XIII. századi legista töredéket; a közel száz hangjegyes töredék sorában azokat a polifon (*mise és motetta*) (?) darabkákat, melyek a *pozsonyi klarisszák* antifonáriumának barokk kötéstáblájára a hozzájuk menekült *somlóvásárhelyi* premontrei apácák egy himnáriumának roncsaival

Kálmándy Kristóf vaskai prépost és zágrábi kanonok 1653-ban (Fodor Adrienne szíves közlése). Kálmándy Bálint esztergomi kanonok volt 1542–1567 között, KOLLÁNYI 1900, 143–144.

⁹⁷ LOENERTZ 1942, 280, a két *Brabantius Thomas de Cantimpré* és *Guillaume de Moerbeke*: A.F.P. 8. (1938) 197–198.

⁹⁸ LEXIKON . . . IX. 678–680.

⁹⁹ MEZEY, 1955, 73.

¹⁰⁰ GÁBRIEL, 1943.

¹⁰¹ MIGNE, 1844–1864, 198. köt. 460., 1. GÁBRIEL 1943. Az oxfordi *Comestor-kódexről* vagy a *Historica Scholasticáról* csak a legutóbbi években szerezhettem tudomást, mikrofilmjéhez pedig csak 1976 végén jutottam hozzá.

¹⁰² MEZEY, 1971, ua. franciául 1969.

került,¹⁰³ az eddig ismert legrégebb (XIII. sz. vége) kétszólamos töredéket a trencsényi nemesi konviktus egy könyvéről (S. Fr. 1.m. 7.),¹⁰⁴ és utoljára, de nem utolsó sorban az e gyűjtésben előkerült két legrégebb töredéket. A régebbi a 800 körüli évekből (S. Fr. 1.m. 1.) patrisztikus szöveg (homília), melyet Ticonius (400 k.) észak-afrikai szerző Apokalipszis-magyarázata részeként sikerült azonosítani.¹⁰⁵ A másik Dionysius pápának tulajdonított Pseudo-decretalis (S. Fr. 1.m. 2.).¹⁰⁶

E kutatási beszámolóban egy lényeges új könyvtörténeti és – tágabb értelemben véve – medievisztikai *forrásanyag-feltárás* szervezési és kutatási módszereiről és első eredményeiről szóltam. Néhány példán igyekeztem bemutatni a *tartalmi vizsgálat* problémáit és a megoldás módszerének néhány szempontját. A mennyiségi eredmény, *közeli hatszáz töredék*, leginkább talán úgy értékelhető, hogy a másfél év alatt két könyvtárban összegyűjtött fragmentumok szinte *három megsemmisült káptalani könyvtár* állományával ismertettek meg. Az elmondottakból ugyanis kitűnhetett az, hogy *a kódextöredék* mint eszmetörténeti forrás (könyv- és zenetörténet stb.) *a kódex és a középkori könyvtár-katalógus között foglal helyet*. Az épségben megmaradt *kéziratos könyvnél* ugyan *kevesebbet*, de a sokszor téves vagy bizonytalan címadású *katalógusoknál* – megfelelő módon vallatva – *többet mond*. *Megmaradt kódexek és katalógusok társaként tehát mindenképpen alkalmas arra, hogy a középkorunk művelődését tápláló, formáló áramlatokra, műfajokra, szerzőkre és művekre, könyv- és íráskultúráinkra vonatkozó ismereteinket növelje és gazdagítsa.*

IRODALOM

ÁBEL J.

1885 A bártfai Sz.-Egyed templom könyvtárának története. Budapest

AQUINÓI TAMÁS

1593 Opera Divi Thomae Aquinatis. Venetiis

A.F.P. = Archivum Fratrum Predicatorium

ARISTOTELES

1560 Opera. Venetiis

BACKMUND, N.

1949 A laoni Szent Márton apátságáról, *Monasticon Praemonstratense, I., Straubing*. 453–459.

1952 *Monasticon Praemonstratense II., Straubing*

BALICS L.

1890 A római katolikus egyház története Magyarországon. II/a. Budapest

BARTONIEK E.

1940 Codices Manuscripti Latini. Vol. I. – *Codices Latini Medii Aevi*. Budapest
A Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának címjegyzéke XII.

BÉKEFI R.

1898 Oláh Miklós nagyszombati iskolájának szervezete. Budapest

BULLETIN . . . =

Bulletin de Plisophie Médiévale 14 (115). Louvain, 1972

¹⁰³ LUKCSICS, 1923, 40.

¹⁰⁴ Seminarium Centr. Budapest in. Fragmentum Latinum membr.

¹⁰⁵ MEZEY, 1976, 15–24.

¹⁰⁶ MIGNE, 1844–1864, 5. k. 131–134.

- CATALOGUS . . . =
 Catalogus bibliothecae Joannis Card. Simor. Strigonii, 1887.
- CHENU, M. D.
 1950 Introduction á l'étude de St. Thomas d'Aquin. Montréal–Paris
- CLICHTOVAEUS, J.
 1519 Elucidatorium ecclesiasticum, Praefatio. Basel, Frobenius
- CODICES . . . =
 Codices Manuscripti qui in Bibliotheca Monasterii B.M.V. ad Scotos asservantur. Wien, 1897.
- CSAPODI Cs.
 1973 The Corvinian Library History and Stock. Budapest
- CSONTOSI J.
 1883 A kalocsai főegyházi könyvtár kézíratai. *Magyar Könyvszemle*
- DA BISTICCI, V.
 1951 Vite di uomini illustri del secolo XV. Milano
- DEDEK-CRESCENS, L.
 1892 A Karthausiak Magyarországon. Budapest
- DIONYSIACA
 1937–
 1938 Dionysiaca I–II. Bruxelles
- DÜMMERT, D.
 1964/a A budapesti Egyetemi Könyvtár keletkezése 1561–1635. *Magyar Könyvszemle*
 1964/b A budapesti Egyetemi Könyvtár alapjai. *Magyar Könyvszemle*
- FEJÉR, Gy.
 1829–
 1844 Codex Diplomaticus . . . Buda.
- FEJÉRPATAKY L.
 1886 A veszprémi káptalan kincseinek összeírása az 1429–1437. években. *Történelmi Tár* 569–574.
 1894 Középkori kéziratok a szombathelyi papnövelde könyvtárában. *Magyar Könyvszemle*
- FODOR A.
 1976 A lechniczki karthausi könyvtár rekonstrukciós kísérlete. In: Mezey L. (szerk.) *Armarium*. 49–70.
- FRAKNÓI V.
 1873 A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században. Budapest
- GÁBRIEL A.
 1938 Magyar diákok és tanárok a középkori Párizsban. *Egyetemes Philológiai Közlöny*, kny.
 1943 Egy magyar klerikus szentbeszéd-gyűjteménye a XIII. századi párizsi egyetemen. *Történelmi Tár* 569–574.
- GERITS, TR.
 1966 Notes sur la tradition manuscrite et imprimée du traité „In unum ex quator” de Zacharie de Besançon. *Analecta Praemonstratense*, 42. 276–333.
- GHELLINK, J. DE
 Pierre Lombard. Dictionnaire de Théologie Catholique, 12. col. 1941–2019.
- GOMBOS F. A.
 1938 Catalogus fontium III. Budapest
- GULYÁS P.
 1960 A könyv sorsa Magyarországon. Budapest
- HÁZI J.
 1939 Sopron középkori egyháztörténete (Győr egyházmegye múltjából IV. 1.). Sopron
- HORVÁTH E.
 1931 A pornói apátság története. Pécs
- IPOLYI A.
 1856 A pozsonyi káptalan XIV. századbeli könyvtára. *Új Magyar Múzeum* 6., 161–191.

- IVÁNKA E.
1938 Két magyarországi plébániai könyvtár a XV. században. *Századok* 72. évf.
- IVÁNYI B.
1929–
1932 Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon címmel közlemények. *Magyar Könyvszemle*
- KARÁCSONYI J.
1924 Szent Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig. I–II. Budapest
- KEMÉNY L.
1895 Egy XVI. századbeli könyvkereskedő raktára. *Magyar Könyvszemle*, 310–320.
- KISBÁN ESZTER
1938 A magyar pálos rend története I. Budapest
- KOCH, H.
1900 Pseudo-Dionysius in seinen Beziehungen zum Neuplatonismus und Mysterienweisen. Regensburg
- KOLLÁNYI F.
1900 Esztergomi kanonokok. Esztergom
- LEXIKON . . . =
1930–
1938 Lexikon für Theologie und Kirche. Hrsg. M. Buchberger
- LEHMANN, P.
1915 Mittelalterliche Bibliothekskataloge Österreichs I. (Bearbeitet von Th. Gottlieb). Wien
- LOENERTZ, R.
1942 Un catalogue d'écrivains et deux catalogues des martyrs dominicains. *Archivum Fratrum Praedicatorum*, 12.
- LOWE, A.
1968 Codices Latini Antiquiores XI. Oxford
- LUKCSICS P.
1923 A vásárhelyi apácák története. Budapest
- MANDONNET, P.
1910 Des écrits authentiques de St. Thomas d'Aquin. 58. Fribourg
- MÁRTON H.
1964 Initia historico-juridica capituli generalis Ordinis Praemonstratensis. Róma
- MAZÁL, O.–UNTERKIRCHER, F.
1967 Katalog der abendländischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek. „Series Nova” III. Wien
- MEZEY L.
1955 Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén. Budapest, 73.
1961 Codices Latini Medii Aevi Bibliothecae Universitatis Budapestiensis. Budapest
1961 Az Egyetemi Könyvtár VIII. sz. Béda-töredéke. *Magyar Könyvszemle*
1962 A kéziratosság kora – Könyv és könyvtár a magyar művelődésben. Budapest
1968/a A devotio moderna Közép-Európában. *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei* IV. 250–261.
1968/b Ország egyetem nélkül. A pécsi egyetemtörténeti konferencia anyaga. Pécs
1969
1971 Löveni jegyzetek az Ómagyar Mária-siralomról. *Irodalomtörténet*. Notes lovaniennes sur la Complainte en vieux hongrois. *Acta Litteraria Acad. Scient. Hung.*
1973 A Fragmenta Codicum szabályzata. *Magyar Könyvszemle*
1975 Les rapports intellectuels entre France et la Hongrie des Arpads-recherches nouvelles textes nouveaux. *Acta Litteraria Acad. Scient. Hung.*
1975 Maestro Agostino da Vicenza. Rapporti Veneto Ungheresi all' Epoca del Rinascimento. Budapest
1976 Egy korai Karoling kódex-töredék (Ticonius in Apocalypsis?). *Magyar Könyvszemle*, 15–24.
- MGH = Monumenta Germaniae Historica

- MIGNE, J. P.
1844—
1864 Patrologiae Cursus Completus, 1–221. kötet
- MÖSER–MERSKY, G.
1961 Steiermark (Mittelalterliche Bibliothekskataloge Österreichs III.). Graz–Wien
- OSZVALD F.
1938/39 Középkori magyar premontrei prépostságok. A gödöllői Premontrei Gimnázium Évkönyvei, 3–23.
- PÁLINKÁS G.
1891/92 A szombathelyi székesegyházi könyvtár régi kéziratának és ősnymtatványainak jegyzéke. *Vasmegyei Régészeti Egylet Évkönyve* 19/20.
- PÁLVÖLGYI E.
1968 Az Egyetemi Könyvtár XVII–XVIII. századi katalógusai (1632–1792). *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei* IV.
- PELSTER, J.
1935/36 Die Übersetzungen der aristotelischen Methyphysik in den Werken des hl. Thomas von Aquin. *Gregorianum* 16. és 17.
- PELZER, A.
1924 Le premier livre de Reportata Parisiensia. *Annales de l'Institut Supérieur de Philosophie* 453–553. Louvain
- PFEIFFER M.
1915 A magyar domonkos rendtartomány. A Szt. Domonkos Rend múltjából és jelenéből. Budapest
- PFEIFFER, H.–CERNY, F.
1922 Catalogus Codicum Manuscriptorum Canoniae Clastroneoburgensis I. Wien
1931 Catalogus Codicum Manuscriptorum Canoniac Clastroneoburgensis II. Klosterneuburg
- PLÖCHL, W. M.
1960 Geschichte des Kirchenrechts I. Wien–München
- REISZIG E.
1926 A jeruzsálemi Szent János Lovagrend Magyarországon. Budapest
- SAJÓ G.–SOLTÉSZ E.
1970 Catalogus Incunabulorum . . . Hungariae . . . Budapest
- SAMARAN, CH.–MARICHAL, R.
1974 Catalogue des manuscrits en écriture latine portant des indications de date, de lieu ou de copiste III. (Bibliothèque National Fonds Latin. Texte et Planches). Paris
- SCHEGLMANN, A. M.
1908 Geschichte der Säkularisation im rechts-rheinischen Bayern I–III. Regensburg
- SCHMID, O.
1886/87 Zacharias Chrysopolitamus und sein Kommentar zur Evangelienharmonie. Eine exegetisch-historische Studie. *Theologische Quartalschrift* 68. kötet 531–547., 69. kötet 231–275.
- SILAGI, G.
1967 Untersuchungen zur „Deliberatio supra hymnum trium puerorum“ des Gerhard von Csanád. *München Beiträge zur Mediävistik und Renaissance* 65–58.
- SÖRÖS P.
1912 Elenyészett apátságok. Pannonhalmi rendtörténet XII/b
- SZABÓ E.
1941 Diákélet a XIV. századi ferences törvényhozásban. *Theologia* 8.
- TÓTH A.
1972 Az Egyetemi Könyvtár kéziratárának fejlődése. *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei* VI., 13–42.
- U. Fr. M. = Universitatis (ELTE Könyvtára) Fragmentum latinum membranaceum

- UNTERKIRCHER, F.
1974 Katalog der datierten Handschriften Österreichs (Die datierten Handschriften der Österreichische Nationalbibliothek, III.). Wien
- VAGNER J.
1896 Adalékok a nyitrai székeskáptalan történetéhez. Nyitra
- VALVEKENS, J. B.
1952 Zacharie est réellement attaché aux doctrines d'Abélard. *Analecta Praemonstratensia* 28., 52–58.
- VAN DEN EYNDE, A.
1948 Les „magistri” du commentaire „unum ex quator” de Zacharias Chrysopolitamus. *Antonianum* 23., 3–32; 181–220.
- VARGA ZS.
1945 A kollégiumi Nagykönyvtár és vele kapcsolatos múzeum kialakulási története és egyetemes művelődéstörténeti jelentősége. Debrecen. A debreceni kollégium története. IV. 3.
- VARJÚ E.
1902 Adatok az egri érsekmegyei könyvtár ismeretéhez. *Magyar Könyvszemle*
- VREGILLE, B. DE
1965 Notes sur la vie et l'oeuvre de Zacharie de Besançon. *Analecta Praemonstratensia* 41. kötet 292–277.
- WALZ, A.
1930 Compendium Historiae Ordinis Praedicatorum. Róma.
- XENIA BERNARDINA . . . =
Xenia Bernardina II. Pars, Handschriftenverzeichnisse der Österreichisch-Ungarischen Ordensprovinz. I. Wien 1891.
- ZALKA L.
1893 A győri püspöki papnevelő intézet könyvtárának címjegyzéke. Győr

A FELVILÁGOSODÁS ÉS A ROMANTIKA
TRAGIKUM-ÉRTELMEZÉSEINEK NÉHÁNY JELLEMZŐ
VONÁSA ÉRTÉKELMÉLETI SZEMSZÖGBŐL

Tragikumról beszélni annyit jelent, mint különbséget tenni a tragédia műfaj (költészettani szerkezete) és a tragikum esztétikai minősége között. A tragikumot ötféle módon szokás megközelíteni:

1. Ha immanens esztétikai jellegűnek fogjuk fel, akkor objektívnek és autonómnak tekintjük.

2. Ha bölcséleti értelmezését adjuk, akkor objektív, de nem autonóm tragikumot tételezünk fel.

3. Ha végső soron és/vagy lélektani lényegűnek mondjuk, akkor szubjektív és nem autonóm tragikumról beszélünk.

Ez a három megközelítés állóképszerű jelleget tulajdonít a tragikumnak. Dinamikus tragikum-értelmezés is lehetséges, és pedig kétféleképpen:

a) vagy úgy, hogy történeti-esztétikai nézőpontot választunk, s a tragikumot objektívnek és viszonylag autonómnak tekintjük;

b) vagy úgy, hogy az értékelméletből indulunk ki.

Meggyőződésünk, hogy a marxizmus számára csak a dinamikus megközelítés lehet hasznos. Mivel közülük az előbbit az esztétikusok által viszonylag kidolgozottabbnak véljük, a *Literatura* 1975/1-es számában „*A költőileg megformált világkép elemzéséről*” címmel az értékelméleti megközelítésre tettünk javaslatot. Ezúttal ennek az értelmezésnek valamivel erősebb megvilágítását kíséreljük meg. Történeti anyagunkat a felvilágosodás és a romantika korából vesszük, meggyőződésünk ugyanis, hogy a ma lehetséges tragikum-értelmezések többsége ekkor vette kezdetét.

Az első négy tragikum-értelmezés hívei azt hangsúlyozták, hogy a tragikum értéket fejez ki vagy értékelésre ösztönöz. Az értékelméleti nézőpont annak a kérdésnek a fölvetését teszi szükségessé: miféle értékszerkezet vált ki tragikus hatást a befogadóból.

Válaszunkat mindenekelőtt azzal kezdhetjük, hogy a tragikum elképzelhetetlen anélkül, hogy a befogadó ne ismerne föl *értékvesztés*et. Mindnyájan tudjuk: a tragikum eredete az emberáldozattal függ össze. A magunk részéről az értéket a lét sajátosságaként szemléljük, tagadva az idealista feltételezést, amely az értéket a léthez képest előzetesnek tételezi föl. Nem kérdéses, hogy a lét önmagában véve is értékes, a tragikum azonban azt igényli, hogy az értéknek meghatározott fajtája és mértéke semmisüljön meg. Az emberi önfenntartás is értékes, de tragikum csak úgy jöhet létre, ha ezen kívül még más érték is szóban forog. A tragikum nem a mindennapi élet szintjén működőképes, hanem a magas mimészisnek képezi részét. Tételezzük fel, hogy minden másodlagos esztétikai minőséget alárendelhetünk valamely elsődleges minőségnek, ez esetben a tragikum a *fenségesre*, a

fennköltre, a magasztosra vezethető vissza. Nem véletlen, hogy a XVIII. században a fenséges kultusza némiképp megelőzte a tragikumét: Kant bizonyos fokig Pszeudolonginosz XVIII. századi átértelmezőire is támaszkodott. A tragikus író az esztétikai távlat-teremtés konvencióját teremti meg; a tragikum – a komikummal ellentétben – a művön belüli pozitív értékek összpontosítását idézi elő; a tragikus hősré mindig fel kell néznünk. Még azt a feltevést is megkockáztatnók, hogy csakis a *hirtelen* értékvesztés lehet tragikus hatású. Ennek az értékvesztésnek visszafordíthatatlannak kell lennie, és a hősbén és a helyzetben egyaránt végbe kell mennie. Ha ez nincs így, tragikomikum az eredmény, mint amikor középszerű ember kerül tragikus helyzetbe vagy nagy embert ér neveltséges, kicsinyes vég. Ha egyszer a tragikus hősbén nyilvánvalóan a befogadó fölött kell állnia, akkor a tragikus hatás a befogadón is múlik. A távolság sem túl nagy, sem túl kicsi nem lehet történeti, társadalmi vagy lélektani vonatkozásban. Elég a közismert példákra hivatkozni: Napóleon aligha tűnhetett tragikus hősbén a korai XIX. század orosz vagy angol közönsége előtt, mint ahogyan a Sátán tragikumát is tagadták a keresztények. Ellenség nem lehet tragikus.

Kiinduló feltevéseinkkel számos ellenpéldát lehet szembeállítani – főként XX. századi ellenpéldákat. A legtöbb cáfolatra azt válaszolnám, hogy határesetekre, kevert esztétikai minőségekre vonatkoznak. Századunk irodalmában a tragikum más esztétikai minőségekkel keveredett. Ha az értékvesztés túlságosan is elkerülhetetlen, mivel a hősből hiányzik az ellenállás, akkor közel járunk az iróniához. Ellenkező esetben, amidőn az értékvesztés ki van zárva, hiszen a hősbén nem bukhat el, a varázsmesébe lépünk át. Olykor az olvasó pontosan előre látja, miért és hogyan vész el valamilyen érték, a hatásból ekkor nem hiányzik a komikum. Amennyiben viszont az értékvesztés utólag is váratlanak tűnik, a kérdéses mű tragikomikus. Ugyanezt mondanók az olyan szövegekről, amelyek hőse valamely aránytalanul nagy vagy kicsiny erővel ütközik össze. A XVIII–XIX. század fordulója óta a tragikum átváltozásáról beszélhetünk: korábban egyneműbb volt, a romantika óta olyan összetettebb minőségekkel társítódott, mint az irónia, a tragikomikum vagy a groteszk. Eredetileg a tragikus hősbén jó és rossz lehetőség között választhatott, az egyformán rossz lehetőségek közötti kényszerű választást ironikusnak tekintették; a tragikum a műben nem vitatott értéket s azzal járó jogos öntudatot tételezett fel, míg a kétséges érték és annak vitatható öntudata iróniára mutatott. Napjainkra e megkülönböztetés már elvesztette egyértelműségét. Az elbizonytalanodás azokkal a lényegesen különböző válaszokkal hozható összefüggésbe, amelyeket arra a kérdésre adtak: feltételezi-e a tragikum az értékek végső egyensúlyát. A tragikus vétekről szóló elképzelést nemcsak azok az elméletírók tagadták meg, akik a XVIII. század vége óta írt művekre hivatkoztak, hanem azok is, akik a régebbi szövegek befejezése között is ellentmondást véltek fölfedezni: Macbeth nemezisét Cordelia indokolatlan halálával állították szembe.

A továbbiakban a tragikum átalakulásának kezdeteire fogunk utalni, oly módon, hogy közben rövid jellemzést adhassunk arról a három értelmezésről, melyet az értékelméleti megközelítés fő típusainak tekintünk.

Az első *értékmentes megközelítés*nek neveznénk. Olyan törekvésről van szó, melynek hívei az empirizmus nevében és a metafizika ellen léptek fel. Ime egy rövid idézet:

„Az ember szemlátomást a maga helyét foglalja el a természetben: magasabbrendű az állatoknál, holott szervei hozzájuk teszik hasonlóvá, egyszersmind alacsonyabbrendű

más lényeknél, amelyekre feltehetően a gondolkodása révén emlékeztet. Jó és rossz, élvezet és fájdalom keveredik benne, mint bármiben, amit látunk. Szenvedélyei cselekvésre, esze cselekedetei irányítására teszik képessé. Ha tökéletes lenne, akkor Isten lenne. Azok az állítólagos ellentétek, amelyeket ön *ellentmondások*nak nevez, szükséges összetevők az emberben; az ember az, aminek lennie kell.”

Jól ismerjük ezt az érvelést: a deista gondolkodik így, aki a létezés (a lények) nagy láncolatában hisz. Az idézetet Voltaire „*Megjegyzések Pascalról*” című dolgozatából vettük, melyet szerzője 1733-ban csatolt „*Bölcséleti levelei*”hez. Voltaire mintha a pozitivisták felfogását vetítené előre. Akármit is mond Pascal, az élet nem tragikus, mert a tragikum előítélet, értékítélet, normatív megállapítás, a valóságon elkövetett erőszak. Voltaire pozitívizmusának bizonyítására a tragikumnak egy másik elutasítását idézzük, több mint két évszázaddal későbből:

„A tragédiát úgy határozhatjuk meg, mint annak a távolságnak az új értéként való kisajátítását, amely az embert a dolgoktól elválasztja. Végző soron a tragédia olyan próbatétel, amelynél a győzelem a legyőzést jelenti.”

Alain Robbe-Grillet „*Természet, humanizmus, tragédia*” című, 1958-ban megjelent értekezéséből idézünk. Elődjéhez hasonlóan, Robbe-Grillet is a tényekre hivatkozik:

„A dolgokat leírni annyit jelent, mint szándékosan a dolgokon kívüli nézőpontot felvenni. Nem vesszük birtokba őket, nem tudósítunk róluk. (. . .) Ha ragaszkodunk a leíráshoz, akkor nyilvánvalóan kizárjuk a tárgy összes megközelítési módját: az együttérzést irrealizmusa, a tragédiát elidegenítő hatása miatt, a megértést azért, mert egyedül a tudományhoz tartozik.”

Voltaire is, Robbe-Grillet is azért utasítja el a tragikumot, mert fenomenalista (nem tesz különbséget lényeg és jelenség, látszat és valóság között) és nominalista (a konkrét egyedi tárgyak érvényességét hirdeti, szemben az általános törvényekkel). Számukra a tragikum hamis fogalom, amennyiben a valóságot előre létrehozott rendbe kényszeríti, arra egyszerűsíti. A megfigyelő nézőpontját tartják helyesnek, „szemben a dolgokkal”. Könnyen kimutatható, hogy Voltaire-nél a tragikumnak ilyen elutasítása ahhoz a naiv elképzeléshez vezetett, mely szerint Pascal gondolata az emberi létben szükségképpen benne rejlő tragikumról eleve „éppoly képtelenség, mint amennyire metafizikus”. Ugyanazzal magyarázhatnók, hogy Voltaire élete során egyre több kifogással élt Shakespeare-rel szemben. Számunkra talán fontosabb azonnal leszögezni, hogy az irodalom értékmentes megközelítése hiú ábránd. Robbe-Grillet maga is érzi a pozitivisták felfogás tarthatatlanságát, amidőn értekezése végén elismeri, hogy „amidőn a tragédia eszméjét támadja valaki, ez már annyit jelent, hogy számol a tragédia létevel. Mi sem könnyebb, mint a tárgyakban keresni menedéket. . .” Szerzőjük nyilatkozatai ellenére tragikusnak vélhetjük Wallas nyomozót akinek *A radirgumikban* Oidipusz sorsa jut, pátoszt tulajdoníthatunk az ismeretlen célt kereső katonának (*Az útvesztőben*), ironikusként értelmezhetjük a francia tanár helyzetét az ellenséges, titokzatos Isztambulban (*A halhatatlan*), elégikusnak találhatjuk az elbeszélő hangját, aki a *Fantom város topológiája* című legutóbbi regényében önmaga előtt sétál, hogy magányát elűzze. Nem kétséges, hogy a tragikumot mindig a befogadó várja, a tragikum azt a lehetőséget jelenti, hogy az ismeretlen szövegben már valami ismeretet fedezünk föl, de ez szükségképpen így van, mivel az irodalom csak konvenciói révén kaphat jelentést, a tragikum pedig olyan konvenció, amelyet történeti

fejlődésként határozhatunk meg. Pozitivista elutasításának jelentősége abban rejlik, hogy közvetve hozzájárul a fogalom kitágításához és árnyalásához.

A tragikum elutasítását vagy elismerését közvetlenül visszavezethetjük arra, hogy a szerző értékmentes nyelv teremtésére tesz kísérletet vagy értékjelöléseket halmoz. Ismét szemléltetéshez folyamodunk: két történetíró idézünk, akik mindketten művészek voltak. Az összehasonlítást könnyíti, hogy ugyanazt az eseményt írják le. Íme a két példa:

„Állítják, hogy a herceg – miután a csata előtti nap estéjén mindent előkészített – annyira mély álomba merült, hogy föl kellett ébreszteni a harc megkezdésekor. Ugyanezt mesélik Nagy Sándorról. (...) A herceg bekerítő hadmozdulatot indított s háromszor támadott. Amint győzött, véget vetett a mérszárlásnak. A spanyol tisztek térde elé vetették magukat, s menedékre leltek a győztes katona dühével szemben. Enghien hercege éppúgy törődött a megmentésükkel, mint a legyőzésükkel.”

„Tudott dolog, hogy másnap a megfelelő órában mély álomból kellett felébreszteni e második Nagy Sándort: (...) Midőn magabiztosan előre lép, hogy e bátor férfiak beszédjét meghallgassa, azok újabb ellenük intézett támadást várnak, hiszen a mieinket félelmetes elkötelezettségük dührohamra készíti; az ember már látja a vérfürdőt; a vér megrészegíti a katonát, míg nem a nagy herceg – ki nem nézheti, hogy az oroszánokat úgy vágják le, mint ahogy a gyáva birkákat szokás – lecsillapította a felkorbácsolt szenvedélyeket és a győzelem örömét a megbocsátásával párosította.” Az első szövegrész Voltaire „XIX. Lajos százada” című munkájából való, a második Bossuet-nek *Bourbon Lajos, Condé hercege fölött mondott gyászbeszéd*-éből.

Voltaire szemében a történelem sosem tragikus, Bossuet az idézett jelenetben azt mutatja be, mint sikerült elkerülni a tragikumot egy történeti helyzetben. Bossuet későbbi szerző, mint Pascal, Racine-nak azonban még fiatalabb kortársa. A tragikum elháríthatóságát tanítja, de elvileg lehetségesnek véli a tragikumot. Az idézetekből kitűnik, hogy a tragikum tudata mindig az érté nyelv tudatos használatát igényli, ez utóbbi pedig szükségképpen korlátozza az elbeszélő nézőpont lehetőségeit. Voltaire kívülállóként beszél el, mindvégig múlt időben, története mögött eltűnik az elbeszélés. Bossuet a múlt időt jelennel váltogatja, s értékítéleteivel is felhívja a figyelmet az elbeszélő jelenlétére. A tragikum pozitívista elutasítását olyan törekvésre vezethetjük vissza, amely pártatlan és az okságot tagadó történetírásra irányul – Voltaire helyett éppoly joggal szemléltethetjük volna ezt a szándékot Hume, Gibbon vagy Taine műveivel. Bízást elgondolkozhatunk afelől, vajon a XIX. század közepén, a biológiai és lélektani pozitívizmus korában nincs-e szerves összefüggés a tragikum elutasítása, illetve elismerése és a szenttelenül mindentudó, illetve önmagát dramatizáló elbeszélő között, azaz nem Balzac, Dickens és Flaubert realista nézőpontja zárja-e ki a tragikum ábrázolását némely művekben, s Emily Brontë-t, Keményt, Dosztojevszkijt nem romantikusabb, változó nézőpontja teszi-e fogékonnyá a tragikum iránt. Annyi bizonyos, hogy a tragikum pozitívista elutasítása változó formában napjainkig, az egzisztencializmussal szemben álló kezdeményezésekig érezteti hatását.

A szellemtörténészek egységes korszakokról írtak. Ma úgy látjuk, hogy szerfölött leegyszerűsítették a történeti fejlődést. Egyetlen korszak sem azonosítható egyetlen irodalmi irányzattal. A felvilágosodásról sem állíthatjuk, hogy egészében pozitívista hajlamú lett volna. Mindössze egy másik tragikumfelfogásra utalnánk a XVIII. századból, melyet röviden *kathartikusnak* nevezünk, hogy kiemeljük hagyományos jellegét. A XVIII. század racionalistái közül többen az i. e. IV. század sztoikus, epikureista vagy szkeptikus

bölcselelőkhöz fordultak, akik az állították, hogy az V. században élt tragédiáírók végső soron az értékek egyensúlyára oktattak. Nietzsche jellemző módon Szókratész mondására hivatkozott, amidőn a tragikus vétekről szóló felfogás sztoikus didaxisát támadta. „Az erény tudás; az ember tudatlanságból vétkezik; az erényes boldog” – így érvel Szókratész. A katharzis sztoikus értelmezése az esztétikai minőséget az etikából származtatja, azt hirdeti, hogy a tragikum mérsékletre tanít. E felfogás hívei Arisztotelész művei közül érthető módon nem a *Poétikára* támaszkodtak – ahol a bölcselelő elsősorban a tragédia műfaját s nem a tragikus világképet elemzi –, hanem a *Nikomakhoszi etikára*. A *Poétika* inkább csak annyiban vált hasznukra, amennyiben a szerző a tragikus hőst „nem kiválóan jónak vagy igazságosnak” nevezte, a *Nikomakhoszi etika* viszont kezünkbe adta a hamartéma fogalmát. Mivel szakértelmem teljesen hiányzik, amellyel meghatározhatnám e szó eredeti jelentését, pusztán arra hivatkozhatom: a XVIII. században többen is erkölcsi fogyatékosként értelmezték. A tragikus vétket a hübriszre vezették vissza, ezt pedig a büszkeséggel azonosították. Walter Kaufmann bizonyította, hogy a hőskultusz nevében a régi görögök erényt láttak a büszkeségben, ebből pedig arra következtethetünk, hogy a tragikus véteknek Voltaire és Johnson korában elterjedt fogalma keresztény átértelmezés eredménye volt. A kereszténység incipit vita nuovát hirdetett, a de jure és a de facto tekintély azonosulását. A keresztény szemében a sors rendelései nem előre láthatatlanok, nem kifürkészhetetlenek, nem ellenállhatatlanok. A végzet nem vak, nem önműködő gépezet. Ernst Bloch „*A reménység elve*” című munkájában a keresztény sorsértelmezést élesen szembeállította a régi görögök fatalizmusával. A Bibliában a sors nem kategorikus, hanem hipotetikus, az ember erkölcsiségével, döntéseivel meg tudja változtatni az irányát. Önként kínálkozik a tanulság: a keresztény tanítás szerint az értékvesztés csak átmenet. Shakespeare inkább alkalmazkodott a tragikus vétek törvényéhez, mint a görög tragikusok; Racine a Krisztus előtti időkből vette tragikus alakjait, hogy kiiktathassa a megváltást. Talán Kierkegaard volt az egyetlen keresztény bölcselelő, aki feloldás nélküli tragikumról írt, de ő is megszorításához folyamodott, amennyiben a tragikumot az etikai stádiumhoz kötötte, tehát ahhoz az átmenethez, amelyen túl kell jutni, ha valaki el kíván érni a legmagasabb, a vallásos stádiumig.

A felvilágosodás kathartikus elméletírói nem utasították el, csupán laicizálták a keresztény-sztoikus felfogást. Diderot például a katharizist a balhiedelmek elleni gyógyszernek vélte.

A nem-kathartikus szemlélet csak a romantika térhódításával vált jelentőssé. Korántsem akarnók állítani, hogy a váltás egyértelmű volt. A szellemtörténetre emlékeztető egyszerűsítések elkerülése végett két példát említenék a kathartikus felfogás továbbélésére. A sztoicizmus a klasszicizáló romantikusoknál is fennmaradt. Winckelmann Laokoónt Philoktétészhez hasonlította és a tűrés megtestesítőjét tisztelte benne. Byron a „*Childe Harold zarándoklása*” utolsó énekében, Vigny „*A farkas halála*”-ban szenvedéseinek elviselésére tanít bennünket. Nyilvánvaló, hogy Tarnóczy Sára és Rozgonyi Piroska megformálása is a szenvedélyek lefojtását nagyra értékelő, romantikus sztoicizmussal hozható összefüggésbe.

Satanizmusnak is nevezhetjük a kathartikus felfogás másik romantikus változatát. Nem egyéb ez, mint a keresztény értékrend megfordítása. A Sátán éppúgy nem ismer jogtalan és kiegyenlítőlen értékvesztést, mint az Úr. A titánnak, a lázadó angyal kultuszának eredete végül is az igen korai kereszténységre vezethető vissza. Az ophiták a

paradicsombéli kígyót Jézussal hozták összefüggésbe, és i. sz. 150 körül a gnosztikus Marcion Jézus és Jahve ellentétét még következetesebben hangsúlyozta. Ismeretes, hogy Blake, Shelley, később Madách az ariánus Milton félig tudatos felismeréséből indult ki, mely szerint az Úr előbb a Sátánnal, majd az emberrel, ismét később Jézussal szemben erkölcsileg kifogásolható eljárást követ.

A XIX. század első felének tragikum-értelmezései egyáltalán nem egységesek. Ennek igazolására még egy harmadik példára hivatkoznánk. Alig kezd terjedni a katharzis hiányának gondolata, Hegel máris megcáfolja. Az ő rendszerében a tragikum az Abszolútum fejlődésének egyik szakasza, pontosabban vetülete. A tézis és az antitézis erkölcsileg egyformán jogos erőt képvisel, őket pedig szintézis követi, amelyben az igazság akkor is győz, ha a legjobb elbukik.

Ennyi megszorítás után talán nem hat túlzásként, ha azt állítjuk: a romantikusok a tragikum nem-kathartikus elméletével hoztak újat. A sztoikus és a satanikus szemlélet részben korábbi örökség volt, Hegel felfogása később vált nagy hatásúvá. A katarzis visszavétele a XVIII–XIX. század fordulóján terjedt el, amidőn egyes írók a félelmet nem a szánalom kiegészítéseként, hanem a szánalom helyett nevezték meg a tragikus mű hatásának lényegeként. Madame de Staël tragikus vétek helyett olyan tulajdonságról ír, mely a tragikus hőst a legjobb cselekedetre teszi képessé, ám ugyanakkor bukását is okozza. Később a *Vagy/vagyban* Kierkegaard Hegelnek az egyformán jogos erők szembenállásáról szóló gondolatát átalakította és arra célzott, hogy a tragikum egyformán értékszegény helyzetek, rossz lehetőségek sorozata. A tragikumnak e paradox jellegű átfogalmazásait a német romantikától eredeztethetjük. Lehet, Hume különböztette meg a legkorábban a végső kiegyenlítődést a tragikus minőségtől, az pedig közismert, hogy Goethe visszavette a katharzist és a tragikumot kegyetlensége miatt elutasította. Az ő felfogásuk azonban még inkább lélektani és etikai megalapozású. Az igazi váltás akkortól számítható, amikor az értelmezők a létezés tartományában vetik fel a tragikum kérdését. A német romantikusok elvetik a műfajok szétválaszthatóságának gondolatát, a tragikumot elkülönítik a tragédiától, önállóságot tulajdonítanak neki. Schelling szemében a teológia szerepét a tragikum veszi át, mely az élet legmagasabb szintje, ahol a lét teljes összetettségében ismerhető meg. Az 1848-as forradalmakig a polgárság ideológusai még többségükben nem lassú fejlődésre gondolnak. A Nagy Francia Forradalom gyors változások látomására tanította őket: az epifánia laicizálásával hirtelen megjelenő földi paradicsomokról, vagy minden remény apokaliptikus lerombolásáról írtak. A kozmikus tragédia érzete csak 1848 után gyengült, amidőn a tragikum olykor a világ gépezetének kijavítandó hibájává süllyedt.

A XIX. század közepe táján a tragikum romantikus kultuszát nemcsak a pozitívizmus térhódítása szorította vissza; ekkorra tehetők a marxista szemlélet kezdetei. A fiatal Marx nyilvánvalóan Hegel felfogását tette magáévá. *A német ideológia* már változást tükröz: a történelem egészében az értéknövekedés irányába vezet, bizonyos időszakokban mégis értékleépülés következhet be. Marx tehát nemcsak a romantika Hegeltől származó bírálatát fogadta el, hanem – mint azt közismerten már a *Gazdasági-filozófiai kéziratok* is bizonyítják – a romantika pozitívista ellenhatását is elutasította. Engels későbbi műveiben olykor nem alaptalanul szokás a pozitívizmus hatását emlegetni, ám az értékleépülés *A család, a magántulajdon és az állam eredete* című munkában is hangsúlyt kap. Némely polgári eszmetörténészek John Stuart Millt állítják szembe Marxszal. Ezzel

szemben nem lenne nehéz kimutatni, hogy Mill – aki a *Bildungról* vallott felfogásában a *Wilhelm Meister*, költészettani nézeteiben Coleridge tanítványa volt – a történelem tragikumára iránt kevesebb érzéket mutatott, mint Marx. A kereszténység eleve kizárja a tragikum érvényességét, Marx felfogásáról nem lehet ugyanezt állítani. *A hegeli jogbölcselet bírálatához* írt *Bevezetésben* a tragikum úgy szerepel, mint a fennálló és az elkövetkezendő világ küzdelme. A Lassalle-hoz írott levelekben az 1830-as lengyel nemesség helyzete minősül tragikusnak, mert ők modern eszmékért küzdenek, miközben osztályérdekük reakciós. Egy korábbi tanulmányunkban megkockáztattuk a feltételezést, hogy Vörösmarty legnagyobb verse, az *Előszó* a magyar liberális nemesség hasonló helyzetének felismerését tükrözi. Az említett levelekben Marx és Engels a történetileg szükségszerű követelmény és a kielégítés lehetetlensége közötti ellentmondás szerepel a tragikum forrásaként, tehát a szerzők azt állítják, hogy a tragikus hatásnak egyidejű értéknyereség és -vesztés az oka. A közösségi életben a tragikum nem szükségszerű, de lehetséges. Ami az egyén életét illeti, tudomásunk szerint Marx sosem állította, hogy a halál nem lehet tragikus. Mindenesetre nem szabad elfelejtenünk, hogy e levelek alkalmi írások, szerzőik csak a történelem tragikumáról írnak bennük, s arról is csak egy jelentéktelen darab ürügyen. Marx és Engels egyetlen művében sem foglalkozott a tragikummal mint esztétikai minőségnek a meghatározásával. Műveikből mégis azt sejtethetjük, hogy nem fogadták el a tragikum pozitívista elutasítását, és a kathartikus vagy nem-kathartikus felfogás között sem döntöttek, feltehetően azért, mert ellentmondásaikat dialektikusan értelmezték. Nem kétséges, hogy az ellentmondásosság felvetésére több példát is ismerhettek. Tudatában lehettek, hogy Platón azért akarta száműzni államából a tragédiaírókat, mert kétségbe vonta a műveik kibékítő hatását. Nem lehetetlen, hogy még arról is volt tudomásuk, hogy 1689-ben Nahum Tate derűsebb befejezést írt a *Lear királyhoz*, amelyet Johnson a Platónéhoz hasonló okból helyeselt. Sőt, az sincs teljesen kizárva, hogy tudtak Solger elképzeléséről, mely szerint a tragikum azért az emberi lét sine qua non-ja, mert az érték azáltal valósul meg a legteljesebben, hogy elvész.

Röviden összegezzük a tanulságokat. A vallás és a pozitívizmus irányulása tragikumellenes, hiszen a tragikus helyzetet szabad választásnak kell megelőznie. A tragikum tudata vallásos kételyre mutat – mint Pascalnál vagy Kierkegaardnál –, az a tény pedig, hogy némely pozitivisták elismerik a tragikum létét, arra enged következtetni, hogy nem lehet teljesen következetes pozitívista eszmerendszert felépíteni. A tragikus minőség aligha jelenik meg, ha az első lépés nem a tragikus hőse. Ezután már megcáfolódik a szabad választás, és elkerülhetetlenül hirtelen és váratlan értékvesztés következik be. A hős visszavonhatatlanul elidegenedik a közösségtől. Tovább kell mennie a most már kijelölt úton, nem tudja megváltoztatni az események menetét. Ha egyszer megtörtént a választás, már kétségesnek tűnik, lehetett-e volna másként választani s elkerülni a fájdalmas folyamatot. Olyan érték veszítődik el, amely a mű elején kétségbevonhatatlanná vált. A tragikum még egy értékváltozást igényel: a hős a kimenetellel szemben érzett félelmet saját menedékévé teszi, szenvedése fájdalmas megvilágosodássá lesz. A helyrehozhatatlan tudata a végtelen érzetét kelti benne. Ez a mélyrelátás kivételessé teszi a tragikus hőst. A tragikum tehát egyszerre tételez fel értékvesztést és értékteremtődést, s ez utóbbi az előbbi eredménye. Az értéktelítődés és a kimondott erkölcsi tanulság viszont szükségképpen kizárja a tragikumot. Jellemző, hogy Kemény Zsigmond – aki értekező műveiben tragikus vétekről írt – regényeiben más felfogást képviselt: Kassai Elemér sorsának

tragikumátó! elválaszthatatlan a didaxis tagadása. Sőt, még a kimondatlan tanulság is legfeljebb korszakonként és egyénenként változó kísérő jelensége lehet a tragikum hatásának. Napjaink olvasója, nézője vagy hallgatója például azért is érezheti a tragikum élményét az emberi nem eligedeníthetetlen értékének, elévülhetetlen tapasztalatnak, mert a technokrácia korában arra emlékezteti: a jövő nem előre felépített épület, amelybe kész emberként, egyéni gondolati erőfeszítés és lelki megpróbáltatás nélkül léphet be. A történelem legfeljebb a megszenvedett célelvűsöget ismeri, s gyakran olyan helyzet elé állít bennünket, amelyben pótolhatatlan értékek elvesztésével kell számolnunk. Az ilyen gondolatmenet viszont már a tragikum aktualizálásai közé tartozik. Bővebb kifejtéséhez tisztázni kellene a műalkotásban tárgyiasított és az életben megnyilvánuló tragikum viszonyát. Mi a magunk részéről csak az esztétikai minőségként szemlélt tragikummal foglalkoztunk, s bár távol állt tőlünk, hogy tagadjuk a művészi tragikum szoros kapcsolatát az élet tragikumával, korántsem hisszük, hogy az egyik közvetlenül és könnyen levezethető a másikból.

A TRAGIKUM A POZITIVIZMUS KORÁBAN

Az előző referátumban a tragikum kérdésének s a romantika irányzatának néhány összefüggéséről volt szó. A most következőben a romantika utáni szakasznak, a pozitívizmus korszakának s a tragikum problémájának kapcsolatairól kívánunk röviden szólni. Az esztétikai módon megjelenő tragikum funkciója áll továbbra is gondolatmenetünk középpontjában, bár a szempontokat a korszak jellegének megfelelően módosítottuk. Gondolatmenetünkben az előző referátumnak mindenekelőtt ama pontjához kell kapcsolódnunk, hogy a tragikumban a romantika az emberi lényeg művészi megragadásának és megnyilvánításának egyik legfőbb lehetőségét s alkalmát látta. A pozitívizmus korában a helyzet ugyanis szinte az ellenkezőjére fordult, s a tragikum kérdése a művészi és világnézeti eszmélkedésnek egyaránt a szélterületére szorult. Olyannyira, hogy a lázadás a pozitívista szemlélet ellen a művészet, az esztétika síkján nem utolsó sorban épp a tragikum jogának és jelentőségének visszaszerzése, illetőleg újraértékelése, újraértelmezése jegyében született meg.

A pozitívizmust számtalan árnyalatával, fokozatával, kiágazásával együtt egy oly társadalom- és gondclattörténeti egységnek fogjuk föl, amely a hatalomra törő, a hatalmat megszerző s a hatalmat megőrizni akaró polgárság liberalizmusának bölcséleti újraalapozásával szolgált. Kezdetei messzire visszanyúlnak, s hatása ma is jelen van; igazi fénykora azonban az 1830-as évektől az 1880-as évekig, a századvégig tartott. Filozofikus jegyei jól ismertek. Ezek ismétlődő felsorolása helyett inkább arra utaljunk nyomatékkal, hogy a pozitívizmus a gondolkodás történetének ama szakaszai, ama típusai közé tartozott, amelyek nemcsak magyarázni, sőt elsősorban nem magyarázni, hanem rendezni és szabályozni kívánták az emberi életet. A szociológia mint tudományág és műszo nem hiába e szemlélet méhében fogant meg. Sommásan azt mondhatnánk, mint az élet rendezésére és szabályozására vállalkozó rendszerek többnyire, ez is a tragikumnak az emberi életből való kiiktatását hirdette meg. Abban a kérdésben azonban, vajon a művészetből is kiiktatható-e s kiiktatandó-e a tragikum, nem kapunk a pozitívista szerzőktől egyértelműen feleletet. Még kevésbé arra, egy jövődő, tragikum nélküli, egy „pozitív”, „szcientistán”, tudományosan felépült világban milyen funkciót tölthet be a tragikum ábrázolása és kifejezése.

Ahhoz a kérdéshez, hogyan bagatellizálódott a tragikum problémája e szemlélet uralma idején, s hogyan ment végbe a lázadás e szemlélet ellen s éppen a tragikum jegyében a polgárság világában, a számtalan lehető közül e szemlélet s a tragikum viszonyának négy mozzanatát emeljük ki. *A tragikum és evolúció viszonyát, az egyedi autonómia s a tragikum kapcsolatát, a determináció és a tragikum kölcsönhatását, a tudomány meg a*

művészet rendeltségi viszonyát e szemléleten belül, ezúttal természetesen a tragikumra vonatkoztatva. Ezek a kérdések, persze, folytonosan átszövik egymást, s át vannak szöve más kérdésekkel is, s csak a bemutatás céljára szabad őket szétválasztanunk.

1. *Evolúció.* A túlvilági életben hívő deizmusok háttérbe szorultával az evolúció tanának fontossága a létértelmezés szemszögéből hallatlanul megnőtt. Márpedig az esztétika kategóriái közül talán épp a tragikum áll legszorosabb összefüggésben a létértelmezés problémájával. Evolúció és tragikum nemcsak oly szoros, szembesítő kapcsolatba került egymással, mint azelőtt soha, hanem egyenesen korrelációs viszony jött köztük létre; aki egyik kérdésére felelni kívánt, okvetlenül felelnie kellett a másik kérdésére is. A kapocs, az intermediális terület, amelyen a két kérdéskör megfelelései, korrelációi tetet öltöttek, mindig az *etika* területe volt; ezen belül is a szabad cselekvés, a bűn és bűnösség területe.

S az evolúció kérdésének jelentőségével, természetszerűen, együtt nőtt meg az idő kérdésének jelentősége is. Az idő a túlvilági életben hívő deizmusok esetében is igen fontos szerepet töltött be a tragikummal kapcsolatban. Annak a megbánásnak a lehetőségét foglalta magába, amellyel Isten megbocsátásra bírható, kényszeríthető. A célértéket azonban nem a véges történeti emberi idő, hanem az örök isteni időtlenség foglalta magába, amelynek szemszögéből a történelemnek nincs is jelentősége, emellett a hős, aki elmulasztotta a megbocsátás megszerzésére rendelkezésre álló időt, a teológiák szerint nem is fenséges jelenség, hanem egyenesen megátalkodott gonosz; legföljebb (a „humánussá” laicizálódott teológiák értelmében) szánnivaló, szerencsétlen lélek; s rémületes példa. A túlvilági élet hitének háttérbe szorultával azonban az ember a történelmi evolúcióvá lett időben keresi, helyezi s akarja beteljesülve látni azokat a célértékeket, amelyek sikeres megvalósítása harmonikussá s amelyek hősi, bár elbukó szolgálata föl-emelően tragikussá magasztosítja életét; azaz vagy így vagy úgy, értelmet és méltóságot kölcsönöz neki. A romantika történetbölcselet esztétikusai az evolúció olyan teleologikus távlatba állították e célértékeket, amely ontológiai súlyt és jelentést adott az értük való harcnak s a szolgálatukban elszenvedett bukásnak.

A pozitívizmus empirizmusával, indukció-tanával, partikularitásával, determinációs evolucionizmusával az ontológiai s a finalis teleologikus gondolkodás iránt mély gyanakvással és ellenszenvvel viseltetett. Vaine illusion ontologique – mondta megvetően Comte az ilyen gondolkodásról. A pozitívizmust mélyen áthatotta, szinte vallásos áhitattal töltötte be az evolúció hite. Csakhogy a fejlődő embert csupán természeti lényegűnek tekintette, amely egy természeti determinációtól kijelölt evolúciós utat fut meg. A sajátos emberi erkölcsi szabadság fogalmát éppúgy kivetette magából, mint a távoli vagy éppen végső célértékek kitűzésének lehetőségét is. Ha Taine – erős hegelianizmusa ellenére is – a jót és a rosszat egyaránt „pszichokémia” alapján kívánta magyarázni, a tragikum csupán a rosszul szerveződő anyag terméke, s nem szabadságban született magasztos, de hibás erkölcsi vállalás reveláló következménye. Szükségszerűség erejével létrejött szerencsétlenség, amelyet egyéni tévedés vagy ostobaság csak színez, de nem előidéz.

2. *Az egyed autonómiája.* Az idő azonban a tekintetben is alapvető szerepet játszott az evilági szemléletekben, hogy az embert egyedi életének végességére, külön való voltára ébresztette. Föl is magasztalta ez a tudat, s mérhetetlenül szenvedett is tőle. A romantikus s a romantikából kinövő történetbölcseleti rendszerek úgy kívánták feloldalni e gyötrő kettősséget, hogy az egyént az evolúciós történelem végtelenében megvalósuló célértékek részesesé tették. Ezzel föl is emelték, de egyben önelvűségét, öncélúságát is tetemesen

korlátozták vagy éppen el is vették tőle. A történeti szemléletben megoldást keresők legnagyobbika, Hegel ellen nem véletlenül író és filozófus tanítványai jelentékeny része épp e ponton lázadt. Kettőre hivatkozunk. Kierkegaardra és Fr. Hebbelre. Az első, tudjuk, igen pontos látéletét adta a hegeli s általában a polgári evolúciós-teleologikus filozófiák e hiányának. S maga vallásos-esztétikai alapú autonómiát próbált biztosítani az egyénnek. A tragikum az ő számára az autonómia megvalósításának elmulasztásában rejlett, ez meg viszont a gondviselő Istennel való egyesülés esztétikai átélésének hiányában. Hebbel, legalább is pályája nagyobb szakaszán, nem adott sem vallásos, sem történeti feloldást. A létet evolúciónak tekintette ugyan, de csak a világ egyetemessége szemszögéből. Az egyénnel szemben, az egyén önelvűsége, öncélúságra tartott igényével szemben ez az egyetemesség s ennek evolúciója tökéletesen közömbös. Az egyén szemszögéből a világ eleve determinált anarchia, s így az egyéni lét eleve tragikus. S mivel minden emberi tudat eleve egyéni tudat, az emberi tudat végső tartalma a lét „pantragizmusának” érzékelése. A pantragizmus tudata és átélése részvétre és stozicizmusra neveli az embert.

Hebbel ha nem is az első, de a legpregnánsabb képviselője annak a kezdődő folyamatnak, amely a polgári irodalomban majd a 20. század egzisztencialistáival teljesül ki. Annak a folyamatnak, amely a tragikumot többé nem a lét egy szerencsétlen mozzanatának, nem téves erkölcsi vállalás eredményének, nem a fejlődés valamely félresiklásának, nem kiiktatható eventualitásnak tekinti. A tragikusság érzete alapvető tudati sajátága az embernek, amely lehet egyetemesebben és kevésbé egyetemesen átélt, de a valódi reflektáltsággal mindig együtt jár. Hogy a tragédia műfajában megjelenülő tragikum helyzetét ez a fölfogás mily nehezé teszi, arról most ne szöljünk. Szöljünk arról, hogy ez az álláspont nagyon is érthetően éppen ekkor, a romantikus történetfilozófiák s a pozitívizmus élethalál harcának szakaszában jöttek létre. Hebbel, a romantikusok vérbeli utóda, akit bátran akár késő romantikusnak is nevezhetünk, mégis szinte egészen a pozitivisták fogalomkincsével szól, midőn Naplóiban a determinációról nyilatkozik.

Nem tudjuk, mennyire ismerte a pozitivisták determináció-felfogását s ezen belül az egyénnek juttatott, ill. tőle megvont autonómiát. De ha összevetjük nézeteit Spenceréivel, csaknem ugyanazt mondják. Csak míg Hebbel szinte kétségbeesetten, Spencer a természettudós konstatáló, majd nem kihívóan fölényes nyugalmával szól. A változások során, mondja, a társadalmi organizmus egészének egy részén „mozgásveszteség” jön létre, másikon „mozgásnyereség”; hogy e nyereségnek, illetőleg veszteségnek az egyén tragikus áldozata lehet, az számára éppoly közömbös tény, mint, Hebbel szerint, a hegeli Történelem számára. Mi sem jellemzőbb, mint hogy Spencer filozófiája majd ezerlapos „rövid” foglatának közel ötszáz cikkelyében a tragikumnak éppúgy nem szánt címszót, mint az erkölcsi egyéniség autonómiájának sem. Az előbbi mindössze a színpadtechnika egy bagatell változása miatt merül föl, összesen három sorban, e vaskos kötetben, az utóbbi a pszichológiai típusok felsorolása folyamán látszik gyenge kontúrokkal feltűnni.

3. *Determináció.* S ez nagyon is érthető. Ha az ember ily meditáció nélküli gépiességgel van meggyőződve arról, hogy az organizmus minden tagjával eleve csak az történhet, amit reá az organizmus természeti elvű fejlődéstörténeti determinációja kiró, csak sajnálattal töltheti el, hogy az organizmus összfunckiói által éppen erre vagy arra a tagjára volt a „mozgásveszteség” kiróva. Mi, a tragikus pusztulás, e „mozgásveszteség” szemlélői csak azt tudhatjuk meg, hogy minél inkább ki kell ismernünk az organizmus determinációinak természetét, hogy alkalmazkodhassunk hozzá, hogy ne érjenek bennün-

ket váratlan, a determináció jegyében végbemenő események. Comte híres *voir pour prévoir*-ja a tragikum szémszögéből végső soron ennyit jelent. De még ennyit is csak következetlenség árán: hiszen a kör teljes, még az alkalmazkodás egyéni, akaratí indítéka sem fér bele; annyira vagyunk képesek kiismerni a determinációk természetét, amennyire a determinációk ezt megengedik.

De ha elfogadjuk is a *voir pour prévoir* elvét mint az előzetes kivédő alkalmazkodás eszközét, a pozitívizmus szerint ezt az alkalmazkodást a történelem valóban tudatos korszakától, azaz magától a pozitívizmus korától számítva igazán nem a művészet, hanem a tudomány nyújthatja.

4. *Tudomány és művészet, a tragikum viszonylatában.* Ezzel a pozitívizmus, a tragikum viszonylatában, a romantika ellenpólusára jutott. A művészetet a tudomány mögött másodhegedűsége degradálta. Spencer az erőfölösleg levezető (nemes) játékának tekintette. S ha a művészetrajongó s a Kantot mélyen tisztelő Mill vagy a Hegelen is nevelődött Taine nem is volt hajlandó ily nézetek elfogadására és hirdetésére, a tudomány elsőbbségét nem merték kétségbe vonni. A művészetnek, s ezen belül főleg a tragikum kifejezésének oly létmegragadó s lértérmező feladatát, mint juttattak neki a klasszika és romantika, többé nem tulajdonítottak. Goethe egykor úgy vélte a művészet megjelenítette tragikus sorsokról, „... sie drehen sich um den geheimen Punkt, (den noch kein Philosoph gesehen und bestimmt hat), um das, in dem das Eigentümliche unseres Ichs, die präntendierte Freinheit unseres Wollens mit dem notwendigen Gang des Ganzen zusammenstösst”. Most immár, a pozitivisták úgy vélték, sem oly „titkos pont” nincs az emberben, amelyet a tudomány ne tudna, s ne tudna jobban megközelíteni, mint a művészet, sem az emberi ének nincs oly tulajdonsága, amelynek „ütkezését az egésszel” a tudomány a föltárt és a megértett determinációk jegyében meg ne tudná világítani, föl ne tudná oldani, és el ne tudná fogadtatni.

S az irodalmi fejlődés mintha valóban a pozitivistáknak adott volna igazat. A tragédia nemcsak háttérbe, de szinte kiszorult a századközep irodalmából. Mintha a közönség és íróvilág egyaránt a „természettudományos” fejlődésrajzokat produkáló regénynek s a morálszociológia sínein futó középfajú drámáknak adta volna át magát végképp. Mert nem szabad elfelednünk, a közönség a korszak írói közül nem azokat olvasta elsősorban, akiket ma e periódus nagy klasszikusainak tartunk, hanem a Freytag-, a Daudet-, a Sollogub-, az Elliot-féléket; a színpadon pedig az Augier-, Sardou-, Dumas-, Pailleron-típusúakat. Taine éppen a tragédia hanyatló sorsának ihletésére mondta ki egyik irodalomszociológiai alaptételét, s épp a tragikumot kifejező művek sorsával látta ezt igazolva: „... la littérature s'accommode toujours au gout de ceux qui peuvent la goûter et la payer”.

Mindez azonban csak a felszín volt. Az irodalom, a valódi irodalom is megszedülhetett ugyan egy pillanatra az „*avenir de la science*” vélt távlataitól, de az 50-es évek közepére, végére a lehangoltság, a kiábrándultság ömlött el szinte az egész európai polgári irodalom javára. A tragikum nem halt ki, de a tragédiában katasztrófaszerű mozzanatosággal és körülhatároltsággal megjelenő fajtáját felváltotta a tragikusságnak egyetemes alapminőséggé szélesülő érzete. S a tragikumnak ez az új válfaja a drámából átköltözött a lírába, a zenébe s az epikába; a regénybe és a novellába. A lélekállapotot kifejező lírába, az életérzést megérzékítő zenébe s a sorshelyzetet cselekvésfolyamattá tenni akaró regénybe. Baudelaire lázadó kihívása a pozitívista Haladással szemben, Browning mo-

rális vádbeszéde a polgári erkölccsel szemben, Storm csendes keserősége az új világ láttán, Flaubert megvető ellenszenva a pozitivista tudománnyal szemben, Dosztojevszkij mély felháborodása a tökéletes, szcientista gondolkodás hazug és önző voltával szemben nemcsak egy történeti szakasz elleni tiltakozás volt, hanem egy általánossá lett életérzés kifejeződése is, amely eleve tragikusnak mutatta az emberi létet.

S a szépírói lázadáshoz hamarosan csatlakozott az elméleti is. Schopenhauer hirtelen reneszánszát gyorsan váltotta föl Nietzsche művészetszemlélete, amely nemcsak jogaiba kívánta visszahelyezni a tragikumot kifejező művészetet, hanem minden valódi művészetet eleve tragikumot hordozónak tekintett. A tragikusság ez eluralkodásának jól megalapozott marxista társadalmi magyarázata a tökéletes termelés és szociális rend sajátságából eléggé ismeretes ahhoz, hogy erre ezúttal ne utaljunk. Hanem két olyan momentumra mutassunk rá, amelyre kevésbé szokás figyelni, holott mindkettő döntő a 20. századi polgári tragikum-felfogást illetően.

Az első az, hogy a pozitívizmus, harsány önbizalma ellenére, lényegében tragikus fatalista szemlélet. Csakhogy tragikusságát eredményező sajátságait, az ember szorongató ontológiai kérdéseit, amelyekre determináció-tana fönntartásával eleve nem válaszolhatott, egyszerűen zárójelbe tette. Mégpedig részint úgy, hogy az ontológia kérdéseit értelmetlen képzelgéseknek minősítette, részint úgy, hogy amennyiben mégis hajlandó volt a nyugtalanító kérdések tényét tudomásul venni, az evolúció jegyében a jövő által megoldottnak tekintette őket. Voltaképp mindkét megoldásmódot örökölte. Az elsőt inkább a felvilágosodás atheisztikus természetbölcseletitől, „az emberi gép” tanának hirdetőitől, a másodikat a felvilágosodástól, de Hegeltől is; főleg pedig a késő hegelianusoktól, akik – ma még kellően fel nem tárt módon – bő áthajlásaikról tanúskodnak a pozitívizmus irányába.

Hebbelnek, a hegelianus felfogásnak s a pozitivista szemléletnek a határán (vagy inkább összekapcsolási pontján) álló gondolkodónak jelképi jelentősége a polgári tragikum-értelmezés tekintetében abban áll, hogy sem egyiket, se másikat e felfogások közül elfogadni nem tudta, s egy harmadik megoldás lehetőségét sejtette meg. A világ egyetemességének evolúcióját nem tagadta, mint Schopenhauer. Az egyén autonómiájával, öncélúság-, önértelműség-igényével szemben azonban ez az evolúció, szerinte, tökéletesen közömbös. „Es gibt nur Eine Notwendigkeit, die, dass die Welt besteht; wie es den Individuen in der Welt ergeht, ist gleichgültig”. Tragikus ez az egyén számára; s ontológiai karaktere persze az egyén létének. Mégpedig a legfontosabb. Mert a maga egyén voltára minden tudatosuló ember épp e tragikus közömbösség révén ébred rá. A természeti determinációktól kijelölt, s fő fajtájuktól, az idődeterminációtól megengedett egyetemességi funkcióját az ember így töltheti be.

Hebbel tragédiákat írt. Felfogása azonban főleg Naplóiban, nem a katasztrófaszerű mozzanatossággal bekövetkező tragikus vétségre és büntetésre irányult. A tragikus vétség szemében nem más, mint az, hogy individuumként létezik az ember. S a büntetés is ez. De ez a katharzis is. Mert a vétség nélküli vétség s a vétség nélküli büntetés e tudatából erőt, méltóságot, megtisztulást nyerünk. S minél magasabbra emelkedik a világ evolúciója, annál magasabbra emelkedik az egyén individualizációja. A tragikum élményét az evolúció nem iktatja ki, hanem egyre fogékonyabbá teszi rá az embert. Azaz a tragikum élménye egyre jobban betölti azt az ontológiai szerepet, amelyet egyedüli ő tölthet be. Ezzel tehát Hebbel olyan magas fokra emelte a tragikum értékét, milyenre az újkorban még nem

emelkedett. S látszólag megoldotta a tragikum-élmény igényének s az evolúció teljességének lappangó ellentmondását is. Azért látszólag, mert magát az evolúció fogalmát viszont úgy értelmezte át – mondhatnánk a polgári individualizmus jegyében –, hogy az a tragikumot nem kizárta, hanem kiiktatandó köznapi eseménykatasztrófából kikerülhetetlen tudati tényné emelte föl. Ezzel, persze, éppen ő, a drámaíró különösen sokat tett, hogy a drámai tragikum közérzeti tragikussággá változzék át. Aligha volt véletlen, hogy a *pantragizmus* mellett az *életérzés* volt legkedveltebb szavaik egyike.

A Hebbel művéből kibontakozó képletből nem nehéz a Nietzsche munkáiban kiteljesülő képletre ráismerni. A legtragikusabb a legemberibb, a legtragikusabb az legértékesebb. Így szólott egyik oldalt e képlet. A legnagyobb művészet a legtragikusabb művészet, az emberről legtöbbet, legigazabbat mondó művészet. Ám Nietzsche, mint mindig, itt is a kiváltságosokról szólt elsősorban. Túlságosan is kötve volt a darwini kiválasztódás tanához. A hebbeli elgondolás igazi továbbvivői azok a 20. századi egzisztencialisták, akiknél ugyancsak nem a mozzanatszerű drámai tragikum áll a középpontban, hanem az élet ama tragikussága, amelyet mindenekelőtt az időbeliség determináltsága jelképez. Náluk teljessül ki végleg a tragikum, a tragikusság esztétikai élményének ontológiai szerepe.

Materialista oldaláról, a dialektikus történeti materializmus oldaláról tudjuk, a pozitivisták történetfelfogását Marx is hevesen bírálta és elutasította. Ebben szükségszerűen benne foglaltatott a tragikum egy másfajta felfogása is. Benne foglaltatott, de ki nem bontatott. A kibontásra a 20. század elejének marxista esztétikusai s irodalomértelmezői tették meg első kísérleteiket.

TRAGIKUMELMÉLET A SZÁZADFORDULÓN

A 20. századi tragikumelméletek kutatója paradox helyzettel találkozik. Miután az esztétikai irodalom szinte mindent elkövetett, hogy a tragikum művészi megjelenítésének lehetőségét elvileg kizárja, nem győz sajnálkozni afölött, hogy a kortárs művészet nem hozott létre jelentős tragikus műveket. Az a vélemény, hogy a tragikum a modern művészetben visszaszorult, úgy tűnik, általánosan elfogadott álláspont lett.

Poétikai szempontból még meggyőzőnek is látszik: nem bővelkedik a kor eredeti, nagy formátumú tragédiákban. De a tragédia hiánya nem jelenti feltétlenül a tragikum hiányát. A német romantika elméleti felfedezései közé tartozott a tragikum leválasztása a tragédiáról, s ez a lehetőség a századvégi és 20. századi esztétikák számára is adva volt. Hogy nem éltek vele, annak számos ideológiai, illetve az ideológia által is közvetített oka volt. Itt csak néhány fontosabbra utalnánk.

A tragédiára való koncentráció részben azzal függött össze, hogy a tragikum fogalmán a *tragikus fenséget* értették, s ezt egészen a szélsőségig vitték azok, akik a „tisztá tragikumot” igényelték. A fiatal Lukács György „A tragédia metafizikája” című, 1911-ben publikált tanulmányában pregnánsan fogalmazta meg: „Az élet a félhomály anarchiája. Semmi sem teljesebb benne egészen, és semmi sem fejeződik be... Az emberek az életben levegős voltát, bizonytalanságát szeretik... a nagy bizonytalanság egyhangú, csitító bölcsődalát.” Ezzel szemben a tragédia a megvilágosodás és beteljesedés csodája, nem ismeri az élet véletleneit és megalkuvásait, „letép a lélekről minden, fényes pillanatokból és sokértelmű hangulatokból szőtt leplet: kemény, kíméletlen kontúrokkal körülrajzoltan, meztelen lényegként áll színe előtt a lélek”.¹

Lukács szerint a mindennapok, az „élet” világa meg-megújuló kompromisszumaival lehetetlenné teszi, hogy az ember valóban vállalja önmagát, minden kibúvó nélkül; az „élet” világa tulajdonképpen transzcendens, amelynek szüksége van a konfliktusokat elsimító isteni beavatkozásra. Az emberi immanenciát a tiszta tragikum képviseli. A tragédia lényege nem az elbukás, hanem az elbukás vállalása, önmagunk vállalása, — s ennek Isten csupán a „nézője” lehet. A tragédia alapvető kérdése, mondja Lukács, az eszmények és a valóság, az emberi lényeg és létezés meghasonlása. Lukács alapvető élménye, mondhatjuk, most már a koncepció forrását keresve, hogy a századforduló idejére a berendezkedett polgári társadalom ellentétbe került saját klasszikus eszményeivel.

Maga a koncepció több szempontból is bírálható. A tragédia fogalma azért válhat annyira végtelenségé, „egyértelművé”, mert beállítottságot, magatartást jelöl inkább, mint

¹ LUKÁCS GYÖRGY: Utam Marxhoz. Magvető, 1971. 1. kötet, 55–56.

művészileg megformált világképet. Tulajdonképpen álpoétikai kategória, az egzisztencialista filozófiát előlegező gondolatmenet illusztráló eszköze: a közönséges és autentikus lét eredendő konfliktusának kifejezője. Három különböző sík keveredik egymással. Egyrészt a mindennapi tudat problémája, hogy a köznapi beállítottság a katasztrófa (és a tragikum) kiküszöbölésére törekszik. Másrészt a konszolidált polgári társadalom művészsociológiai problémája, hogy a közönség mint művészi produkcióval sem tud mit kezdeni a tragikummal. S végül a tragédia műfajának problémája, a vállalkozás paradox jellege, hogy miképp tehető tanulsággá a taníthatatlan, miképp minősülhet a kudarc felemelőnek.

A síkok keveredése teremti azt a látszatot: Lukács a tragédiát ontológiai úton kívánja megalapozni. Valójában nem a tragédia meglétéből indul ki, hanem a *hiányából*. Az élet és a tragikum összefüggéseit olyan történelmi szituációból próbálja kibontani, amelyben éppen nincs organikus kapcsolat a kettő között. Mivel a tragédiát pozitívan is meg kell határozni, ki kell lépnie a választott időkeretből, kénytelen az antikvitás nagy drámáihoz folyamodni, melyek az élet és a tragikum valóságos összefüggését feltételezték.

Amikor a tragédia fogalmával él, Lukács felhasználja a görög drámaművészet számos sajátosságát. De éppen az antik tragédiák létalapját nem vizsgálja, így az ontológiai megalapozás valóban „metafizikába” csap át. A tragédia kozmikus létkategóriává válik, amely annál inkább átfogó érvényű, minél kevésbé kötődik egyetlen történelmi szituációhoz. Az antik tragédia „tisztá” tragikumká finomul. Az átértelmezés irányát pedig talán kellőképpen érzékelteti, hogy Lukács felfogásában a tragikus bukás válik a kivételesség feltételévé, míg a görög drámaművészetben éppen fordítva, a kivételesség volt a tragikus bukás feltétele.

Amiért e vitatható álláspontot mégis előremutatónak tartjuk és itt vállalkoztunk viszonylag részletesebb elemzésére, az a lukácsi koncepciónak a maga idején igen időszerű radikalizmusa és reprezentatív helye a kor tragikumelméletei között. Ereje nem az állításban van, hanem a tagadásban; hitelét nem kétezer év drámairodalma adja, hanem a kortárs valóság mély átélése. Lukács kiutat keres az eszmék devalvációjából, méghozzá úgy, hogy nem állít újabb eszmét a korábbiak helyébe, mivel az is devalválódhat. Tehát a tragikumért folytat harcot: arra próbál rábeszélni, hogy nézzünk szembe a csóddal. A csód csak segíti a dolgok rendezését.

A tragikumért folytatott harc egyúttal harcot jelentett a korábbi korszakot uraló felfogás ellen is. A 19. század második felében uralkodó szellemi áramlatokról elmondható, hogy közvetve vagy nyíltan tragikumellenesek voltak. Előadásában joggal hangsúlyozta Németh G. Béla, hogy az evolucionizmus és a pozitívizmus doktrínája elvileg tagadta a tragikum jelentőségét. Ehhez még azt tennénk hozzá, hogy a tragikum visszaszorítása más és más módon történt a történet- és ismeretbölcsélet, valamint az esztétika területén. Szoros összefüggésük azonban nyilvánvaló. Ha a fejlődés törvényszerű, akkor legfeljebb átmeneti működési zavarokról lehet beszélni. Ha a megismerés korlátatlan, akkor a zavarok forrása a tudatlanság s ez orvosolható. Ha a civilizáció célja a harmonikus élet biztosítása, akkor a művészet feladata sem lehet más, mint az örömszerzés vagy a felvilágosító munka.

De látni kell azt is, hogy a tragikum visszaszorítása egy hosszabb folyamat eredményeként, korábbi pozíciók feladása után következett be. A felvilágosodás – amelynek a pozitívizmust előlegező elemeire joggal utalt Szegedy-Maszák – minden optimizmusa

mellett sem törekedett a tragikum kiküszöbölésére. Akár Diderot fejtegetései is felhozhatók bizonyítéknak arra, hogy a hagyományos tragédia-felfogásokkal folytatott vita részben egy új, szélesebb körű tragikus irodalmi műfaj elismertetéséért történt.

Ezen az úton ment tovább a liberális romantika, amely a népek ébredésének idején még alig hihette, hogy a szükségszerűség birodalma végül legyűri a szabadságét. Két ponton is újraértelmezték a tragikumot: egyrészt kiterjesztették érvényét az emberi térben (vagyis feltételezték, hogy az alsó társadalmi fokon álló is lehet tragikus), s ebben megmutatkozott egalitáriánus beállítottságuk; másrészt korlátozták érvényét a történeti időben, olyan léhelyzetnek fogva fel, amely a múlthoz és a jelenhez tartozik, de a jövőhöz nem. Kedvelt példák nem az antik tragédiák, a tragikus fenség egyetemességét sugárzó zárt kozmoszokkal, hanem Shakespeare szélesre táruló reneszánsz világa, ahol a tragikus fenség csak részleges érvényű.

Hegel már megélte a romantikus illúziók csődjét és igyekezett ennek tanulságait levonni. A tragikum az ő felfogásában a történelem egészének aktív eleme, a tragikus konfliktusok elkerülhetetlenek. De Hegel még előtte volt a liberális eszmék átfogó csődjének. Ezért számára a tragédia végső soron ésszerű: míg egy alacsonyabb síkon sérti, egy magasabb síkon erősíti a világrendet. Átmeneti pozícióját talán semmi sem jelzi jobban, mint a koncepció kétértelműsége. A világrend – mint az Abszolút Szellem birodalma – végül is igazságos; de nem tagadható, hogy a kudarcot valló hősöknek is van igazságuk, már csak azért is, mert bennük és általuk az „isteni” jelenik meg „világi realitásában”. Hegel szerint a tragikus konfliktusok mindkét oldala igazságot képvisel, a tragikus hősök „egyszerre bűnösök és ártatlanok”.

Az uralomra jutó polgárság nézőpontjából úgy tűnt, hogy a hegeli felfogás nem eléggé békélt meg a valósággal. Kétértelműségét a „pozitivitás” irányában próbálták feloldalni. A *tragikus vétek* gondolatának előtérbe állítása már azt sugallta, hogy a tragédiák hőse feltétlenül bűnös. Maguk a drámairók is arra vállalkoztak, hogy tragikusnak mutassák a „nagy bűnösök” elbukását. De a moralizáló katedraesztétikák legalább elismerték a tragikus hős nagyságát, míg az etikától szabadulni akaró hedonista esztétika ezt is kétségbevonta. Előfordult, hogy a tragédiák hősről kiderítették: még csak nem is bűnöző, hanem egyszerűen ostoba. A tragédia funkciója pedig nem annyira az elrettentés, mint inkább a figyelmeztetés.

E – lényegében tragikumellenes – felfogást sem fogadta el mindenki. A világrend egyáltalán nem ésszerű, hanem kaotikus, kiismerhetetlen – tanította Hegellel szemben már Schopenhauer –, s így a tragikum a létezés meghatározó sajátossága. Az antik tragédiákban nincs különösebb jelentősége annak, hogy a világrend erkölcsileg jogosult-e vagy sem, ami igazán fontos, az az, hogy hatalmasabb. A tragikus hős akaratának nagysága éppen abban fejeződik ki, hogy hatalmasabbnak ismeri el a világrendet. Schopenhauer koncepciója úgy menti fel az elbukó személyiséget, hogy egyszermind kompromisszumot is köttet vele.

Azokban az értelmezésekben, amelyek a tragédia létjogosultságát már arra alapozták, hogy az uralomra jutott polgári rend sem képes biztosítani az ember önmegvalósulását, vissza-visszatértek – ha módosult formában is – Schopenhauer egykori konstrukciói: egy kiismerhetetlenül viselkedő világkomplexum feltételezése, amellyel szemben a szubjektum kudarca elkerülhetetlen s ezért a tragikum egyetemes érvényű. Az ilyen értelmezések éles ellentétben álltak a katedraesztétikák önelégültségével, ugyanakkor

belül maradtak a polgári nézőponton. Nietzsche kritikája teljesen indokolt volt, hogy a tragikum egyetemessé nyilvánítása bár a tragikus személyiség emancipációját célozza, végül mégis ellene szól, mivel a legszigorúbb determinációt feltételezi.

A tragikum mindig értékpusztulást feltételez, egyetemessé nyilvánítása tehát nem kevesebbet jelent, mint az elfogadott és kialakított értékek érvényesülésének átfogó hiányát vagy legalábbis zavarát. Azok a művészek, gondolkodók – Mallarmétól Schelerig –, akik a tragikumnak centrális jelentőséget tulajdonítottak, úgy gondolták, hogy a kiteljesedett polgári világ nem egyszerűen a hagyományos értékek, hanem *általában* az értékek érvényesülését tette lehetetlenné. Az így diagnosztizált helyzetre azután azt a kétségbeesett választ adták, hogy az értékek világát a „dolgok”, vagyis a valóság világtól teljesen különállónak nyilvánították.

Itt nem tehetünk többet, mint hogy néhány jellemzőnek és fontosnak tartott részletet kiragadunk az előzményekből. De mégoly elnagyolt elemzésük is hozzásegít talán ahhoz, hogy érzékeltessük a fiatal Lukács tragikumelméletének reprezentatív jellegét (és egyúttal a többi 20. századi koncepció elemzésének lehetséges irányát). Amikor Lukács megfordította a sorrendet és nem a kivételességet fogta fel a tragikus áldozat, hanem az utóbbit az előbbi feltételének, akkor nemcsak a tragédiát „megszelídítő” evolucionista-pozitívista felfogást utasította el, hanem az azzal ellentétes, de a tragikumot végül rezignációban feloldó álláspontot is. Számára a tragikus magatartás aktív viszonyulás, amely egyedüli lehetőség arra, hogy az egyéniség túlemlkedjék a ráért meghatározottságok szövevényén, a sorsot *saját* sorsává alakítva. (És e ponton válik nyilvánvalóvá a történetfilozófia és az esztétika összefüggése: csak a saját sors lehet *mások* számára is érdekes, tehát művészileg is reprezentatív.)

Igaz, Nietzsche is aktivitást hirdetett. Minthogy a világrend erkölcsiségét úgy fogta fel, mint a gyengék önvédelmi eszközét a kiválókkal szemben, a tragikus helyzet radikálisan átértékelődött. De Nietzsche mítoszában megjelenik az új hőstípus, amelynek küzdelme a világrenddel nem végződik tragikusan; így a kivételesség már nem csupán kiváltója, hanem megszüntetője is a tragédiának. A lukácsi értelmezés kizárja ezt a „megoldást”, mert tisztában van vele, hogy nemcsak a tragédiát szüntetné meg, hanem annak szubsztanciális alapját is: az emberi immanenciát. Isten nem nyilvánítható valóban halottnak, ha feltételezzük, hogy funkcióját valaki el tudja látni.

Igen jellemző ebből a szempontból Simmel koncepciója, amelynek Lukács is sokat köszönhetett. Itt nem Simmel szűkebb értelemben vett tragikumfelfogására gondolunk, hanem arra – a századforduló idején nagy hatása – gondolatmenetére, amelyet a „kultúra tragédiájáról” kifejtett. E gondolatmenet szerint feloldhatatlan ellentét feszül az élet és a kultúra, a szubjektív és az objektív szellem között: miután az élet a történelem folyamán létrehozta a kulturális objektívációk egész sorát, egyre kevésbé képes megújulni, mivel az élet spontán és parttalan teremtő energiáinak formát és irányt adó objektívációk (kulturális értékrendszerek) minél jobban kiépülnek, annál inkább korlátok közé szorítják a szubjektív szellemet.

Az élet úgy védekezik a megmerevedés veszélye ellen, hogy újra és újra fellázad a létrehozott és kiteljesedett objektíváció ellen, s továbbhalad egy másik objektíváció létrehozása és kiteljesítése felé. E folyamatot azonban nem lehet a végtelenségig folytatni, a felhalmozott kulturális javak tehetetlenségi nyomatéka egyre kevésbé engedi meg az élet lázadását. Elérkezik egy pont, amikor már nem az egyik vagy a másik objektívációval áll

szemben, hanem általában az objektivációval, s ekkor tudatosodik a tragikus konfliktus: nem lehet meg az objektivációk nélkül, de bennük sem lehet meg.

Simmel fejtegetése, bár ellentétes végkövetkeztetéshez jut el, erősen hasonlít Hegel szellemfilozófiájához. Az élet csalódással végződő történelmi „Bildungsroman”-ja formailag tekintve egyszerű kifordítása a szellem fenomenológiájának. Igazuk van azoknak az értelmezőknek, akik szerint Simmel álláspontjában, bármennyit is beszél tragédiáról, „jókorá adag kulturális önelégültség van. Az élet igencsak élvezzi szabadságát, jóllehet sejti, hogy végül majd nem tud mit kezdeni vele. Alig leplezett inyenckedéssel kóstolgtatja végig a történelmi formákat, míg rájön, hogy egyik sem felel meg neki”.² Számunkra most az a fontos, hogy Lukács, akitől távol áll ez az önelégültség, inkább még eltúlozza a „lélek és a formák” közti meghasonlást, abban feltétlenül osztja Simmel nézetét, hogy ragaszkodik a létrehozott „objektivációkhoz” is. Éppen ez készíti mindkettőjüket arra, hogy a tragédiát immanensnek ismerjék el.

A tragikumelmélet felől teljesen érthető az is, hogy miért csak egyes elemeit fogadták el a szocialista világképnek. Marx elemzését, melyet az ellentétes osztályokra tagolt és szakadt polgári társadalomról adott, igen nagyra értékelték. De úgy látták, hogy a múlt és jelen kiméretlen, racionális kritikája alárendelődik egy távoli jövő mindent orvosló, apokaliptikus látomásának. A szocializmus művészete, írta Lukács „*A modern dráma fejlődésének története*” című munkájában, a monumentalitás, a „nagy rend” művészete, amely nem sokat törődik az elszenvedett kudarcokkal, a fennálló pusztulását pedig mint komédiát szemléli, külső nézőpontból.

De talán éppen e ponton válik megragadhatóvá, hogy a századforduló idején és később is, a 20. század első felében miért vonzódott annyira az elméleti irodalom a tragédiák tragikumához: a tragikus fenséghez. Mindenesetre árulkodó jelenség, hogy a fenséget tragikum nélkül el tudja képzelni Lukács, míg a tragikumot fenség nélkül nem. Egy olyan típusú értékanalízissel, mint amilyent előadásának bevezető részében kollégám, Szegedy-Maszák javasolt, nyilván nem lenne nehéz kimutatni, hogy a fenség és a tragikum mint esztétikai minőségek nem feltétlenül kapcsolódnak egymáshoz. Viszonylagos önállóságuk éppen azért lehetséges, mert eltérő értékhelyezethez kapcsolódnak.

Itt csak utalhatunk néhány különbségre, amit az alaposabb értékanalízis bizonyítana. Így arra, hogy a fenség szokatlan nagyságú értéket, míg a tragikum csupán valamilyen érték pusztulását feltételezi. Ebből következik, hogy a fenség érvényességi köre általában ott kezdődik, ahol a tragikumé végződik: fölötte az emberi méreteknél. Végül, bár mindkettő kiválthat félelmet, az elsőtől ezt a befogadó nézőpontjának távol-sága, míg a másodiktól a nézőpont közelsége okozza.

Tragikum és fenség találkozása nem ritka jelenség. A kettőnek az az összhangja azonban, ami az antik tragédiákban megvalósult, épp olyan kivételesnek számít, mint szociális fedezete, az athéni poliszdemokrácia „organikus közössége”. E tragédiákban a tragikum és a fenség különben csak érintkező körei *egyetlen* kört alkotnak: a szokatlan értéknagyság és az értékpusztulás kölcsönösen feltételezi egymást. A fenség mértéktelenségét a tragikum szelidíti mértékletessé, és a pusztulás nagyságát az érték rendkívülisége ellensúlyozza. Ilyen összhang követelése a 20. század elején már nem több, mint a kultúra kései képviselőjének nosztalgiaja egy organikus közösség, vagy legalább egy ilyen közös-

² BENCE GYÖRGY–KIS JÁNOS: Az ifjú lukácsizmushoz és tovább. (Kézirat)

segre alapozott értékrend iránt. A művészet pedig – ehhez fogható létalap hiányában – nem tehetett, nem tehet mást, mint hogy olyan tragikus helyzeteket és sorsokat mutat fel, amelyek nélkülözik a fenséget.

A fiatal Lukács tragikumelmélete sokat ígérő kiindulópontja lehet egy olyan vizsgálatnak is, amely a tragikumnak a többi esztétikai minőséghez való viszonyát próbálná tisztázni a korszak elméleti irodalmában. Korai műveiben Lukács több választ dolgozott ki az autentikus létezés esélyére, s ezek igen karakterisztikusak, még akkor is, ha ő maga megelégedett a problémák felvetésével, nem jutott el a rendszerbe foglalásig.

A tragikus magatartás, a tragikus fenség igényét a világháború után mindenekelőtt Heidegger képviselte egzisztenciálfilozófiájában, amely az autentikus, méltó emberi életvitelt már csak mint az egyén önmagának kitűzött és a minden átlagostól különböző – tehát végső soron megvalósíthatatlan – feladatát tudja meghatározni. Lukács is érzékelt, hogy a túl szigorú követelmény végül lehetetlenné teszi a megvalósítást (s egyedül az öngyilkosságban képes konkretizálni a tragikus magatartást); talán a *Sein und Zeit* szerzője is csak a konzekvenciákat vonta le, amikor művét befejezés nélkül hagyta.

Lukács másik válasza az ironikus magatartás felvetése volt. Ahogy a tragikus magatartást – mint poétikai tényezőt – a dráma művészetéhez kötötte, az ironikusát a „polgári eposzokhoz”, a regényhez. A *regény elmélete* szerint az ironikus magatartás tulajdonképpen a modern, „isten nélkülivé” vált és prózaivá süllyedt kor kényszerű művészi viszonyulása, amelyben kifejeződik a világ üressége, „iránynélkülisége”; az eszmék után vágyakozó ember szembenállása ezzel a világgal; és egyúttal az is, hogy a szembenállás, a harc reménytelen: nemcsak azért, mert a világ hatalmasabb, hanem azért is, mert az ember belülről meghasonlott.

Az irónia lényegéhez tartozik a heteronómia. Az alaposabb értékanalízis kimutatja, hogy az irónia jelentése hogyan tolódott el a komikumtól a tragikum irányába, miképp vált olyan összetett esztétikai minőséggé, amely magába foglalja és egymásra vonatkoztatja az egymást kizáró elemibb minőségeket, így a komikumot és a tragikumot.³ Ahogy a tragikum értékpusztulást, úgy a komikum értékhiányt jelez, vagyis mindkettő értékkonfúziót, de egy olyan nézőpontból, amely még képes azonosítani az értéket, világosan megkülönbözteti az értéket az értéktelentől. A tragikomikum már egymásra vonatkoztatja a két minőséget, még fenntartva az értékelés egyértelműségét. Az irónia teljesen eltünteti az értékelés lehetséges támpontjait, egyszerre állítva az egymást tagadó értékeket, amelyek azután kölcsönösen érvénytelenítik egymást.

Az ironikus magatartás mozgásteret tehát lényegesen nagyobbak látszik, mint a tragikusé. Solger és Kierkegaard elemzéseit óta nyilvánvaló, hogy a tragikum és az irónia szorosan összefügg; a kétféle leírás, hogy „ami értékes, megvalósíthatatlan”, illetve az, hogy „ami megvalósul, értéktelen”, nem esik messze egymástól. Lukács jó érzékkel vette észre, hogy az irónia a modern művészet „normatív érzületéhez” azért áll közelebb, mint a tragikum, mert nem csupán az értékkonfúzió egyik jellegzetes változatát fejezi ki, hanem általában (s így közvetlenül) az értékkonfúziót. Nem kevésbé fontos „előnye” még a nyitottsága, tehát az, hogy igen különböző attitűdöket képes magába foglalni, a kétségbeeséstől a megértő fölényig. Az irónia (és a hasonlóan összetett groteszk) minden-

³Vö. VERES ANDRÁS: Az irónia mint értékstruktúra. Magyar Filozófiai Szemle, 1976. 4. sz. 633–650.

esetre a művészetelmélet figyelmét is felkeltette és a II. világháború után kulcskategóriává vált.

Végül, mint a fiatal Lukács harmadik válaszára, térünk ki röviden a misztikus magatartás problémájára. Lukács számára a kivételesség nem csupán a tragikus magatartáshoz tartozik, hanem a misztikushoz is. A kettő voltaképp egylényegű: a tragikus személyiség megütközik az értéktelennel, ami van; a misztikus odaadja magát az értékesnek, ami nincs. Mindkettőt jellemzi a feltétlenség, a törekvés a végső lényeg felé. Irányultságuk azonban diametrális ellentétet mutat: a tragédia az egyéniség teljes önállósulása, a misztika az egyéniség teljes alárendelése révén emel túl a közönséges emberi méreteken. A különböző magatartás-lehetőségeket másokkal, így Schelerrel szemben, a fiatal Lukács nem állítja hierarchikus rendbe; hol az egyik, hol pedig a másik kerül előtérbe. És amikor később döntött, döntése – mint ismeretes – elsősorban nem elméleti jellegű volt.

A misztikus magatartás programja nemcsak azért fontos, mert előkészíti és magyarázza Lukács későbbi „konverzióját”, csatlakozását a kommunista mozgalomhoz, hanem azért is, mert jól érzékelteti, hogy (még egy „szigorú” tragikumelméletben is) hol húzódnak meg a tragikum vállalásának határai. Úgy tűnt sokáig, hogy az „individualista” világkép meghaladása érvényteleníti a tragikumot, s mind a történelem, mind a művészet a fenség nélküli tragikummal a tragikum nélküli fenséget tudja majd szembeállítani. A század elején, a világforradalom közelségének ígézetében, a marxista gondolkodás érthetően nem sok figyelmet fordított a tragikum problémájára. A szocialista társadalom megvalósításának gyakorlati lehetősége ismét csak azt látszott erősíteni, hogy az áldozat többé nem hiábavaló, – ami ugyan nem zárja ki a tragikum lehetőségét, de mindenképpen korlátozza érvényét.

Még akkora nagyságrendű művészettheoretikus is, mint Lunacsarszkij, arról beszélt, hogy a szocializmus győzelmevel kiküszöbölődik a tragikum. Plehanov felfogásával szemben, amely a hegeli értelmezésből kiindulva elismerte a tragikum szubsztancionális jelentőségét, Lunacsarszkij inkább a felvilágosodás tragikumellenes elemeit fölelevenítő Csernisevszkijnek adott igazat, aki a tragikum véletlenszerűségét hangsúlyozta. A voluntarizmus később oly mértékben áthatotta a gondolkodást, hogy a tragédia funkcióvesztését már nem is a jövőre bízták, hanem kiterjesztették a jelenre.

A korszak marxista teljesítményéből ma a tragikumelmélet elsősorban azokra a munkákra tud támaszkodni, amelyek Marx és Engels esztétikai szempontból releváns gondolatait próbálták meg szisztematizálni és értelmezni. E rekonstrukciós munka meggyőzően bizonyította, hogy a marxizmus klasszikusai nemcsak hogy elismerték a tragikum jelentőségét, de – Hegellel egybehangozva – a történelmi mozgás szükségszerű alkotóelemének tartották. Mivel azonban a történelem az ő értelmezésükben érzéki-gyakorlati realitás, a tragikus értékviszony csakis e valóságos folyamatban – mint az osztályközösségét képviselő egyén, illetve az emberiség ügyét képviselő osztály vagy közösség kudarca – nyer tényleges értelmet. A „múlt” jelentős képviselete éppúgy tragikus lehet, mint az (ideiglenes kudarcot valló) „új”, és a nézőpontok történetileg adott különbözősége és változása sem fedheti el a közöttük meglevő – alapvető – értékkapcsolatokat. Más szóval, a marxi történetfilozófia elvé emelte azt a történelmi tapasztalatot, hogy az értéképülés értékpusztulással jár együtt, de egyszersmind azt is, hogy a kettő dialektikájában az értéképülés a meghatározó szerep.

A TRAGIKUM ÉRTELMEZÉSEINEK VÁLOGATOTT IRODALMA

ARISZTOTELÉSZ

1971 Nikomakhoszi ethika. Budapest

1974 Poétika. Budapest

BARÁNSZKY JÓB L.

1973 Teremtő értékelés. *Híd*, 593–613.

BARTA J.

1972 Jegyzetek a magyar tragikumelméletről. *Studia Litteraria*, 3–24.

BEÖTHY ZS.

1885 A tragikum. Budapest

BÖHM K.

1943 A tragikum fejtegetésének logikai sora. Kolozsvár

FRYE, N.

1966 Anatomy of Criticism. Four Essays. New York

HEGEL, G. W. F.

1952–

1956 Esztétikai előadások. Budapest

1971 A jogfilozófia alapvonalai avagy a természetjog és államtudomány vázlata, Budapest

HUME, D.

1971 Essays Moral, Political and Literary. London

KAUFMANN, W.

1968 Tragedy and Philosophy. Garden City

KEMÉNY ZS.

1970 Sorsok és vonzások. Portrék. Budapest

1971 Élet és irodalom. Tanulmányok. Budapest

KIERGEGAARD, S.

1969 Írásaiból. Budapest

KRIEGER, M.

1960 The Tragic Vision. Variations on a Theme in Literary Interpretation. New York

LESSING, G. E.

1963 Laokoón. Hamburgi dramaturgia. Budapest

LUKÁCS GY.

1911 A tragédia metafizikája. A Szellem. 109–129.

1965 Az esztétikum sajátossága. Budapest

1972 Adalékok az esztétika történetéhez. Budapest

MARX, K.–F. ENGELS

1966 Művészetről, irodalomról. Budapest

NÉMETH G. B.

1971 Tragikum és történetfelfogás. (A századvégi tragikum-vita.) Budapest

NIETZSCHE, F. W.

1895 Die Geburt der Tragödie aus dem Geiste der Musik. Leipzig

PÉTERFY J.

1903 Összegyűjtött munkái III. Budapest

RÁKOSI J.

1925 A tragikum. Budapest

ROBBE-GRILLET, A.

1964 Pour un nouveau roman. Paris

RICHARDS, I. A.

1955 Principles of Literary Criticism. London

SANTAYANA, G.

1961 The Sense of Beauty. New York

SCHELER, M.

1954 Abhandlungen und Aufsätze. Bern

SCHOPENHAUER, A.

1892 Die Welt als Wille und Vorstellung. Leipzig

STEINER, G.

1961 The Death of Tragedy. London

SZEGEDY-MASZÁK M.

1975 A költőileg megformált világkép elemzéséről. *Literatura I.*, 74–80.

VERES A.

1976 Az irónia mint érték szerkezet. *Magyar Filozófiai Szemle*, 633–650.

VOLTAIRE

1974 Lettres philosophiques. Paris

WALKÓ GY.

1974 A katarzis tagadása. *Nagyvilág*, 919–927.

Összeállította: Szegedy–Maszák Mihály

VITA

POSZLER GYÖRGY

JAVASLAT AZ ESZTÉTIKAI NEVELÉS REFORMJÁRA

(VITAANYAG)¹

Az esztétikai nevelés az egész pedagógiai folyamat szerves része. Mint rész viszonylagos önállósággal rendelkezik. Reformja azért úgy aránylik a közoktatás reformjához, mint az önálló részé a részeket integráló egészhez. Viszonylagos önállóságából következően reformja – legalábbis az első lépcsőben – önmagában is megtervezhető. Rész voltából következően azonban a reform teljes koncepciója csak az egészszel, de legalábbis a társadalomtudományokkal együtt, az összes kapcsolódási pontokat is érintve konstruálható meg. A saját, szűkebb keretek között kialakított elképzelés tehát – az egészbe belehelyezve – törvényszerűen módosul.

A tervezés első lépése néhány elméleti kérdés tisztázása, egy új elképzelés körvonalainak a megrajzolása. A második az ellenőrző kísérletek végzése. A harmadik az eredmények általánosítására támaszkodó rendszerezés. Az adott körülmények között a két első lépés összekapcsolódott. Az új szisztémára vonatkozó hipotéziseinket és a kísérleteket úgy hangoltuk össze, hogy azok alakulása közben kölcsönösen módosítható egymást, és egyúttal fokozatos átmenetet képezzenek a jelenben tapasztalt állapottól a jövőben elképzelt felé.

A fentiek alapján jelen gondolatmenetünk a következőképpen épül fel: összefoglaljuk a korszerű esztétikai műveltség jellemzőit és egyéb összetevőit. Ezekből vezetjük le a nem a mai, hanem a feltételezett holnapi közoktatás keretei között megvalósítható nevelési célokat. Ennek fényében vázoljuk fel a mai esztétikai nevelés vázlatos helyzetképét és hiányait. Az ideális célok és a valóságos helyzetkép szembesítése alapján körvonalazzuk hipotézisünket. Végül pedig a hipotézis legkritikusabb pontjainak vizsgálatára megtervezünk néhány kísérletet.

A korszerű esztétikai műveltség tartalma

A korszerű esztétikai műveltség alapkérdése: az esztétikai műveltség nem pusztán ismeretek komplexuma, hanem olyan összemberi élettartalom, amelynek eredményeképpen az egyén az esztétikum „üzenetét” életvitelének és egész személyiségének gazdagító elemévé teszi. Ez az összemberi élettartalom feltételez egyfelől a művészetben és a

¹ A vitaanyagot a Magyar Tudományos Akadémia Elnökségi Közoktatási Bizottsága Társadalomtudományi Albizottságának megbízásából munkacsoportot alakítva és azzal konzultálva állította össze és fogalmazta meg a szerző.

művészetén kívül megnyilatkozó esztétikum természetére és a művészetek történetére vonatkozó ismereteket, olyan ítélőképességet és az esztétikai jelenségek értelmezéséhez-befogadásához szükséges készségeket, amelyek lehetővé teszik a valóság teljes esztétikai elsajátítását. Másfelől pedig olyan készségeket, amelyek a művészi formálás elemi gyakorlatának végzése alapján, a generativitás fokán megalapozzák a személyiség művészi eszközökkel történő kifejezését.

A fenti tartalom három irányból közelíthető meg: az autonóm művészetek, az emberi magatartás és környezet esztétikuma, valamint a gyakorlati készségek és képességek megszerzése oldaláról.

Az autonóm művészetek sajátossága, hogy a befogadót a személyiség egészét, értelmi, érzelmi és akarati összetevőit egyaránt fejlesztő-megmozgató, a személyes átélés erejével ható katartikus élményekben részesítik. Ezáltal az élmény erejével, az értelmi belátásnál nagyobb hatóerővel formálják a tudatot, a világnézetet és életérzést, alakítják a világképet.

A társadalom fejlődésének és a művészetek fejlődésének egyenlőtlensége az autonóm művészetek közül különböző korszakokban, kultúrkörökben és nemzeti kultúrákban egyes művészeteket úgynevezett vezető művészetekké emel, mások fejlődését visszafogja, késlelteti. Az esztétikai műveltség összetételében és arányaiban e fejlődési sajátosságok természetesen tükröződnek.

Hazai művészeti életünk hagyományaiból, a történelmi fejlődés egyenlőtlenségéből következik, hogy vezető művészeti águnk a szépirodalom. Ennek megszűnése, a fejlődés kiegyenlítődése nyilván csupán hosszabb folyamat eredménye lehet. Pedagógiai szempontból ezt a fejlődési sajátosságot még erőteljesebben hangsúlyozza az a tény, hogy a szépirodalmi alkotások hordozzák, fogalmazzák meg a világnézeti-ideológiai konzekvenciákat a legközvetlenebb evidenciával. Éppen ezért a művészi sajátosságokhoz igazodó, tehát nem didaktikus világnézeti interpretáció lehetősége ebben a művészeti ágban a legkézenfekvőbb. Ez indokolja, hogy az esztétikai nevelés középpontjában, de nem kizárólagossággal, továbbra is az irodalmi nevelés álljon. A többi autonóm és nem autonóm ág közül a korszerű esztétikai műveltség összetevőjeként – a jelenleginél sokkal nagyobb mértékben – számolni kell a képzőművészettel (a legtágabb értelemben, ide számítva az építőművészetet és az iparművészetet is), a zeneművészettel és a filmművészettel.

Az autonóm művészeti alkotásban rejlő katartikus hatás lehetősége csak megfelelő feltételek mellett realizálódik. Ezek közé bizonyos történeti és elméleti ismeretek tartoznak.

A történeti ismeretek a művészetek történeti fejlődésének fontosabb tényeit és összefüggéseit rögzítő ismeretek. Ezek sorában centrális helyet foglal el a hazai irodalom-történet és a művészetek hazai története.

Az elméleti ismeretek az általános esztétikának, a művészetelméletnek és az egyes művészeti ágak sajátosságait feltáró ágazati esztétikáknak a legalapvetőbb elveit, tételeit rögzítő ismeretek. Azok az ismeretek, amelyek elemzik a valóság és a műalkotás viszonyát, azaz azokat a törvényeket, amelyek szerint a mű a valóságot átkölti, annak elemeit és összefüggéseit saját elemeivé és összefüggéseivé teszi. Ezáltal hozzásegítenek a műközpontú szemlélethez, az élményszerűséget megőrző tudatos műelemzéshez, amely határozottan differenciál a szép és a rút, a művészi és a művészietlen, a remekmű és a giccs

között, és ilyenformán a tudatos ízlésformálás alapjává válik. Ezek az elméleti ismeretek egyben a „befogadói készségek” küszöbét is jelentik.

A korszerű esztétikai műveltségnek szerves része az emberi környezet és magatartás esztétikai összetevőinek tudatos felismerése-elemzése és a kor esztétikai ideáljainak jegyében való formálása. Ebbe beleértendő a természeti és tárgyi környezet, a táj, a városkép, a munkahely, az otthon, a mozgás, a testtartás, az öltözködés, a gondolkodás, a hétköznapi beszéd és írás esztétikuma. Azon az elvi alapon, hogy mindezekben a jelenségekben – ha szétszórtan, esetlegesen és gyakorlati célokhoz tapadva is – nagyjából azonos vagy hasonló törvényszerűségek érvényesülnek, mint az autonóm művészet katartikus hatású alkotásaiban. Annál is fontosabb ez, mert e szféra társadalmi jelentősége – mint pl. az ipari formatervezésé – napról napra nő.

A korszerű esztétikai kultúra elemeit a gyakorlati készségek fogják össze eleven organizmussá. Ezek egyfelől a jobb befogadáshoz vezetnek. Az esztétikai érzék és ítéelő-erő, az élmény iránti érzékenység fejlesztéséhez nem elegendő ugyanis az ismeretszerzés és passzív befogadás. A megalapozott műértés és esztétikai élmény feltételei közé tartozik az éneklés, rajzolás, stilisztikailag-retorikailag csiszolt írás és beszéd, azaz az aktív művészi praxis, legalábbis egy bizonyos fokon. A legmélyebb elsajátítás a műhöz való kétoldalú, az alkotás és befogadás oldaláról egyszerre történő közelítés eredményeképpen jön létre. Másfelől pedig a művészi önkifejezés lehetősége csupán a gyakorlatban, az aktív művészi formálásban realizálódik.²

Nevelési célok

Az esztétikai műveltség tartalma a nevelésügy egészében, a közoktatás és közművelődés egységében sajátítható el. Ennek megalapozásához a legfőbb összetevőket nevelési célokká kell fogalmaznunk.

A nevelési célok elsősorban a tartalom felől, majd a tartalmi sajátosságok kialakítását elősegítő készségek oldaláról, azaz formai oldalról közelíthetők meg. Mindkettőhöz a legkézenfekvőbb kiindulópont az esztétikum élményszerű elsajátítása, a katartikus hatás.

Tartalmi összetevők:

1. Az autonóm műalkotás katartikus hatását elsősorban annak megformált tartalma váltja ki. A tartalom pedig világnézeti, politikai, erkölcsi elemekből áll, és élményszerű elsajátítása az egész személyiséget mozgásba hozza a psziché intellektuális és érzelmi összetevőivel együtt. Ha pedig az alkotás az egyetemes emberi kultúra vagy a nemzeti kultúra remekművei közül való, azaz pedagógiailag is a leghatékonyabb, akkor a katartikus átélés az esztétikai nevelést egyszerre a világnézeti, politikai, erkölcsi, hazafias és internacionalista, az érzelmi és értelmi nevelés metszéspontjába helyezi, azok összegezőjévé, szintetizálójává is teszi.

2. A műalkotás történelmi korszakokként az emberiség sorskérdéseit, az emberi fejlődés fordulópontjait, az ember és a világ viszonyának alapkérdéseit fogalmazza meg. Azaz a reprezentatív mű az ember történelmi öntudatának testetöltése, művészi doku-

²Az esztétikai műveltség tartalmának összefoglalásában a vitaanyag támaszkodott SZERDAHELYI ISTVÁN és ZOLTAI DÉNES összegezéseire.

mentuma. A befogadó a klasszikus irodalom és művészet remekműveiből élményszerűen elsajátíthatja, „visszaolvashatja” a megtett út fázisait. Az esztétikai nevelés a klasszikus művészet élményszerű feldolgozásával az egyén történelmi tudatának és öntudatának alakítója.

3. Ugyanígy fogalmazza meg a művészet a ma sorskérdéseit is. Éppen ezért a jó művészet és a jól értelmezett művészet a bonyolultabbá vált világban a társadalmi-történelmi tájékozódás eszköze. Ebben a tájékozódásban a hangsúly a jelenre mint a történelmi folyamat részére esik. A mára mint a tegnap következményére és a holnap előzményére. Ezzel a ma művészetét elsajátíttató esztétikai nevelés „a világtörténelmi szinten való élés” iskolájává válik.

4. A művészet általában nem kijelent, lezár és révbe juttat. Inkább kérdez, kinyit és elindít. Azaz nem elfogadhat valamit, hanem sugall, alternatíva elé állít, döntésre-választásra készítet. Ezzel nem megmerevít, hanem mozgósít. Az élmény erejével von be a sorskérdések formálásába, megnyitva az utat a korszerű közösségi-közéleti magatartáshoz.

A további nevelési célok a katartikus hatás végbemenetele, formai-érzéki oldala felől közelíthetők meg. A formai oldal természetesen csak a műalkotás és a műélmény lefolyása szempontjából formai. A művészi hatással találkozó, azt befogadó részéről nézve azonban ez a formai már mint tartalmi jelentkezik.

1. Az a tény, hogy a művészi alkotás egy érzéki közegre-szférára redukálja a világot, azt az egyén is ezen keresztül fogadja be, és ebből teremti újjá, óhatatlanul előtérbe helyezi a művészet érzéki-formai oldalát és anyagszerűségét, hozzásegít ennek készségi szinten való ismeretéhez és elsajátításához. Az az esztétikai nevelés pedig, amely a művészet praxisára, az éneklés, zenélés, táncolás, rajzolás stb. gyakorlatára alapoz, ezt a készségi szintet az alkotás és a befogadás oldaláról egyszerre éri el. Azaz a művészet katartikus oldala-hatása mellett a mimetikus-formáló oldalt is előtérbe helyezi. Egy-egy művészeti ág érzéki-anyagszerű formálási elveinek ismerete azután a pszichés transzferhatás alapján járhatóbb utat jelent más ágazatokhoz is, és ezzel megveti az esztétikum egészére érvényes ismeretek és készségek alapját.

2. A magasrendű művészettel való gyakori találkozás, a katartikus hatás folyamatosága kialakítja az élménybefogadáshoz és az aktív művészi tevékenységhez szükséges esztétikai érzékenységet, és korszerű irányba fejleszti azt a készséget, készenlétet (az ízlést), amelynek alapján, természetesen az egész személyiségtől meghatározott módon, a tudat az őt érő esztétikai ingerekre igent vagy nemet mond. Ha a nevelési folyamat a vizsgált törvényszerűségeket az autonóm műalkotás és a mindennapi élet esztétikai jelenségeinek oldaláról egyszerre közelíti, úgy az ízlésfejlesztő hatást az esztétikum egész szférájára (a művészetten kívüli esztétikumra), sőt a kellemesség területére is kiterjesztheti.

3. Az élményszerűség a művészi alkotás és befogadás teljes folyamatát átszövi. Az alkotónak az alkotás előtti, az életből merített élményével indul, és a befogadónak a befogadás utáni, az étellel szembesítendő élményével zárul. Mindennek eredményeképpen a személyiségben kialakul a szükséglet további élményekre – amely egyben a kulturáltság egyik fokmérője is – és a képesség azok átélésére és feldolgozására. Mivel az élmény a műalkotás esztétikai minőségeihez kötődik, a felkeltett igény és a kialakított képesség egyaránt a művészetre, a befogadásra és az alkotásra irányul. Végeredményben tehát a katartikus hatás biztosítja a személyiség számára az élmények szerzését és a készségek kialakítását, és lehetővé teszi az élmény tartalmának az étellel való szembesítését, életvi-

tellé alakítását. Ez az állandó feltöltődés-kiürülés, szerzés-alkalmazás pedig a személyiség dinamikájának egyik összetevője.

4. A műalkotásnak a katartikus hatás által elsajátított emberi-társadalmi, világnézeti-erkölcsi magva egyrészt az egyént a közösség részévé integrálja, és egyéni részlegességét az individuális teljesség felé kerekíti, egyszerre szolgálva ezzel a világ ismeretét és az önismeretet, a külső és a belső erők egységét. Másrészt pedig megrázó-felkavaró erejével az értelmi és érzelmi szférát egyszerre befolyásolja és fejleszti, és ezáltal a személyiség összetevői harmóniájának irányába hat. Kiegyenlítve ezzel a természettudományos-technikai forradalomnak azt a befolyását, amely esetlegesen – átmenetileg legalábbis – tovább differenciál, résztevékenységek felé orientál, és elsősorban az intellektuális erőkre apellál.

5. A befogadás egy mű újraalkotása egy meghatározott személyiségben. Az újraalkotás jelentőségét csak aláhúzzák a mű egyes, törvényszerűen meghatározatlanul maradt elemei. Az újraalkotás színvonala azonban a befogadó asszociációgazdagságától és elemzői-alkotói fantáziájának színvonalától függ. Az esztétikai nevelés ábécéjéhez tartozik az asszociációs készség fejlesztése és a fantázia felszabadítása. Egyben ez az a pont is, ahol a befogadói készségek átsapnak – a generativitás fokán – az alkotói készségekbe. Emellett egy műalkotásnak akár befogadóként való újjéteremtése, akár alkotóként való megformálása kialakítja az egyénben általában a formálásnak a művészet melletti vagy azon túli képességét is.

6. Az esztétikai nevelés összekapcsolhatja a személyiség fejlődésének egyik alaptenenciáját a művészeti élet szerkezetének fejlődésével. A személyiség fejlődésének dinamikája az esztétikum, a művészet területén is az egyszerű és egysíkú tevékenységtől az összetettebb és alkotóbb jellegű felé hat. Ugyanígy, a művészeti élet szerkezete annál fejlettebb, minél többen átkerülnek a passzív tudomásulvevők rétegéből az aktív, döntő-állástfoglaló, a művet újjáteremtő befogadók vagy az amatőrizmus formájában alkotók közé. Ez az alkotásra való orientáltság a személyiség dinamikájának, változó-formálódó képességének másik lényeges összetevője.

Az esztétikai nevelés lehetőségei a mai iskolában

Az esztétikai nevelés jelenlegi helyzetének és lehetőségeinek vázlatos képét a tanterv és utasítás tanulmányozása alapján, az érvényben levő iskolai struktúrához alkalmazkodva az alsó és felső tagozat és a gimnázium hármas tagolódása szerint rajzoljuk meg.

Az alsó tagozaton a mennyiségi tényező, az esztétikai nevelésre fordítható órák száma is nehezen rögzíthető. Primér módon és „vegytisztán” ugyanis csak az első osztályban kezdődő ének-zene- és a második osztályban induló rajztanítás szolgálja az esztétikai nevelést. Más nevelési célokhoz kapcsoltnak és azoknak alárendelten ugyan, de megjelenik az esztétikai szempont elsősorban az olvasás tanításában, majd az írás és fogalmazás, a környezetismeret és a testnevelés oktatásában is.

A rajztanítás a „környező valóság rajzi tanulmányozására”, a megfigyelőképesség, az ábrázoláshoz szükséges munkamenet és a technikai készségek kialakítására helyezi a hangsúlyt, és ennek alárendelten szerepelteti a képzelet és a kombináló ügyesség formálását. A képzőművészeti és népművészeti alkotások szemléltetését pedig tematikai szem-

pontok alapján vezeti be, elsősorban azzal a céllal, hogy a gyerekek lássák azoknak a művészi-tematikai-formai problémáknak a magasabb rendű megoldását, amelyekkel gyakorlati munkájukban maguk is találkozhatnak. Az ének-zeneoktatás a zenei élményt állítja a középpontba, és a zenei anyanyelv elsajátítására, a ritmusérzés és a dallamhallás fejlesztésére koncentrál. Ugyanakkor, ezzel párhuzamosan bevezeti a zenehallgatást is, azzal a feltétlenül helyes megfontolással, hogy rendkívüli módon leszűkül a zenei élmények köre, ha azt csupán a gyerekek által megszólaltatható zene területére korlátozzuk. Az olvasás tanítása ugyan egyben bevezetés az irodalomolvasásba, de megállapítható, hogy a feldolgozott irodalmi szövegekben az esztétikai élménynyújtásnak, az irodalomnak, a művészetek egyikének megismertetése, az abba való bevezetés más céloknak messze-menően alárendelten jelentkezik. A feldolgozás nem az olvasmány művészi értékének összetevőjeként elemzi az etikai, világnézeti és egyéb tartalmakat, hanem direkt-didaktikus módszerrel kiemeli azokat, és legfeljebb deduktíve közvetítet a művészi jellegre. Az írás és a fogalmazás tanítása csupán érintőlegesen tér ki az íráskép, valamint a tiszta gondolatmenet és a nyelvi megformálás esztétikumára, a környezetismeret és a testnevelés tanításában elvileg ugyan megfogalmazódik, az anyag részletezésében azonban alig érhető tetten az esztétikai szempont.

A felső tagozatba való lépéssel lényeges változás veszi kezdetét. Megjelenik ugyanis a magyar nyelv és irodalom című tantárgy, amely szinte az esztétikai nevelés fő hordozójává válik, és a történelem a koncentrációnak-integrációnak új lehetőségeit hordozza. Emellett természetesen folytatódik a rajz- és ének-zene-oktatás, továbbfejlesztve az alsó tagozaton megalapozott lehetőségeket.

Az irodalom tantárgy az irodalomolvasás tanításának igényével lép fel. Anyagát az 5–6. osztályban tematikusan, a 7–8. osztályban (a kuruc költészettől a máig) kronológiai szempontok szerint rendezi el, oly módon, hogy a hazai irodalom mellett a világirodalomra – elsősorban a szocialista országok irodalmából vett példanyagokon – is valamelyes kitekintést ad. Ehhez csatol némi irodalomelméleti és fogalmazási ismereteket, és a látott művek vitája alapján a színház- és filmművészetre is kitekintést ad. Csakhogy, miközben a történeti szempontot még tudatosan nem érvényesíti, a műközpontú-műelemző szemléletben nem megy elég mélyre és nem látszik elég korszerűnek. Azaz, egy kifejtetlen történetiséget egyeztet egy csíraformában maradó műközpontúsággal. Világirodalmi szempontjaiban elég szűkkörű. Felépít egy irodalomelméleti gondolatmenetet, de ebből például – az olvasmányanyagból is –, a dráma műfaja teljesen kimarad. A fogalmazásban az irodalmi művek formálási elveiből következtet a mindennapi élet „műfajaira”. Tehát „süllyedő” tendenciát követ: hogyan lesz az irodalmi műfajból hétköznapi fogalmazás; és elejti az „emelkedő” tendenciát: hogyan lesz a mindennapi fogalmazásból már-már művészi értékű nyelvi formálás.

A történelem valamelyes alapozó funkciót tölt be. A feldolgozás sorrendjével megelőzi és ezzel előkészíti egy-egy kor irodalmának, zenéjének, képzőművészetének áttekintését. Korszakonként kitekintést is ad az anyagi és szellemi kultúra alakulására, az egyes művészeti irányzatok jellegzetességeire.

A rajzoktatás tovább halad az alsó tagozaton megkezdett készségfejlesztés logikája szerint, és beiktatja, először tematikus, később kronológiai elrendezésben, képzőművészeti, népművészeti, foto- és filmművészeti alkotások, részletek elemzését. Ez utóbbiban megjelenik a történeti áttekintés és más vizuális művészetek felé való nyitás szándéka, és a

vizuális művészeti alkotás fő formálási elveinek elemzésére való törekvés. Az énektanítás pedig bevonja a feldolgozásba a dalkultúra (népdal, műdal, tömegdal) szélesebb köreit, és a zenehallgatások során egy szerény műfaji és történeti áttekintést is ad.

Összefoglalóan megállapítható: az alsó tagozatos ének-, rajz- és fogalmazástanításban a készségfejlesztés dominál, ki is alakulnak külön-külön az alkotás-aktivitás lehetőségeinek a csirái, de jóformán kiesik a mozgáskultúra esztétikai szintűvé alakításának lehetősége, és a készségfejlesztés nem koncentrált-integrált, amennyiben nem alakul ki belőle a nyelvi, vizuális és akusztikus önkifejezés egymásra építő és egymáshoz viszonyított rendszere, a művészi önkifejezés ábécéje. (Ahogy az olvasásban, rajzban és éneken felbukkanó műelemzések-olvasások sem állnak össze a műértelmezés elemi grammatikájává.) Emellett könnyen kiesnek a figyelem köréből az emberi magatartás és a természeti-tárgyi környezet esztétikai jelenségei, amelyek felé a művészet grammatikája meghosszabbítható lenne, hogy megvesse az esztétikum grammatikájának alapjait. A felső tagozaton pedig megjelennek ugyan – a történelemben, az irodalomban, a zenében, a rajzban – részben tematikusan, részben történetileg elrendezve a koncentráció lehetőségei, anélkül hogy ezek megfelelően integrálva történeti vagy tematikus-formanyelvi logika szerint egységesebb művészetszemlélet felé orientálnának. Az egyéb művészetekre, filmre, fotóra, színházra való kitekintést pedig – különösen, ha egy, a tanulmányait befejező fiatalat veszünk figyelembe – nagyon elemi szintűnek látszik.

A gimnáziumban egyszerűbb és áttekinthetőbb a helyzet, és egyben jobban meg is mutatja a koncepció és a tantárgystruktúra problémáit. Az esztétikai nevelés jóformán teljes funkcióját a magyar nyelv és irodalom című tantárgy látja el, amely mellett a koncentráció lehetőségét kínálja a történelem, és csupán nagyon kiegészítő szerepet játszik az ének és a rajz a műalkotások ismeretével. Emellett a negyedik osztályban, a „világnézetünk alapjai” keretében kerül sorra a társadalmi tudatformák között a művészet is, mindössze néhány órát kitevő áttekintés formájában.

Az irodalomoktatásban az irodalomolvasás és az irodalomtörténet szempontjai ötvöződnek. Az első osztály irodalomolvasás formájában ad szemelvényeket az ókor és a reneszánsz világirodalomból, a XVII. és XVIII. század magyar irodalmából. A második osztályban kezdődik az irodalomtörténet tanítása a felvilágosodástól a mai magyar irodalomig, a kiemelkedő életművek részletes tárgyalását korszak-áttekintésekkel összekötve, oly módon, hogy közben – nem mindig logikus sorrendben – a világirodalom leglényegesebb jelenségeire is vázlatos kitekintést nyújt, de természetesen nem ad összefüggő világirodalomtörténetet. Az irodalomelmélet a történeti feldolgozás logikájába kapcsolódva és koncentrikus felépítésben nyújt az irodalom legfőbb formáló elveire, a műfajokra, a verstanra, az irodalmi irányzatokra, a filmre, a színházra, a televízióra és a rádióra vonatkozó ismereteket. Ehhez kapcsolódnak az első két osztályban a mindennapi élet gyakorlatára az irodalom sajátosságaiból deduktíve levezetett fogalmazási tudnivalók. Az ének-zene, tovább folytatva a zenei hallás fejlesztésére, a szép éneklés készségének kialakítására irányuló tevékenységet, történeti sorrendben áttekintést ad a zeneművészet fejlődéséről a reneszánsztól a mai magyar és szovjet zenéig, ezen belül azonban nem a történeti összefüggésekre, hanem a zenehallgatásra, azaz a zenei műelemzésre fekteti a hangsúlyt. A rajz az első osztályban a gyakorlatok mellett csupán néhány órát fordít műelemzésre, a negyedik osztályban pedig (heti egy órában!) tekinti át az építészet, a szobrászat és a festészet sajátosságait és fejlődését, sőt még azzal az igénnyel is fellép,

hogy bevezessen az ipari-technikai formák esztétikai elemzésébe, és a foto, a film és a televízió formanyelvének elemeibe is.

A történelem tanítása nincs szinkronban a művészetek történelmi részének tárgyalásával, ahogy azok sincsenek egymással. Az első két osztályban mögötte marad az irodalomtatásnak. Csak a második osztály végére jut el odáig (XVIII. század), ahol a második osztály elején az irodalomtörténet tanítása indít. A harmadik osztály végére a századfordulóhoz érve majdnem utoléri az irodalmat, a negyedik osztályban pedig nagyjából párhuzamosan halad vele. Az egy-egy korszak szellemi életére és művészeti irányzataira adott kitekintés nem látszik megoldani a szintetizálás problémáját. (Nem mutatna ennél nagyobb összhangot az irodalom, a zene és a képzőművészet történelmi részeinek párhuzamba állítása sem.)

Összefoglalóan megállapítható: a gimnáziumi esztétikai nevelés alapvetően irodalomcentrikus, a többi művészetre csak vázlatosan, esetleg csak az irodalomhoz viszonyítottan tér ki, ami a nézőpontot eleve torzíthatja. A feldolgozás módjában erősen dominál a történetiség, amely azonban csak nehezen és részlegesen jut el a máig, nem feltétlenül jól készít fel a ma művészetének a befogadására, és a feldolgozás logikáját tekintve sem a történelemmel, sem a többi művészeti tárggyal nincs összehangolva. A túltengő történetiség pedig megkérdőjelezi, hogy van-e elegendő lehetőség a műalkotásokkal való konkrét elemző találkozásra, a feldolgozott anyag élményszerű elmélyítésére. Az esztétikai nevelés anyaga a mai gimnáziumban nemcsak nem integrált, de nem is szintetizált. A Világnézetünk alapjai rövid művészetelméleti fejezete nem tekinthető szintézisnek. Emellett a tananyag jóformán nem épít a nevelés tanórán kívüli formáira, a mindennapi élet során szerzett esztétikai élmények feldolgozására. Az ismeretnyújtás árnyékában pedig végképpen elvékonyodik a készségfejlesztés, a művészeti aktivitás, a művészet útján való önkifejezés lehetősége.³

Hipotézis az esztétikai nevelés új struktúrájára

Még a hipotézis kifejtése előtt megjegyzendő:

a) Mindez egy fejlett állapot elképzeléséhez igazodó távlati terv, amelynek feltételeit fokozatosan kell megteremteni.

b) A terv realizálása mindenképpen feltételezi a pedagógusképzés fokozatosan kibontakozó és bevezetendő reformját.

c) A most részletezendő hipotézis csupán első fogalmazvány és csak egy a sok lehetséges variáció közül. (Elképzeltetők olyan variánsok, amelyek más arányokat állapítanak meg a készségfejlesztés és az ismeretnyújtás között; másképpen képzelik el az anyag tematikus és kronológiai szempontok szerinti elrendezését; a történetiségen belül nagyobb szerepet szánnak a műfaj történelmi szempontnak; fontosabb integráló-szintetizáló lehetőségként feltételezik a népművészetet stb.)

d) A hipotézis csak az általános iskolát és a gimnáziumot veszi figyelembe. Emellett megjegyzendő, hogy a szakközépiskola és a szakmunkásképzés külön vizsgálatot igényel.

³Az esztétikai nevelés mai helyzetéről rajzolt kép támaszkodott GYÜREI VERÁNAK egy vitaanyagban kifejtett gondoltamenetére.

Hiszen köztudott, hogy az esztétikai nevelés helyzete ezekben az oktatási formákban milyen problematikus. Ez pedig azzal a veszéllyel fenyeget, hogy szüntelenül újratelemződik egy rendkívül alacsony esztétikai műveltségi szint.

Az alábbi hipotézis a megfogalmazott – ugyancsak hipotetikus jellegű – nevelési célok és a jelenlegi helyzet szembesítéséből indul ki, és nagyjából alkalmazkodik a társadalomtudományi képzés szerkezetéről korábban készült vitaanyag által vázolt öt képzési ciklushoz.⁴ (Az óraszámokat illetően a tervezet nem szándékozik túllépni a jelenlegi kereteket. Tehát az általános iskola alsó tagozatában az olvasás, a fogalmazás, a rajz, az ének és a testnevelés óraszámára, a felső tagozaton pedig a magyar nyelv és irodalom, a rajz, az ének és a testnevelés óraszámára alapoz, a tantárgyak felépítésének megfelelő átcsoportosítással. A gimnáziumban – mivel itt is csak az irodalom, az ének és a rajz órája jöhet számításba – fokozottabb megterhelés hárul a fakultatív tárgyra, illetőleg a szakköri formákra. Csupán az utolsó évben bevezetendő esztétikai szintézis számára lenne meggondolandó plusz 1 óra biztosítása.)

Ennek értelmében az első és második ciklusban (6–9., illetve 9–11. év) az esztétikai nevelés három tantárgy, tantárgyblokk formájában képzelhető el.

Az első lényegében a mai olvasás és fogalmazás esztétikai lehetőségeinek korszerűsítése-koncentrációja, esetleg a mai tantárgykeretek megőrzése mellett. Itt elsősorban hangsúlyeltolódásról van szó, amennyiben az irodalmi értékű olvasmányokban a feldolgozás logikája nem az olvasmány direkt-gondolati módon megfogalmazott tartalmából következtet a művészi sajátosságokra és értékre, hanem az utóbbiból az előbbire, és ezzel kaput nyit a tartalom érzelmi-értelmi, azaz élményszerű és mélyebb elsajátításának. Így az olvasás – legalábbis annak egy része – az irodalomolvasás és általában az irodalmi nevelés előkészítőjévé, első fázisává válik. A fogalmazásban pedig azt az utat igyekszünk követni-megkonstruálni, amelynek során a mindennapi élet nyelvi – szóbeli és írásbeli – megnyilatkozásai a kulturált vagy egyenesen művészi értékű önkifejezés eszközeivé válnak. Így befogadásban és önkifejezésben egyaránt megalapozható-kialakítható az irodalmi kifejezés, a nyelvi művészet elemi grammatikája.

E mellé a két ciklus idejére, tehát az ötödik osztályig bezáróan, megkonstruálható a művészi expresszivitás, az ének, a rajz és a művészi mozgás elemeire építő, komplex tantárgy, amely módszertanilag a három terület rokonítható összetevőinek (dallam, ritmus, harmóniavonal, szín stb.) párhuzamos megláttatására-elsajátíttatására épül, és ezáltal a vizuális, az akusztikus és a mozgási szférában egyszerre alapozza meg a valóság alkotói és befogadói esztétikai birtokbavételét. Ezzel együtt a gyakorlaton keresztül világítja meg az egyes művészetek azonos és eltérő elemeit, a művészetek egymáshoz való viszonyában egyszerre érvényesülő divergenciát és konvergenciát. Ebben az önkifejezésre irányított esztétikai grammatikában műalkotások megadott szempont szerint történő bemutatására, elemzésére csak ott és annyiban kerül sor, amennyiben szükséges a tanulóknak szemléltetni, hogy az esztétikum általuk megközelített elemei hogyan valósulnak meg egy magasabb rendű alkotásban.

Valószínűleg a második ciklusban kellene helyet adni a környezet és a magatartás (táj, természet, utca, városkép, épület, természetes hanghatások, öltözködés, viselkedés, divat, beszéd stb.) komplex esztétikai megközelítését célzó tárgynak. Ez a tárgy a két

⁴ A vitaanyag szerzője PATAKI FERENC.

másik tárgyban létrejött erővonalakat hosszabbítja meg a környezet vizuális, akusztikus és nyelvi összetevőinek az elemzése felé, megmutatva, hogy az elemi és esetleges esztétikai jelenség törvényszerűségei azonosak a műalkotás összetevőivel. És ennek illusztrálására-dokumentálására be is mutat olyan nyelvi alkotásokat, műemlékeket, tájképeket stb., amelyeken ez az egység és folytonosság bizonyítható.

Az első két alapozó ciklusban tehát a nevelés szintetizáló elve az esztétikum összehasonlító elemzések által megközelített „nyelvtana”, amely nemcsak az egyes művészeteket vizsgálja egyszerre és egymás mellett, hanem a művészetet és a művészetten kívüli esztétikumot is. Az ismeretnyújtás és a készségfejlesztés arányában pedig az önkifejezés és a feltöltés egységét közelíti meg, amennyiben az ismeretek által építi a tanuló személyiségét, a készségnevelés által pedig hozzásegíti a személyisége kifejezéséhez. A legfőbb nevelési célok közül kibontakozni engedi – a bemutatásra-elemzésre kerülő olvasmányok és egyéb műalkotások által – a művészet erkölcsi, világnézeti, érzelmi stb. összetevőit és döntésre-választásra kényszerítő jellegét, illetőleg az aktivitás és befogadás révén elemi szinten megalapozza a művészetek érzéki közegében és erre épülő formanyelvi sajátosságaiban való jártasságot, a jó és a rossz között differenciálni tudó ízlést, és az élményszerű újjáalkotáshoz vagy az új alkotáshoz elengedhetetlen asszociációgazdagság és képzelet felszabadítását. Mindez természetesen feltételezi, hogy a nevelési folyamat az első pillanattól kezdve csupán a legmagasabb rendű művészet alkotásaira támaszkodik.

A 11–14. évig terjedő harmadik ciklusban, egymást követően két tantárgy-komplexum válik megtervezhetővé.

Az első (a hatodik osztályban) először tesz kísérletet arra, hogy az irodalmat és a többi művészetet (elsősorban képzőművészet, zene) egy tárgy keretében, komplex módon tanítsa. Az anyag (hasonlóan az 5. és 6. osztály jelenlegi irodalomanyagához) tematikus felépítésű lehet, csak témánként az irodalmi anyag mellé odahelyezi a tematikailag megfelelő zenei és képzőművészeti, majd – fokozatosan szélesítve a kört – a foto- és filmművészeti anyagot. Azaz, egy-egy témakört, eseményt, érzelmi állapotot, gondolatmenetet állít a középpontba, és azt vizsgálja, hogyan közelítik meg azt a különböző művészeti ágazatok. Az egyezésből és különbözőzésből pedig levonja az ágazatok formanyelvére vonatkozó következtetéseket. Ezzel a befogadás oldaláról elméletileg általánosítja-rendszeri azokat a művészeti-grammatikai ismereteket és készségeket, amelyeket az előző két ciklus komplex tantárgya a kifejezés oldaláról alapozott meg. A tárgy keretében – a fenti szempontnak alárendelten – továbbra is folyik az önkifejezés készségét megszilárdító művészeti gyakorlati tevékenység.

A második komplex tantárgy (a hetedik és nyolcadik osztályban) bevezeti a vizsgálódásba a történetiség szempontját, de csak annyiban, hogy az olvasandó és elemzendő anyagot kronológiai logika szerint rendezi el, és koronként felvillantja a legalapvetőbb történeti összefüggéseket (a történelmi folyamat és a művészet között és a művészetek egymás közötti viszonyában), de nem törekszik összefüggő irodalom-, zene- és művészettörténet tanítására. Az adott lehetőségeken belül ráirányítja a figyelmet a legreprezentatívabb életművekre, elolvastatja-elemezteti a legjelentősebb műveket, megkeresi a korhoz, a világképhez, az életműhöz és a többi művészeti ághoz fűződő kapcsolatokat és azok törvényszerűségeit. Ezzel mindössze bevezetést ad a történeti vizsgálathoz. Teszi ezt oly módon, hogy az irodalom és azon belül is a hazai irodalom jelenségeit állítja a központba, és a többi művészetekre vonatkozó ismereteket az irodalom köré építi fel.

A fenti két tantárgykomplexum mellett ebben a ciklusban jelentkezik a fakultatív elve. A 11. életévig tartó rendszeres és a középpontba állított, az önkifejezést megalapozó készségfejlesztéssel a tanulókat átevezettük azon a 8–9. évben bekövetkező perióduson, amely az ösztönös gyermeki-művészi látásmód elvesztését szokta eredményezni. Ha a gyermeki látás frissesége átnőtt egy tudatosabb és megalapozottabb önkifejezési lehetőséggé, a tantárgyszerű oktatásban a fenti módon megváltoztathatjuk a hangsúlyokat, azzal a feltétellel, hogy egy szabadon választott művészeti ágazatban az aktív, szakkörszerű foglalkozást kötelezővé tesszük. Hiszen feltehetően az öt évig tartó alapstúdium már lehetővé teszi a gyermekek és a szülők számára a választást.

A fő szintetizáló elv ebben a ciklusban is a művészetek grammatikája, de mellette jelentkezik a történetiség is, hogy fokozatosan – a gimnáziumban – átvegye a vezető szerepet. Ezért az előző ciklusokban domináns nevelési célok mellett most már a múltra és a mára vonatkozó történeti tudat és öntudat fejlesztése is megjelenik, és hangsúlyt kap az esztétikai élmény szerzésére irányuló szükséglet kialakítása, a művészi önkifejezés által a személyiség dinamikájának megőrzésére irányuló szándék, és az aktív művészi befogadás vagy az alkotás felé való fokozott orientáció. Végeredményben pedig az előző ciklussal együtt e tantárgyfelépítés részben az expresszivitás-önkifejezés oldaláról, részben a két lépcsőben megvalósuló „művészetolvasás” oldaláról megalapozza a különböző művészeti ágazatokban az önálló műértelmezés elemi lehetőségét.

Az iskolázás 4. és 5. ciklusa (14–15. év és 15–18. év) az esztétikai nevelés szempontjából egységesen tárgyalható, és tartalma három egymást támogató, részben párhuzamosan is futó tantárgyban tervezhető meg.

Az első, a komplex művészeti ismeretek szinkron felépítésű tantárgya bizonyos értelemben az általános iskola 6. osztályára tervezett „művészetolvasó” szinkron tantárgyat folytatja. Amennyiben irodalmi, zenei, képzőművészeti foto- és filmművészeti alkotások párhuzamos-összehasonlító elemzését tartalmazza, de anyagát nem témák, gondolatkörök, érzelmi tartalmak szerint rendezi el, hanem formanyelvi szempontok szerint, a műfaj, a típusalkotás, a kompozíció, az irányzat, a stílus stb. azonosságára, illetve különbözőségére ügyelve, és ezzel egy újabb szempont alapján elrendezve a műalkotás nyelvére vonatkozó ismereteket. A tartalom tekintetében a személyiségformálás szempontjából maximális hatékonyságú, reprezentatív remekművekre koncentrálnál, szabadon válogat a magyar és az egyetemes művészettörténet alkotásaiból, de oly módon, hogy a választott művek alkalmasak legyenek az élő művészet legjobb, realista törekvéseinek megértésére, illetve az azok megértéséhez való bevezetésre. A műelemzés módszere a maximális élményszerűség elérését szolgálja. A tárgy az első és második gimnáziumban kerül sorra. De a második gimnáziumban csökkentett óraszámúval, mert ekkor már megindul a művészettörténet módszeres feldolgozása.

A komplex művészettörténeti tárgy a második osztályban még osztozik az óraszámmon az előbbi tantárggyal, és ezért csak a harmadik évtől veszi át a vezető szerepet az esztétikai nevelésben. Az első évben az egyetemes művészettörténet tárgyalásával indul és eljut egészen a XVIII. századig, menet közben fokozatosan vonva be a kibontakozó magyar művészettörténet jelenségeit is. A harmadik évtől, a felvilágosodástól a tárgyon belül megváltoznak a hangsúlyok, amennyiben a feldolgozás a magyar művészet fejlődését követi, és az egyetemes művészettörténetet háttérként – de a mostani irodalomoktatásnál sokkal szélesebben – vázolja fel. Ezen belül az anyag elsősorban az irodalmi fejlődést

elemzi, de a többi művészettel való állandó kölcsönhatásban. A feldolgozásban eljut egészen a máig, bőségesen támaszkodva a korábbi szinkron tantárgy során megismert és elemzett alkotásokra. A feldolgozás most már valóban történeti, amennyiben a történelmi összefüggések feltárását, a jelenségek művészettörténeti helyének és rangjának megállapítását tekinti céljának. (A jelenlegi tanterv logikája azt követelné, hogy a történelem az irodalom- és művészettörténet tanításával párhuzamosan haladjon, vagy azt megelőzze, hogy megalapozhassa ezzel a történeti összefüggések felismerését. A két tárgy időbeli elhelyezését mindenképpen úgy kell megtervezni, hogy lehetővé váljon a kettős-kölcsönös következtetés, amely egyszerre halad a történelmi folyamatoktól a művészet felé és fordítva.)

Az utolsó évben a történeti tárgy mellett megkísérelhető (heti egy órában) az elméleti szintézis bevezetése. Ez a tárgy, támaszkodva a kialakított készségekre és a történeti és formanyelvi ismeretekre, az általános esztétika és az ágazati esztétikák logikája szerint tekinti át a valóság esztétikai elsajátításának, a művészet és valóság viszonyának, a művészeti tükrözés fő sajátosságainak és az egyes ágazatok formálási elveinek problémáit.

A kötelező anyag mellett ebben a ciklusban bontakozik ki egészen a fakultatívitás elve. Az iskola ugyanis választható tantárgy formájában kínálja a tanulóknak az egyes művészetekre vagy az egyes művészettörténeti korszakokra vonatkozó elmélyültebb ismereteket, illetőleg az aktivitás formáit biztosító művészeti szakköröket. A tanuló kötelezően választ valamilyen művészeti szakkört vagy fakultatív tárgyat.

Az utolsó ciklusban a fő szintetizáló szemponttá a történetiség válik, és emellett jelentkezik az esztétikai elmélet kiegészítő vagy záró szintetizáló lehetőségként. A kettő együttesen pedig végeredményben az önálló műértelmezés több oldalról és az egész iskolázás folyamatában megalapozott készségében összegződik.⁵

A javasolt új tantárgystruktúra legfőbb jellemzői — a jelenleg érvényben levővel szemben — a következők:

1. Az ismeretnyújtás és készségfejlesztés új arányait keresi — a készségfejlesztés javára.
2. Az autonóm művészet mellett kitekintést nyújt a nem autonóm művészetek és a művészeteken kívüli esztétikum területére is.
3. Az irodalom központi szerepének megtartása mellett szélesebben vonja be a tárgyalásba a többi művészetet és azok összehasonlító vizsgálatát.
4. A hazai művészet domináns jellegének megtartása mellett maximálisan törekszik az egyetemes művészet megismertetésére.
5. A jelenleginél mélyebben és intenzívebben érvényesíti a történetiséget, éppen az összefüggő jelenségek egységes tárgyalása által.
6. Ezt a mélyebb történetiséget párosítja a szinkron feldolgozás lehetőségével.
7. A történetiség és a műközpontúság egységétől reméli a ma művészetének jobb megértését.
8. Megkísérli a tanulmányok végén a készségek és ismeretek összefoglalását, magasabb szempontú szintetizálását.

⁵ A hipotézis megfogalmazásához felhasználtam DEME TAMÁS és KOKAS KLÁRA kísérleti terveinek és VITÁNYI IVÁN egyes írásainak a szempontjait.

Természetes, hogy a fentiekben körvonalazott elképzelések realizálásának egyik fő problémája a pedagógusgárda teljesítőképessége. Valószínűnek látszik, hogy a jelenlegi állapotokban ez a teljesítőképesség elmarad az igények mögött. Mai elképzeléseink szerint az alsó tagozatos és gimnáziumi komplex tantárgy tanítása csupán szakmailag jól felkészült és összehangolt kollektívák együttműködésével oldható meg. A főbb problémák körülbelül a következők. A pedagógusok olvasottsága — különösen általános iskolában és vidéken — nem a legfrissebb. A romantika és a hagyományos realizmus mellett bőségesen helyet kap benne a félkommersz és a bestseller. A műelemzés korszerű lehetőségei és módszerei kevésbé ismeretesek. Az esetek nagy részében egy a tartalmi konzekvenciák leegyszerűsített megfogalmazására törekvő direkt-didaktikus elemzési eljárás dominál. Végül pedig az irodalmi ízlés szintje mögött valószínűleg messze elmarad a zenei és főképpen a képzőművészeti ízlés.

Az új tantárgystruktúra „kényes” pontjainak ellenőrzésére megtervezendők — szerény keretek között — bizonyos kísérletek.

A kísérletek fő irányai a következők lehetnek:

a) A művészeti expresszivitás komplex tantárgyának az oktatási lehetősége, különös tekintettel az ének-zene, rajz, mozgás stb. párhuzamosságának problémájára.

b) A művészeteken kívüli esztétikum problémakörének a bevezetése a művészetekkel való kapcsolatteremtés szempontjából.

c) Párhuzamos „művészetolvasás” az általános iskolában és a gimnázium első osztályában, azaz a szinkron vizsgálat lehetőségei. Elsősorban az önálló műértelmezés készségének kialakítása szempontjából.

d) Az irodalom és a többi művészet párhuzamos történeti feldolgozásának a lehetősége a gimnáziumban, egy-egy résztema megközelítésének oldaláról.

e) A fakultatív elméleti tárgyak és az alkotó szakköri formák módszerei és összekapcsolásuk a tanórákon elsajátított anyaggal.

f) Az esztétikai szintézis formája a középiskola utolsó osztályában.

Az általános és középiskolákban folyó kísérletekkel párhuzamosan üdvös lenne megtervezni néhány kísérletet a pedagógusképző intézményekben, amelyek a tervek realizálásának módozatait, az új fajta felkészülés elveit kutatják. És kidolgozhatók a televízióval közösen olyan adástípusok, amelyek szintén a pedagógusokat, részben a tanulókat orientálják. Szükség van még természetesen a jelenlegi vitaanyag továbbfejlesztésére is. A művészeti grammatika és a komplex művészettörténeti oktatás lényegében kutatási kérdés. Alapvető tudományos eredmények és praktikus megfigyelések összegezése nélkül ezen a téren nehéz az előrelépés. A tudományos alapozáson túl a továbbfejlesztésnek van egy közművelődési és egy oktatási vetülete. A közművelődés tekintetében megvizsgálandó, hogy egyes kötetlen közművelődési formák eredményei — a színjátszómozgalomtól a filmklubokig — hogyan gyümölcsöztethetők a kötelező anyag elsajátításában és különösen a fakultatív művészeti oktatásban. A szigorúan vett oktatás területén keresni kell az érintkezési pontokat olyan területekkel, amelyek sok tekintetben befolyásolják-segítik vagy gátolják az esztétikai nevelést, mint például a stilsztikai oktatás és a fogalmazástanítás. Végül fokozatosan ki kell terjeszteni a hipotézist az óvodai, a szakközépiskolai és a szakmunkásképzésben folyó nevelésre, és le kell vonni a pedagógusképzésre vonatkozó következtetéseket is.

SZEMLE

Études Finno-Ougriennes I–XII. (1964–1975.)

Természetes, hogy azokban az országokban, ahol számottevő finnugor lakosság él, megtalálható a tudományos finnugrisztika, és annak folyóiratai, kiadványsorozatai is. Az orosz (majd szovjet), finn, észt, magyar finnugrisztika orgánumai legalább egy évszázados múltra tekintenek vissza, bár nem megszakítások és átalakulások nélküliek. A német filológia is igen régóta foglalkozik az urali népek kutatásával. A második világháború óta az amerikai finnugrisztika is számottevő jelenséggé vált, publikációk sorozatát hozta létre (bár önálló folyóirattal eddig még nem jelentkezett). Angliában, Olaszországban, Japánban, sőt kisebb országokban (mint például Hollandia) is megjelentek a finnugrisztika művelői, intézetek, e helyeken azonban publikációsorozat vagy szakfolyóirat eddig mégsem született meg. Ebben az összefüggésben egyszerre törvényszerű és meglepő jelenség, hogy másfél évtizeddel ezelőtt megjelent a francia finnugrisztikai folyóirat, és úgy látszik, huzamos életű, jelentős orgánummá vált.

Kézenfekvő, hogy Párizsból szerkesztve, de az egész francia nyelvterületre szólóan önálló folyóirat induljon. A munkahely és alkalom, valamint a vezető személyiség sem hiányzott ehhez. AURÉLIEN SAUVAGEOT, az *École Nationale des Langues Orientales Vivantes* finnugrista professzora munkatársaival együtt szervezte meg a folyóiratot, amely szervezeti szempontból némi változáson ment át az elmúlt években.

A folyóirat eddig a következő számokat adta ki. Az I. évfolyam 1964-ben jelent meg (71 lapon), a párizsi tanszék 7 tagja által szerkesztve. Vezető (directeur) SAUVAGEOT professzor, helyettese JEAN PERROT professor, a folyóirat szerkesztője a Párizsban dolgozó magyar zenekutató JEAN GERGELY volt. A II. évfolyam 1965-ben két füzetben (összesen 203 lap) jelent meg. Ettől kezdve tüntetik fel a nemzetközi tanácsadó bizottság (*Comité de Patronage*) tagjait is. Ebben kezdettől fogva vezető finn és magyar professzorok, az Egyesült Államok, majd Svédország, a Szovjetunió, Törökország, Svájc finnugristái kaptak helyet, összesen majdnem 30 nemzetközileg is jól ismert szakteknintély. Mindez rögtön jelezte, hogy a francia irányítással működő orgánum egyáltalán nem az elszigetelődés, hanem a nemzetközi együttműködés szellemében dolgozik. Érdekes, hogy német finnugrista nem szerepel a tanácsadók között. A következő évfolyamok III. (1966) 208 lapon, IV. (1967) 209 lapon, V. (1968) 214 lapon megszilárdult kereteket hoztak. Az ötödik kötettől korszerűbbé változik a folyóirat külalakja. Az összevont VI–VII. (1969–1970) kötetet 284 lapon új szerkesztők, JEAN-LUC MOREAU és JEAN PERROT jegyzik. A VIII. (1971) kötet 300 lapon rendhagyó. Ez SAUVAGEOT 75. születésnapjára kiadott ünnepi kötet *Mélanges offerts à Aurélien Sauvageot pour son soixante-quinzième anniversaire* címmel MOREAU, PERROT, GERGELY és Budapestről ERDŐDI JÓZSEF szerkesztésében. A kötet Budapesten, az Akadémiai Kiadó gondozásában (1972-ben) jelent meg, és önálló kötetként is terjesztették. Ettől kezdve a folyóirat közös francia–magyar terjesztésben lát napvilágot, Párizsban a *Librairie Klincksieck* kiadó, Budapesten az *Akadémiai Kiadó* jelenteti meg. Párizsi szerkesztői MOREAU és PERROT, Budapesti társuk ERDŐDI. Ilyen formában jelent meg a IX. (1972) 212 lapon, a X. (1973) 320 lapon; a XI. (1974) 286 lapon és a XII. (1975) 330 lapon. Nyilván a nyomdai munkálatok meglassulása következtében a folyóirat újabban késik: az 1975-ös kötet például 1977 végén jelent meg (ezt az impresszum közli is). Mivel jelenleg több kötet van készülőben, remélhetőleg ezt az időkülönbséget mielőbb eltüntetik.

A francia ihletésű finnugrisztika igen tág terület. A szerkesztők érdeklődésének megfelelően az egész urali nyelvészet, ezenkívül zenei és irodalomtudományi kérdések is szót kaptak. A párizsi intézet

1968 után, a francia felsőoktatási reformnak megfelelően átszerveződött, ma a *Sorbonne Nouvelle* keretében működő finnugor intézet (*Centre d'Études Finno-Ougriennes*) és a nyelvészeti- fonetikai intézet (*Centre d'Études Linguistiques et Phonétiques*) ad otthont számára. A párizsi egyetem finnugor intézetének munkatársi köre is változik, vendégprofesszorok jönnek, a fiatal szakkutatók is cserélődnek, mindez meghatározza a folyóirat tematikáját is. A változatos tematika tanulmányok, rövidebb, krónikaszerű hírek, és újabban megélénkült ismertetések formájában ölt testet. Több évfolyamot vagy annak egy-egy részét külön kérdéskörnek szentelték, legtöbbször összekapcsolva egy-egy kutató jubileumával.

A több mint 2600 lapnyi eddigi publikáció több mint száz tanulmányát egyenként áttekinteni terjedelmes lenne. Így csupán a főbb vonalakat rajzolhatjuk meg. A folyóirat kezdetén a magyar nyelv grammatikai vonásai (I:7; I:54),* a finn nyelv grammatikája (II:5; II:107; III:7), az uráli és huave-indián nyelv közti esetleges kapcsolatok (I:18, II:167) kaptak hangot. A finnugrisztika nemzetközi fórumain is örvendetes kivételként több irodalomtudományi tanulmány, például a magyar versritmusról (II:123; IV:176), az udmurt irodalomról (III:143), Jókairól (IV:132), a magyar-francia irodalmi kapcsolatokról (III:153, IV:148) jelent meg. Igen érdekes a népköltészeti és néprajzi tanulmányanyag, köztük a finnugor folklór esetleges indoeurópai párhuzamairól (II:35), a finnugor táncdallamokról (III:105), a finnugor néprajztudomány módszertanáról (IV:113), a jukagir népköltészetéről (IV:61), a lappok akkulturációjáról (II:89) olvashatunk. Nyilvánvaló feladata e folyóiratnak a máshol nehezen hozzáférhető források közlése, értelmezése. Ilyen tanulmány foglalkozik a honfoglalás kori magyarokra vonatkozó bizánci forrásművekkel (I:29), az Anonymus-kérdéssel (III:76), a középkori párizsi egyetem magyar hallgatóival (IV:42), a finnugor népekre vonatkozó régi orosz elnevezésekkel (IV:25). A zenetudós szerkesztő érdeklődését is jelzik az I. kötet KODÁLY-cikkei, a IV. kötet KODÁLY-nekrológia. A könyvismertetések nyelvészeti és néptörténeti kézikönyveket vesznek elő a legszívesebben.

Ha mindenképpen korszakokat akarunk megkülönböztetni a folyóirat fejlődésében, az 1968 utáni néhány év (V–VIII. kötetek) ismét új szakasz. Amíg korábban a folyóiratban megfigyelhető volt a saját hang egy kissé ellenpontszerű megfogalmazása (például a magyar szerzők közül olyanok vagy olyan tanulmányokkal szerepeltek, amelyeket itthon nehezebb lett volna megjelentetni), ettől kezdve a folyóirat szuverén és önálló fórumná válik. Azt, hogy világméretben is jelentős orgánom, leginkább a SAUVAGEOT-émlékkönyv mintegy 40 tanulmánya jelzi: a finnugrisztika minden irányzata képviselve van benne, a nyelvtudomány teljes kutatási területéről vannak tanulmányok. A folyóiratban megnő az ismertetett munkák száma, köztük sajátos szint ad a más finnugrisztikai orgánumból sajnos rendszerint hiányzó zenetudomány. A cikkek körében főként a magyar irodalommal foglalkozó írások száma növekszik. A nyelvészeti tanulmányok közül magyar és észt fonológia (V:107; VI–VII:22; VI–VII:34; VI–VII:88) uráli (V:73) és finn morfológia (VI–VII:7) kap főként helyet, köztük több tanulmányt maga SAUVAGEOT írt. LAJTHA LÁSZLÓ emlékének szentelték az V. évfolyam első tanulmányait. Több tanulmány a finnugrisztika helyzetképét adja, utalva az újító törekvésekre is (V:94; V:119). Ilyen jellegűnek tartjuk a magyar irodalmi nyelv kialakulásáról szóló áttekintést is (VI–VII:108).

Az utóbbi évek (1972–1974) során „fél-magyarra” vált folyóirat fejlődését nem magyarországi recenzens hivatott megítélni. Első tekintetre különös, hogy éppen a magyar érdeklődés vált rendezett formájú kooperációvá, és az is sajátosnak tűnhet, hogy éppen egy francia nyelvű folyóirat változott meg ilyen irányban. Ennek több személyes oka is lehet (SAUVAGEOT századunk húszas éveitől ismeri a magyar kultúrát és tudományt, barátai tudományos életünk vezetői lettek; a párizsi egyetem vendégprofesszori intézménye állandósította magyar tudósok franciaországi tartózkodását, a folyóirat első gyakorlati szerkesztője is magyar volt), itt mégis a tudományszervezési háttérre utalunk. Budapest mindig is Párizs-centrikusabb volt, mint akár a finn, akár az észt szellemi élet. Azonkívül a magyar finnugrisztika számára hovatovább megmagyarázhatatlanná vált, miért nincs önálló, idegen nyelvű finnugrisztikai folyóirat. A modern elgondolások (fordításelemélet, kontrasztív nyelvészet és a dinamikus irányba fejlődő magyarországi romanisztika) megjelenése is elősegíthette ezt a változást. Francia földön pedig a minden eredményességük és sokoldalúságuk, munkabírásuk miatt méltán csodált uralista-kör tagjai egymagukban mégsem hozhattak létre egy világraszóló folyóiratot. Így alakult ki a

*Itt és a következőkben az első, római szám a kötetet, a kettőspont utáni arab szám az idézett tanulmány kezdő lapszámát adja.

fúzió, ami voltaképpen azt jelenti, hogy a folyóirat egyaránt párizsi és budapesti, az eddigieknél is inkább közvetíti a magyar tudomány eredményeit a frankofon világ felé. (És még egy apróság: az eddig csak francia nyelvű publikációban a SAUVAGEOT-kötet óta megjelent az angol és német nyelv is.)

Tartalmilag a legújabb években még nőtt az ismertetések és hírek száma, ezenkívül kisebb közlemények és vitacikkek is megjelentek. A gyors tájékozódás és az érdemi értékelés jellemzi ezeket, tudományos folyóiratoknál szokatlanul csekély a puszta regisztrálás, udvarias magasztalás, illetve a személyeskedő üres kritizálás. Korábban is jellemző volt a folyóiratra a tartalmi vonatkozásokat kiemelő ismertetés és vita, most ez a vonás még meg is erősödött.

Folytatódik a folyóirat cikkanyagának sokrétűsége is. Legutóbb a már megszokott témákon kívül még újabban is jelentkeztek. Öröndetes újjátásként megjelentek finn, magyar és egyéb irodalmi tanulmányok (a XII. kötetben). A fonetika köréből a transzkripció (IX:7), a finn dialektusok és az írott nyelv viszonya (X:33), több obiugor fonetikai és morfológiai cikk (X:121, X:129, X:133) jelent meg. A nyelvhasználat témakörében a dravida és uráli probléma (IX:33), a gilják és uráli kapcsolatok (IX:41), az észtre tett svéd nyelvi hatás (IX:63), általában a magyar őstörténet némely kérdése (X:207), valamint az uráli és finnugor megkülönböztetése (X:7) kaptak tanulmányokat. Az indo-európai és finnugor hidronímia (X:15) összevetése is ide sorolható. Az alaktani és mondattani dolgozatok körében a módszertani megújulás a leginkább feltűnő (XII:5, 131). Megjelenik a kontrasztív szemlélet (IX:129), a szemiotikai megközelítés (X:231) és külön tanulmány foglalkozik a magyar nyelvtudomány 1900 és 1940 közötti változásaival (X:215). A jubilánsok és megemlékezések címszereplői közül a zenész SZIGETI JÓZSEF, a nyelvészek közül FOKOS-FUCHS DÁVID, PAIS DEZSŐ, BÁRCZI GÉZA és LOTZ JÁNOS említendő, sajnos, többségükben nekrológokban.

Külön említendő a XI. (1974) kötet. Ez az 1974 áprilisában tartott francia–magyar kontrasztív nyelvészeti ülés anyagát tartalmazza. A több mint húsz résztvevő zöme magyar volt, de közülük több francia földön él, így mégiscsak volt egysúly a két nyelv között. A kontrasztív nyelvészet mai előretörése idején nálunk különösen az angol–magyar és az orosz–magyar kutatások fejlődtek ki; jugoszláviai magyar nyelvészek szerb–magyar téren dolgoztak, és vannak előmunkálatok román–magyar és szlovák–magyar viszonylatban is. Mindehhez a francia–magyar kutatások igen értékes hozzájárulást adnak. Ez a kötet 20 szerzőtől közöl cikket (ez nem egészen azonos a résztvevők listájából ismert nevekkkel), és ezek témájukat, céljukat és módszerüket tekintve különbözők. Nyelvtani összevetés, nyelvtanulási hibaelemzés, nyelvelméleti összevetés, fokozás, hangsúly, igeidők és igeiszemlélet, szórend és más kérdések kerülnek egymás mellé. Mivel a kötet a vitákat nem közli, hanem igen röviden összegezi, csak sejtethetjük, hogy a résztvevők nézetkülönbsége bizonyára véleménykülönbségben is megnyilvánult. Összegező jelleggel francia részről JEAN PERROT foglalkozott a kérdéssel, de éppen csak néhány példát mutatott be. Magyar részről RADICS KATALIN általánosságban tárgyalta a témakört, francia vagy magyar példa nem szerepel előadásában. Az utóbbi évtizedben a kontrasztív nyelvészeti kutatás világszerte előtérbe került. Ma már nem a nyelvtipológia valamely oldalának tartjuk, amely két nyelv teljes összevetését adja. Sokkal inkább a nyelvi kontaktusok bármilyen formájában megjelenő különbségek és azonosságok vizsgálatát nevezzük így. E fogalombővülés fogalomszükrülés is: a gyakorlat számára érdekes példák áradata bukkan fel a kontrasztív tanulmányokban, ezek azonban néha még az oktatás céljaihoz mérten sem összefogottak. Az elméleti nyelvész pedig csak annyit vesz észre belőlük, hogy „az igeiszemléletek különböznek”, vagy „egyazon nyelvi jelenség (pl. „intonáció”) különböző nyelvekben különbözőképpen érvényesül”. Ezt azonban előre is tudhatta. Nyilvánvaló, hogy a kontrasztív kutatások kezdetén ilyen eredményeket is rögzíteni kell, hogy azután ezek nyelvtudományos továbbfejlesztése is bekövetkezhesék.

Az *Études Finno-Ougriennes* gyakorlati célból jött létre, egy viszonylag kis csoport publikációs fórumaként. Mára világszerte elismert, sokoldalú folyóirattá vált. Ezt az utat kell folytatnia. És amennyiben hű tükörképe marad a sokféle és sokféleképpen folyó kutatásoknak, megmarad módszertani heterogenitása is. A nyelvtudomány néhány ágában a mai kritikai-elméleti hangok jelennek meg. A történelmi cikkek még inkább adatközlőek, pozitivisták. Az irodalomtudományi profil is átmenet az esszé és a komparatív irodalomtudomány között. A néprajzi-folklorisztikai vagy régészeti tárgyú munkákban a hagyományos szemlélet a valóságosnál jobban látszik uralkodni. És még egy pozitív kifogás: eddig a tanulmányok kivétel nélkül szerzőjük egyéni nézeteit fejezték ki. Éppen francia nyelven, amelyen a finnugrisztika legtöbb műve hozzáférhetetlen, időnként szükség lehetne egy-egy tudományterület reprezentatív áttekintésére, alapos szemléjére. Ez hozzájárulna a folyóirat még színvonalasabbá válásához.

VOIGT VILMOS

Általános Nyelvészeti Tanulmányok X. A nyelv hangdomíniuma

(Szerkesztette Telegdi Zsigmond és Szépe György)

Budapest, 1974. Akadémiai Kiadó. 315 l.

Az MTA Nyelvtudományi Intézetében készülő kiadványsorozat immár tizedik kötete a nyelv hangdomíniumával, azaz a *kifejezési szint* kérdéseivel foglalkozik. Ebben a tárgykörben voltaképpen két fő aspektus integrálódik: a kifejezés szintjének elméleti kérdései, amelyek a nyelvtudomány történetének csak legutóbbi egy-két évtizedében nyertek polgárjogot, valamint azok a gyakorlati jellegű megoldandó feladatok és lehetőségek, amelyek a nyelvi rendszer alkalmazásával, egyáltalán az emberi hanggal állnak kapcsolatban. Nem csoda hát, hogy *a sokféle elágazó szint témáinak sora is igen széles választékú.*

A kiadványban helyet kapnak a hangdomínium fogalmával foglalkozó problémavázlaton kívül a fonológiai tárgykörök (ezen belül több, szupraszegmentális jelenségeket taglaló írás), a statisztikai és akusztikai vizsgálati módszereket ismertető pedagógiai, gyógypedagógiai stilisztikai tanulmányok, valamint két olyan is, amely a patológiás hangjelenségek orvosi vonatkozásait választja tárgyául.

Bennünket közelebről a szorosabb értelemben vett *nyelvészeti tanulmányok* érdekelnek, úgyhogy ezek mellett fogunk hosszabban időzni.

A fonológiai alapösszefüggéseket legáltalánosabban érintő dolgozat a segédszerkesztő KASSAI ILONÁÉ (*A prozódiai oppozíciókról* 45–58.). Célja, hogy kimutassa azokat az összefüggéseket, amelyek a *szegmentális fonológiai* jellemzők és a *szupraszegmentális* (prozódiai) tényezők párhuzamai és különbségei között fennállnak. A szegmentumok (ezen KASSAI ILONA interpretációjában fonéma-realizációkat, beszédhangokat kell érteni), valamint a szupraszegmentális tényezők ugyanabból az alapanyagból formálódnak. Specifikumaik részben közös, részben eltérő jellemzők. A szupraszegmentális eszközökből kiindulva tekint végig a szerző a mindkét szinten fölhasznált jegyek alakulásán, figyelembe véve azokat a konkomitanciákat is, amelyek a „tisztá” tényezőket megvalósításukban segítik. Végigsorolja a szupraszegmentális tényezők magyar felhasználását (ezek közé osztva be a szünetet is), majd egy eddig gyakran elhanyagolt harmadik dimenziót (rendszer – megvalósítás – hatások: alkalmazási szerep) „méri le” a rövid/hosszú oppozíció terén. Érdekes gondolatmenete szerint minden oppozíció annyit ér, amennyire felhasználjuk. Ez az érték függ az oppozícióban részt vevő korrelációk számától, valamint a neutralizáció, illetőleg a megkülönböztető helyzetek számától. Ezzel a magyar fonetika régi és fontos kérdését érinti, egyszerűsített új szempontot ad a fonológiai szükségesség kritériumának bevonásával, amelyet leleményesen kibontva jut el konzekvenciáihoz: „... a nyelv egyáltalán nem úgy él a hosszú/rövid magánhangzó- és mássalhangzó-szembenállás lehetőségeivel, mint ahogy ez az oppozíció erejének kritériumai alapján lehetséges lenne. Megtaláljuk viszont a hosszú/rövid váltakozást olyan szavakban, ahol létét semmi nem indokolja. Ennek a funkcionális anarchiának egyenes következménye az oppozíció gyengülése, vagyis az, hogy már ott sem élünk vele, ahol szükséges lenne” (55.).

Ugyancsak a fonológia kérdésköreire fut ki két további tanulmány. MÁRTONFI FERENCÉ (*A fonológia kreatív alkotórésze*. 83–114.) Egyéb tekintetben is igen tanulságos. Azoknak a hiányosságoknak egyik legfontosabbikával foglalkozik, amelyeket a generatív grammatika nyelvleírási eljárásaival szemben szoktak felhozni (a szemantika elhanyagolása, a lexikon kérdése, a generatív eljárás mód kidolgozatlanlansága a fonológia bizonyos részében). Az utóbbiról van szó. Vannak olyan szekvenciák – mondja Mártonfi –, amelyeknek teljes fonotaktikai alakulására nézve sem a szótári alapalakokból, sem a morféma-struktúra szabályaiból nem adódnak automatizálható fonológiai törvényszerűségek, előírások. Mi az ördögöt kezdhet például a generativista olyan nonszensz morfémaalakulatokkal, mint a „kiszera méra bávatag”, „vatykos csuhászok” stb.? Nem kis fejtörést okoznak az egyéb jelenségek sem (hangulatfestő formációk, idegen nyelvek mimikrije, egyebek). De a természetes nyelvi alakulatok (akár mondjuk a *magyarán*) MS-szinten megmagyarázatlan fonológiai szerveződése egy további alkotó-szervező komponens feltételezését teszi szükségessé. Mártonfi ezt *fonológiai automatának* nevezi el. Egy ilyennek a megteremtésére tett kísérlet – nem tudni, miért – sikertelen maradt (HOUSEHOLDER, CONTRERAS és SAPORTA félrelökött idevágó gondolatairól van szó). Egyelőre nyitva marad a kérdés, mi lenne a fonológiai automata státusa a generatív grammatikában. Ennek a kreatív komponensnek a morféma létrejöttére kellenő szabályokat megadni, közelebről a hangkapcsolat és a szótag alakulásáról (1. különösen 108–9.), szó eleji, belseji, végi pozíciókra. Ezzel szemben nem egyéb

történik, mint a *fonotaktika generativizálása*, azzal a generatív többlettel a fonotaktikával szemben, hogy itt a morféma szintje, valamint a fonotaktikai: hangkapcsolódási szabályok szintje közös erőteret alkot, mégpedig a szekvenciakorlátozásokat előidéző MS-előírások révén. Igen, de ez mindjárt azt a megoldatlan problémát is magában rejti, hogy mi is lényegében a fonológiai automata, milyen helyet foglal el a generatív grammatika hierarchiájában. MÁRTONFI szerint többféle is lehet, alkalmilag teljesen autonóm (ti. a mélystruktúrában), továbbá részlegesen autonóm (az MS és a fonológiai struktúrát megelőző pozícióban), végül – leggyakrabban – nem autonóm („nem úgy van, hogy teljesen autonóm” vö. 112–3.). A tanulmány a kötetnek fontos írása: ha a szerző javaslata meghallgatásra talál s további kidolgozásra érdemesítik, az egész grammatika válhatik teljesebb igényűvé, tudománytörténetileg is. Ehhez mindenesetre az kellene, hogy MÁRTONFI, demonstrációs anyagát kissé kibővívte, idegen nyelven is hozzáférhetővé tegye gondolatait.

Amint a fonotaktikában is fölmerül, a szótag a fonetikának is gyötrő problémája volt, s ha STETSON alapgondolatait elfogadva ugyanennyire megoldottnak tekintjük is, fonológiai, tehát nyelvi vonatkozásban még több gondot okoz. Ebből az aspektusból veszi szemügyre a szótagot KISS SÁNDOR (*A szótag fonológiája*. 59–76.). Nem tekinthető szegmentumnak (lévén, hogy többnyire éppen több szegmentumból áll össze), nem azonos a morfémaival, a szupraszegmentális tényezőkhöz viszonyítva mégis „szegmentális” természetű. Ráadásul interlingválisan valahogy nem állandó kategória (ugyanazok a hangsorok eltérő nyelvekben lehetnek más és más szótagszámúak) KISS javaslata az, hogy „... a szótag fonológiai helyét különböző szintű kontrasztív struktúrák metszéspontjában jelöljük ki” (62.). Lényegében a leggyakoribb fonotaktikai összetevőknek (a V-nek és a C-nek) megfelelően a szerző nagyjából egyező disztribúciót mutató fonémaosztályt választ ketté a nyelv fonéma-rendszerében. A fonológiai szótagképzésben e két osztály, a centrális [központi] és a perifériális [szegély-] eleme vesz részt. Centrális elem az, „amelynek megjelenését a másik [marginális funkciójú] paradigma [=fonémaosztály] jelenléte bizonyos morfeumatikus egységekben feltételezi” (64.). KISS SÁNDOR absztrakt szótagfogalma: „a szótagot egy kötelező központi fonéma és köréje rendeződő, nem kötelező szegélyfonémák együttesének tekinthetjük...” (64.). A másik probléma a szótagstruktúra fonológiai szabályainak kérdése.

A beszéd folyamat szótagszintű szerveződésében olyan fonotaktikai szabályok uralkodnak, amelyek korlátozzák az osztályok tagjainak bizonyos következési lehetőségeit. Továbbá: a beszéd folyamat szerveződése szintaktikai szerveződés is, következésképp a szintaktikai és a szótagszerkezet a szó szoros értelmében állandó metszésvonalakat jelent. Hogy ilyenkor a szótagszerkezet miképp simul a másikhoz (tehát mikor *őszül*, mikor *ő szül*, illetőleg *ősz ül*), már gyakorlati kérdés.

Valamely természetes nyelv bonyolult szótagrendszerének földerítésében a következő hármast limitációs rendszert kell figyelembe venni: a típusok száma kötött, korlátozott kombinációs lehetőségek vannak, valamint, az elvi lehetőségeknek csak egy része fordul elő a valóságban (ezeket KISS párhuzamosan latin és magyar szövegekben mutatja be). A lenyűgözően elegáns és izgalmas elméleti fejtegetést a szótag funkcióinak sorra vétele zárja. Kiemelendő ezek közül a szótag és a morféma viszonyáról szóló rész (alapos, a magyarra vonatkozó generatív műveletleírással illusztrálva), amelynek konklúziója az, hogy „minél szabályszerűbb egy nyelvben a szótag és [a] morféma közötti viszony, annál inkább lehet a szótagok [típusainak] együttesét rendszernek tekinteni” (73.). A kötet legszembetűnő megírt, egyik legérdekesebb tanulmánya volt.

Új kísérlet BARTÓK JÁNOSÉ is. Ő a járatos köznyelvi intonációs mintákat és a megvalósítás egyediségét vizsgálja a *szociális és az individuális mozzanatok arányának* megállapítására. A hangadás fizikai vonatkozásai mindenekelőtt ahhoz az alapvető problémához vezetnek el BARTÓK JÁNOST (*Egyéni és társadalmi érvényű elemek a köznyelvi hanglejtésben*. 5–20.), hogy mi a minőségi és a mennyiségi tényezők szerepe a nyelvi tevékenységben és a nyelvi rendszerben. Figyelmét a mennyiségi mutatók közül a magassági mozgásra koncentrálna: felsorolja a szilárdabb jelentéskeretekkel rendelkező hanglejtésmeneteket. Kísérletében pedig egy „minőségileg meghatározott hangsor tízféle akusztikai változatának segítségével” igyekszik földeríteni a minőség/mennyiség gyakorlati arányát, s arra jut, hogy „az egyéni tényező a beszédnél határfokban közel egyenrangú fél a társadalmi tényezővel szemben” (19.). Jó ilyen kérdés fölvetése, akkor is, ha az olvasónak kétségei vannak e mérési tényezők alapján ilyen elvi döntés meghozatalát illetően.

A nyelv kifejezési síkjának másodlagos, de jelentős változata az *írás*. SZÉPE GYÖRGY (*A magyar betűállomány fonológiai szerkezetének elemzéséhez*. 153–80.) – LOTZ és a generatív nyelvélv-

szet hagyományait követve – olyan *disztinktív jegyes grafematikát* teremt meg a magyar írásrendszerre, amely egyszersmind feltárja a grafematikai és a fonológiai jegyek párhuzamait (például: a magánhangzókön megjelenő vonás mindenkor a [+hossz] jegyek felel meg), sőt azokat a mozzanatokot, amelyek az írásképpen ikonikus, „jelenségetűző” elemek (vö. a felső nyelvválású magánhangzók fölül nyitottak). SZÉPE az összefüggéseket a bonyolultabb grafematikai összképet mutató mássalhangzókra is kibontja. Megalapozott joggal szerencsétlennek ítéli az 1903. évi helyesírási reformnak főként a *(d)sz* létrehozására vonatkozó döntését: ezzel létrejött ugyanis a magyar írásrendszer egyetlen trigráfja. Másik lényeges sajátosság (a plurigrafikus jelleg mellett) a hosszú mássalhangzó fonémák jelölése: részben kifejeződik benne a hosszúk fonematikus önállósága (*ltf*-nek (cs), illetőleg *ltfj*-nek (ccs) felel meg), többször azonban nem (vö. például *|r|* – *(r)* de *|rj|* – *(rr)*). Úgy látszik, a tanulmány legfőbb gyakorlati haszna az anyanyelvi kultúra kialakításának egyik első és döntő szakaszában, az írás oktatásában valósul meg. SZÉPE grafematikai szabályai – ügyes felhasználásban – élvezetessé tehetik az írás-olvasás tanítását. Reméljük, hogy a szerző legközelebb a magyar és más írásrendszerek összevetésével is foglalkozik majd.

A szó szoros értelmében a *nyelv kifejezési síkjának kérdéseit* érinti WACHA IMRE tanulmánya (*Az elhangzó beszéd főbb akusztikus stíluskategóriáiról.* 203–216.). A mondatnál nagyobb, összetettebb beszédmű vizsgálata a nemzetközi irodalomban is meglehetősen ritka, a magyarban pedig egyáltalán igen elhanyagolt tárgykör. Pedig a „beszélés” több (különböző gyakoriságú) változatának nagyon specifikus műfajjellemzői vannak. Ezek akusztikai jegyeinek kategorizálása a szerző közvetlen célja. Mindenekelőtt felvázolja a lehetséges fontosabb változatokat, ezek: (1) a spontán, kötetlen beszéd, (2) a felolvasás, (3) a reprodukív vagy interpretatív beszéd és (4) a félreprodukív beszéd. Az egyes csoportokat azután WACHA IMRE aszerint vizsgálja meg, hogyan használják fel a mondatfonetikai eszközöket, illetőleg, hogy milyen sajátosságokat mutatnak fel ezek a beszélő egyéni adottságain belül. Úgy tűnik, hogy a beszédmű spontán jellegének csökkenésével, a kötöttség mértékének növekedésével arányosan tűnnek el az ejtés esetlegességei, ám egyben a szövegfonetikai eszközök alkalmazásának skálája is mindinkább beszűkül.

TARNÓCZY TAMÁS a beszédhangok, közelebről a *magyar magánhangzók akusztikai elemzésével* foglalkozva ismerteti azokat a tapasztalatokat, amelyek ezek nyelvi elemzésének szempontjából meghatározóan fontosak: „A nyelvtudományi ismeretek mellett a gépek adatszolgáltatásának fizikája és technikája sem elhanyagolható ismeretanyag” (184.). A szerző MAGDICS KLÁRA ismert akusztikai analízisének (NytudÉrt. 49.) bírálatából indul ki. (TARNÓCZY dolgozatának már a címe is: *A magánhangzók akusztikai vizsgálatának problémái*, 181–196.) Elsősorban ismerteti a szonagráf működési elvét, sajátosságait (184–186.), majd bemutatja saját elemzésének eredményeit, amelyeket az automatikus beszédfelismerés egyik részfeladataként elvégzett méréseivel nyert. Új megállapítása az, hogy a formáns-értékek szóródása alapján a rövid, hangsúlytalan magánhangzók választhatók el legegyszerűbben a többitől (195.), „mellékesen” azonban azt is világosan dokumentálja TARNÓCZY professzor, hogy mind a rövid, mind a hosszú magánhangzók formáns-ingadozása kisebb a hangsúlyos és nagyobb a hangsúlytalan helyzetűek esetében. Egyéb vizsgálatok is arra mutattak, hogy a hangsúlytalanok kevésbé stabil ejtésűek, mint hangsúlyos megfelelőik. Ezek az eredmények megintcsak azt támasztják alá, hogy a magyar magánhangzórendszerben a 'hangsúlyos/hangsúlytalan' oppozíció bizonyos határozott megfelelést mutat a 'feszés/laza' oppozícióval. A nyelvi célú akusztikai vizsgálatokat végző kutatóknak alapfontosságú metodikai tanulmány, úgyszólván kötelező olvasmány.

A modern kutatóeszközök új eredményei a *hang történeti domíniumának vizsgálatában* is hoznak új, érdekes tanulságokat. VÉRTES O. ANDRÁS három kérdése (vö. *Ómagyar hangváltozások akusztikai vetületéről.* 197–202.): vannak-e akusztikailag megragadható szabályszerűségek a magyar hangtörténet vonatkozásában; az akusztikai kritériumok mivel, hogyan egészítik ki a hagyományos, beszédfiziológián alapuló magyarázatokat; és végül, „van-e az akusztikának szerepe hangváltozásaink feltételeinek vizsgálatakor” (197.). Az ómagyar kori nyíltabbá válási tendencia akusztikai értelemben abban fejezhető ki, hogy „minden F₁ [első formáns] az *a* első formánsának irányában tolódott el”, és „ugyanaz áll a második formánsokra is” (198.). A labializációs tendencia ugyanazokat az eredményeket adja, tehát a kettő „akusztikai rokonságban” van. Ilyenformán VÉRTES O. ANDRÁS egyszersre felel meg mindhárom kérdésére, amennyiben ez ideig – tehát akusztikai kritériumok nélkül – a két fő fejlődési irányt nem lehetett összekapcsolni. A párhuzamos, de ellentétes irányú hangfejlődést a szerzőnek az angolban is sikerült kimutatnia. Ez arra utal, hogy az ő általa megfogalmazott ismérvek interlingvális

érvényűek. Hasonló konzekvenciákkal jár a mássalhangzórendszer változásainak vizsgálata is. Ha ezek a tanulságok alkalmazásra találnak a nyelvtörténetben, további izgalmas összefüggésekre derülhet fény.

A *fonetikai–fonológiai sík statisztikai feldolgozásának* gépi lehetőségeiről, s részben a feldolgozás bizonyos eredményeiről számol be PAPP FERENC (*Számológépes vizsgálatok fonetikai–fonológiai síkon.* 131–140.). Ismerteti a gépi munkák menetét, a logikai és a számolási operációkat, majd módszertani áttekintést ad a szinkrón és a diakrón terület vizsgálati lehetőségeiről. Élményszerűen érdekes az a következtetése, hogy a szerzőség megállapításában (a szóba nem jöhető kizárásának céljára) megbízható támpontok nyerhetők már a fonémagyakoriság eloszlási viszonyaiból is.

*

Speciális, egyszersmind igen fontos megközelítése a hangtartománynak a kóros jelenségek vizsgálata. Ez egyfelől orvosi terület (foniátria), másrészt pedagógiai, gyógypedagógiai témakör. FRINT TIBOR (*Hangképzés-patológia.* 21–32.) mindenekelőtt a hangképzésnek azokról az idegi vonatkozásairól ad nagyvonalú, de közérthető áttekintést, amelyek a nyelvészek körében igazán kevésbé ismertek, majd bemutatja a hangképzés vizsgálatának legfontosabb eljárásait és a „legfeltűnőbb” (leggyakoribb?) hangképzési zavarokat. Még tágabbra tekint HIRSCHBERG dolgozata (*Foniátria és orvostudomány.* 33–44.), amely a foniátria terén újabban kialakuló szemléletet, eredményeket foglalja össze azzal az igyekezettel, hogy valamiképp megtartsa szakterületét a központi tárgykörök integrációjában a beszédkutatási diszciplína territóriumán. Minden hangjelenség informatív – mondja HIRSCHBERG JENŐ. A csecsemő sírása olyan karakterisztikumokat mutat fel, amelyek állapotáról fontos tájékoztatást nyújtanak. Nyelvészeknek is jó ezt tekintetbe venni, hisz a gyerek nem verbális megnyilatkozásai prelingvális mozzanatok is. A szerző összegzi a legfontosabb *beszédhibákat*. Ezek egyik, pszichológiailag is nagyon érdekes esetét tárgyalja KOVÁCS EMŐKE (*Az öröklött beszédgyengeség.* 75–82.). Az ő cikkének legfőbb tanulsága az, hogy a beszéd mint életműködési forma elválaszthatatlanul összekapcsolódik egyéb élettevékenység-szférákkal, amint ezt egy 13 éves, beszédgyengeségéből fokozatosan gyógyuló leány esetén dokumentálja.

Lényegében WACHA IMRE cikkéhez és távolabbról KOVÁCS EMŐKE tanulmányához kapcsolódik MONTÁGH IMRE ismertetése a *színpadi*, tehát a különleges társadalmi presztízsű *beszédmódról*, kritériumairól, valamint oktatási módszereiről (*A magyar színpadi beszéd jellege és pedagógiája.* 115–30.). A szép beszéd csak optimális szervműködések összrendszerében jöhet létre. Ennek tényezői a légzés (technikája), majd a hangadás részeként a tökéletes zöngéképzés, továbbá a hangerő, az időtartam és az intenzitás lehetőségeinek megfelelő kihasználása. Mindezekre vonatkozólag MONTÁGH IMRE didaktikai eljárásait és eredményeit is megadja. A fonetikának egyébként ez az a területe, ahol a legtöbb orvadászba és lelkesült, de hozzá nem értő igyekezetbe botlunk. Jó, hogy végre ismét van egy komoly és megalapozott írás, amely szakértelemmel, a dolgot konkrét vonatkozásaiban tárgyalva, széles perspektívában közli a legigényesebb beszédváltozat ismérveit, tanításának módszereit.

*

Az ÁNYT X. kötetének szemléjében többségben vannak a fonológiai és fonetikai munkák (tizenhárom közül tíz), ezek közül is egy LAZÍCZIUS-válogatás amerikai kiadása érdemel megkülönböztetett figyelmet. VÉRTES EDITnek a könyv tartalmi kivonatához fűzött keserű megjegyzéseiből nemcsak az derül ki, hogy egy nemzetközi színvonalú magyar tudós munkáit óceánnyi távolságban működő kiadó munkája révén ismerjük meg, hanem az is, hogy a kéziratban maradt LAZÍCZIUS-tanulmányok grafikai anyaga úgyszólván a végórákat éli, s kiadásukat senki nem szorgalmazza.

A kötetet Büky Béla *lajstroma* zárja, amely mintegy hetedfélszáz tételben sorolja fel a *beszédkutatás* területére eső vagy ahhoz szorosan kapcsolódó *magyarországi munkákat* (*A beszédkutatás, a halláskutatás és ezek rokonterületei Magyarországon 1960–69 között,* 182–312.).

*

A „hangdomínium” fogalmáról sokkal több minden jut az embernek az eszébe, mint amennyit a kiadvány tanulmányainak témaválasztása fed. Kár, hogy a szerkesztők nem tudtak még több szakembert együttműködésre serkenteni, s kár, hogy a szakemberek nem tartották nagyobb számban elég csábítónak ezt a szakterületet. Mindazonáltal a dolgozatok sokkal többet mondanak el arról, ami a hangdomínium fogalmában benne foglaltatik, mint amennyit speciális eljárások alkalmazása nélkül a nyelvész a hang egyes témaköreiről tud. A tárgyválasztás így is széles körű. Hasznossága és sokrétűsége miatt talán a legtöbbet forgatott ÁNyT-kötet lesz a tizedik.

SZENDE TAMÁS

TARTALOMJEGYZÉK

A NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK ÜLÉSE A 150 ÉVES MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA JUBILEUMI KÖZGYŰLÉSÉN

<i>Szabolcsi Miklós</i> : Múltról és jövőről — gondolatok a nyelv- és irodalomtudomány 150 évéről	3
<i>Keresztury Dezső</i> : Arany és a Magyar Tudományos Akadémia	11
<i>Ujfalussy József</i> : Kulturális hagyományok Bartók Béla és Kodály Zoltán életművében	23
*	
<i>Werner Hartke</i> : Traianus és Iulianus esküvései nagyszabású tervek megvalósítására (Ammianus Marcellinus művének egyik epizódjához)	35

TANULMÁNYOK

<i>Mezey László</i> : Fragmenta Codicum. Egy új forrásterület feltárása (1974. január— 1975. július)	65
<i>Szegedy-Maszák Mihály</i> : A felvilágosodás és a romantika tragikumértelmezéseinek néhány jellemző vonása értékelméleti szemszögből	91
<i>Németh G. Béla</i> : A tragikum a pozitivizmus korában	99
<i>Veres András</i> : Tragikumelmélet a századfordulón	105

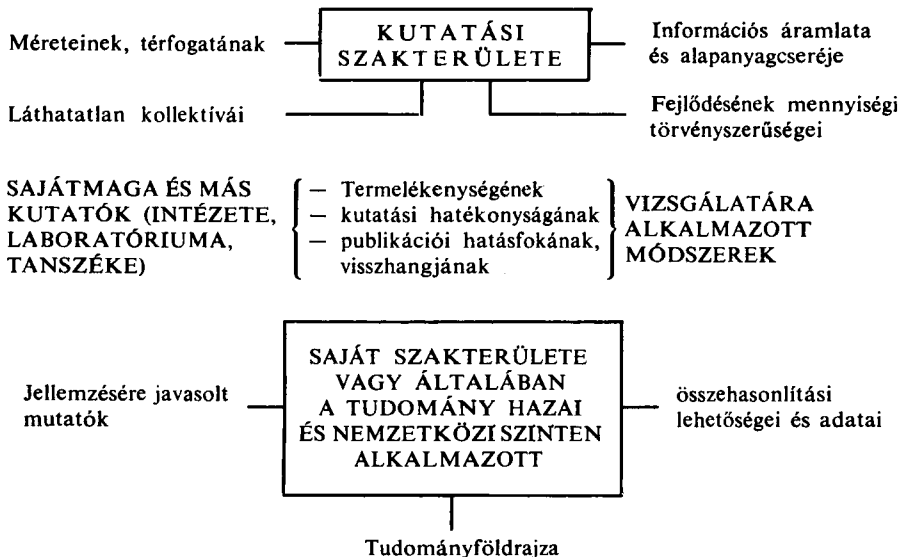
VITA

<i>Poszler György</i> : Javaslat az esztétikai nevelés reformjára	115
---	-----

SZEMLE

Études Finno-Ougriennes I—XI. (<i>Voigt Vilmos</i>)	129
Általános Nyelvészeti Tanulmányok X. (<i>Szende Tamás</i>)	132

Önt bizonyára érdekli

mert tudja, hogy

A TUDOMÁNY MAI FEJLŐDÉSI SZAKASZÁBAN,
A KUTATÁSBAN CSAKIS ÚGY

- LEHET EREDMÉNYES
- TERVEZHETI MUNKÁJÁT
- VÁLASZTHAT SAJÁT MAGA,
INTÉZETE, ORSZÁGA
SZEMPONTJÁBÓL
LEGMEGFELELŐBB
TÉMÁT, HA

a fenti kérdésekre megtalálja a választ

Hol? Hol? Hol? Hol? Hol?

Scientometrics

An International Journal
for All Quantitative Aspects of the Science
of Science and Science Policy

című

angol nyelvű nemzetközi folyóiratban

FŐSZERKESZTŐK:

G. M. DOBRON
Szovjetunió

I. GARFIELD
Egyesült Államok

D. J. DE Solla Price
Egyesült Államok

KOORDINÁLÓ SZERKESZTŐK:

T. BRAUN
Magyarország

I. RUFF
Magyarország

J. VLACHÝ
Csehszlovákia

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

A. Avramescu (Románia)
M. T. Beck (Magyarország)
G. W. R. Canham (Kanada)
R. C. Coile (Egyesült Államok)
Yu. V. Granovszky (Szovjetunió)
S. P. Gupta (India)
G. C. Jain (Újzéländ)
Fr. Jevons (Ausztrália)
C. Le Pair (Hollandia)
K. O. May (Kanada)
A. J. Meadows (Anglia)

I. M. Orient (Szovjetunió)
A. Rahman (India)
G. Rózsa (Magyarország)
I. N. Sengupta (India)
Sh. K. D. Sharma (India)
A. Singleton (Anglia)
I. S. Spiegel-Rösing (NSZK)
S. Szalai (Magyarország)
P. Tétényi (Magyarország)
L. Tosi (Franciaország)
H. Voos (Egyesült Államok)

H. Zuckerman (Egyesült Államok)

AKADÉMIAI KIADÓ
Budapest

kiadja ELSEVIER PUBLISHING CO.,
Amsterdam

Saját eredménye e területen — ÖNNEK TALÁN VAN — Véleménye, megjegyzése

|
Megírt vagy megírandó
közleménye

A FOLYÓIRAT EZEKET ÉRDEKLŐDÉSSSEL VÁRJÁ

Cím: Dr. J. VLACHÝ Kankovskeho 1241 180 00 Praha 8 CSSR

vagy Dr. T. BRAUN Eötvös Loránd Tudományegyetem

1443 Budapest, P.F. 123, Magyarország

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Salgó István
A kézirat nyomdába érkezett: 1977. X. 6. – Terjedelem: 12,25 (A/5) ív
78.5019 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

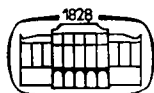
Ára: 27,— Ft

Index: 26.500
ISSN 0025—0368

1828—1978

MEGJELENT AZ AKADÉMIAI KÖNYVKIADÁS 150. ÉVÉBEN

Megjelent 1978 IV. 18.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST